ALBÜM İLÂVELİ

SEDAT SİMAVİ
"Yeni Zenginler"

tarih ve toplum

aylık ansiklopedik dergi

MEHTERHANE VE TOPLUM

TÜRK YAHUDİLERİ

ÖLÜMÜNÜN 25. YILINDA
DR. HİKMET
KIVILCIMLI

İLETİŞİM YAYINLARI 154
EKİM 1996 • CİLT 26 • SAYI
KDV DAHİL 250.000.- TL

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
EKİM 1996 • CİLT 26 • SAYI 154

4 *Kenan İnan*
Tercümanların Statüleri

10 *Masami Arai*
Cenevre'de Bir Talebe Birliğinin Tüzüğü

14 *Avner Levi*
İkinci Dünya Savaşı'nda ve Öncesinde Türk Yahudileri

22 *Eser Tutel*
Kır Atıma Bineyim...

28 *Ayhan Erol*
Mehterhane ve Toplum

35 *Tunca Varış*
Efemera Köşesi

39 *Süha Ünsal*
Dr. Hikmet Kıvılcımlı

53 *Cemil Öztürk*
Macarların Türkçe Öğrendiği Kitaplar

59 KİTABİYAT
Zeki Arıkan
Küçük Kaynarca'dan Lozan'a
Orhan Koloğlu
Rıza Nur Nasıl Bir Kaynak?
Kadriye Cemal
Ahilik Paneli Kitabı Üzerine
Orhan Koloğlu
Yakın Tarihi Anlamak İçin

ÖN KAPAK: Eski bir kartpostalda dokuz kat mehterhane
ARKA KAPAK: 1900 Dünya sergisi'nde Almanya Pavyonu **(Le Petit Journal'den)**

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Yılların dostu Kevork Bey de bizi sessizce terketti. Son günlerine kadar hayatta düşünüp de yazamadıklarına hayıflanan; o sıcak yaz günlerinde bunaltıcı hastane odasındaki yatağından doğrularak, "Fahri Bey, size Enver Paşa ile ilgili önemli bir ifşaatta bulunacağım..." deyip, gençliğinde çalışmış olduğu dayısının züccaciye dükkanında karşılaştığı bir Ermeni halk şairinin anlattığı menkıbeyi dikte ettirmek isteyen; yıllardır bana hazırlayacağına dair söz verdiği Sarraf Hovannesyan'ın kitabının bir başka yayınevi tarafından basılmış halini görünce, "Ahh, Fahri Beyciğim, bir kitap böyle mi hazırlanır, nerede haşiyeler, nerede ilâveler..." diye üzülen; *Tarih ve Toplum*'da ve diğer dergilerde çıkan makalelerini basmak istediğimizi söylediğimde hasta haliyle her gün telefon ederek "bu yazıyı da buldum... diye çocuklar gibi sevinen; hele geçen sayımızda bastığımız bibliyografyayı görünce, hiç şüphesiz yanına kadar gelmiş olan ölüm meleğinden, -büyük bir ihtimalle- çok sevinçli olduğunu birkaç gün daha beklemesini isteyen... candan bir dost, zarafet örneği bir İstanbul efendisiydi Kevork Bey. Toprağı bol olsun.

Bu sayımız Trabzon'dan Kenan İnan'ın yazısı ile başlıyor. İnan, bir kaç sayı önce de konu ettiğimiz Osmanlı Devleti'nde yabancı elçilik ve konsolosluklarda görevli tercümanların statülerini belgelere dayanarak konu ediniyor. Tokyo'dan dostumuz Masami Arai ise Jön Türkler'in yurtdışındaki öğrenci örgütlenmesi çerçevesi içinde Cenevre'deki bir talebe birliğinin tüzüklerini değerlendiriyor. Geçen sayıda Avram Galanti ile ilgili bir yazısını okuduğunuz değerli Avner Levi, önümüzdeki günlerde yayınevimiz tarafından basılacak olan *Türkiye Cumhuruyeti'nde Yahudiler* adlı kitabında sözkonusu ettiği konulardan birini, II. Dünya Savaşı'nda ve öncesinde Türk Yahudileri'ni inceliyor. Eser Tutel'in bu ayki yazısının başlığı "Kır Atıma Bineyim...". Diyeceksiniz ki, her evin önünde bir kaç otomobilin bağlandığı şu günde atın lâfı mı olur?.. Tutel'i okursanız, çok değil yakın bir geçmişte atın, arabanın ve faytonun günlük hayatımızda ne kadar önemli olduğunu hatırlar, dünün temiz havalı İstanbul'unu anarsınız...

Dergimizde ilk kez imzasının gördüğünüz Ayhan Erol ise "Mehterhane ve Toplum " başlıklı yazısında, mehterhane kurumunun geçirdiği evreleri, toplumsal bağlantılarını, Osmanlı devlet yapısıyla olan ilişkilerini inceliyor.

Bizleri aylardır dumana boğduğu yetmiyormuş gibi bu kez de kendi kendine bir Efemera Köşesi (Ephemera değil) ihdas ederek, yeni sayfalar işgal eden Tunca Varış yazısında ünlü delikli gece-gündüz kartpostallarını tanıtıyor.

Bu ayın uzun yazılarından biri de dostumuz Süha Ünsal'a ait. Ünsal, ölümünün 25. yıldönümünde Türkiye'de sosyalizm tarihinin önemli düşünce ve eylem adamlarından biri olan Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın hayatını ve eserlerini konu ediniyor. Sol hareket içinde hep özgün kalan çalışmalarındaki ana ekseni bizim tarihimizdeki farklı özelliklere dayandırmaya çalışan ve bundan dolayı da diğer sol çevreler tarafından atipik bulunan, kendi deyimiyle sürekli bir "susuş kumkuması" ile karşılaşan Kıvılcımlı'nın özgün yanının gün geçtikçe daha fazla hatırlanacağı kanısındayız.

Bu ayın bir diğer yazısı da bir süredir yazılarına ara veren Cemil Öztürk dostumuzun. Öztürk, bir "Türkologlar Ülkesi" olan Macaristan'da Macarların Türkçe öğrenmek için yararlandıkları kitapları tanıtıyor. Bu ayın Kitabiyat sayfalarında ise değerli dostlarımız Zeki Arıkan ile Orhan Koloğlu'nun yazılarının yanısıra K. Cemal'in bir değerlendirmesi var. Yine bu ay, geçenlerde vermiş olduğumuz bir sözü yerine getiriyoruz. Daha önce verdiğimiz Sedad Simavi'nin Harp Zenginleri'ni tamamlayan ikinci albümü Yeni Zenginler'i zevkle okuyacak, dönemin mizah anlayışını öğrenme fırsatı bulacaksınız. Bu vesile ile albümün orijinalini sağlayan dostumuz Turgut Çeviker'e teşekkürü bir boç biliyoruz.

Bu arada bir özür de, fiyatımızı arttırdığımız için... Anlayışla karşılayacağınızı umuyorum.

Önümüzdeki sayıda buluşmak umuduyla...

Kevork Bey'i Kaybettik

M. SABRİ KOZ KOLEKSİYONU

Tarih ve Toplum'un değerli yazarı, çıktığı günden beri dergiden yazılarını esirgemeyen, dergiyi her yerde büyüttüğü bir çocuk gibi koruyan, yazı yazamadığı aylar telefonda dakikalarca özür dileyen Kevork Bey'imiz yok artık. Bu dünyadan şöyle bir geldi, geçti. Belki kimse O'nun ölümünden, aynı günlerde ölen "sanat güneşimiz" kadar sözetmedi. Ama yine de dostları son yolculuğunda birlikte oldu, eserlerini, tarih ve kültür dünyasına yaptığı katkıları unutmadı.

Hayatı boyunca yapmış olduğu çalışmaları büyük ölçüde Ermeni kaynaklarına dayandıran Kevork Pamukciyan 23 Şubat 1923'te İstanbul'da Üsküdar'da İcadiye'de doğdu. İlköğreniminden sonra Saint Joseph Lisesi'nde 10. sınıfa kadar okudu ve daha sonra yazı hayatına atıldı. İstanbul Ermeni basınında ve yurtdışı Ermenice gazete ve dergilerde yazılar yazdı.

Reşat Ekrem Koçu'nun çıkarmış olduğu *İstanbul Ansiklopedisi*'ne madde yazarak katkılarda bulundu. Bu arada Galata'daki Dabkoviç Vapur Acentası'nda çalışarak yaşamını sürdüren Pamukciyan, 1950'li yıllarda Türkçe yayınlanan tarih dergilerinde de Ermeni tarih ve kültürüne ilişkin makaleler yayınladı. 1967'den sonra Ermeni Patrikhanesi'nde çalışmaya başlayan Kevork Bey, *Şoğagat* dergisini ve yıllıklarını yönetti. Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde yıllarca mugannilik yapan Pamukciyan, yayımlandığı günden beri sürekli olarak *Tarih ve Toplum*'da yazmaktaydı.

Son anlarına kadar kendisini yalnız bırakmadığımız Kevork Pamukciyan çok titiz, kılı kırk yaran bir araştırmacıydı. Akademik bir tarih eğitimi olmamasına rağmen değme akademisyenlere taş çıkartan bilgisi ve konulara hâkimiyetiyle Ermeni tarihine olduğu kadar Türk tarih ve kültürüne de önemli katkılarda bulunmuştur. Mütevazi, zarafetini hiç kaybetmeyen, mükrim bir dosttu Kevork Bey. Kendisini ziyarete gidenlere mutlaka kolonya sunar, lokum yahut şekerleme tutardı. *Tarih ve Toplum*'a "leffen" gönderdiği ve kendine has uslûbuyla kaleme aldığı yazıları zengin bir hazine olarak arşivimizde durmaktadır.

Önümüzdeki sayılardan birini Pamukciyan'ın anısına hasretmek ve sağlığında kendisine sözverdiğimiz yazılarını kitaplaştırmak ona olan borcumuzu ödemeye yeter mi... Toprağı bol olsun.

Tarih ve Toplum

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi

EKİM 1996

CİLT 26 • SAYI 154
ISSN 1019-4681

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
KURUCUSU
Murat Belge
SAHİBİ
Tuğrul Paşaoğlu
YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral
YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Ahmet Demirel, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop La:dau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA **Çiğdem Dilbaz**
DÜZELTİ **Sait Kızılırmak**
FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**
OFSET HAZIRLIK **Ebru Grafik**
Tel. 526 01 13 - 520 85 21
BASKI **Sena Ofset**
DAĞITIM **BİRYAY Birleşik Dağıtım A.Ş.**

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han Cağaloğlu 34400
Tel. (0.212) 516 22 60 Fax: 516 12 58

ANKARA Selanik Cad. No: 64/11 Yenişehir 06640 Tel. (0.312) 425 36 00 - 425 20 71

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak
Tel: (0.232) 484 90 42

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi
Yıllık: 2.750.000.- TL
6 aylık: 1.375.000.- TL

Avrupa-Ortadoğu 70 $/yıl
Amerika 80 $/yıl
Avustralya 85 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 250.000.- TL

Osmanlı Döneminde Yabancı Elçilik ve Konsolosluklarda Görevli

Tercümanların Statüleri

KENAN İNAN

Osmanlı Devleti kurulduğu andan itibaren etrafındaki beylikler ve devletlerle münasebeti artmaya başlayınca tabii olarak siyasi ve iktisadi sebeplerle Müslüman ve Hıristiyan devletlerle de o derece alakası artmıştı. Osmanlıların ilk devirlerinde Memluk, Bizans, Germiyan, Karaman, Candar, Timur Oğulları, Karakoyunlu, Akkoyunlu vesair devletlerle dostane ve hasmane muvakkat elçiler gidip gelmişti. Osmanlı Devleti'nin yayılma süreci içerisinde iktisadi sebeplerden dolayı Karadeniz ve Akdeniz sahil ve adalarına sahip olan Ceneviz ve Venedik durumdan tedirgin olmuşlardı. Bu iki cumhuriyetten başka Milano hükümeti de, 15. asırda Osmanlılarla münasebet kurmak için Edirne'ye Benedikto'yu sefir olarak göndermiş ve diplomatik ilişki kurmuştur. Diplomasi alanında bu cumhuriyetler arasında İstanbul'un fethini müteakip balyos ismiyle daimi sefir bulunduran Venediklilerin diğer devletlerden önde olduğu görülmektedir.[1]

Avrupa devletlerinden temsilciler göndermek suretiyle Osmanlılarla münasebat idame ettiren devletler arasında Venedik (1454), Polonya (1475), Rusya (1497), Fransa (1525), Avusturya (1528), İngiltere (1583), Hollanda (1612) sayılabilir. Osmanlı Devleti, Avrupa'daki Viyana, Paris, St. Petersburg, Stockholm, Berlin, Varşova, Madrid gibi başkentlerin yanısıra 1396 yılında Mısır'dan başlamak üzere Asya ve Afrika'daki Müslüman devletlerin başkentlerinden olan Tahran, Yeni Delhi, Buhara ve Rabat gibi yerlere de sefaret heyetleri göndermişti.[2] Bunlara ek olarak Osmanlıların yüksek hakimiyetini kabul etmiş olan Dubrovnik cumhuriyeti ile Erdel krallığı ve Eflak, Boğdan voyvodalıkları da belirli zamanlarda vergilerini göndermek veya siyasi meselelerde temas sağlamak gayesi ile İstanbul'a elçi gönderiyorlardı.[3]

Osmanlı memleketine gelen sefirlerin bir kısmı daimi ve bir kısmı geçici idi. Avusturya ve Rusya gibi bazı büyük devletler İstanbul'da kapı kethüdası ismi altında maslahatgüzar bulundurmuşlardır. Buna mukabil Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da ikamete sahip hiç sefiri yoktu. Osmanlıların ara sıra gönderdikleri sefaret heyetleri, ya bir padişah cülusunu haber vermek yahut yeni kralın ve imparatorun hükümdarlığını tebrik etmek veya muharebeyi takiben sulh yapmak amacına yönelikti.[4]

Yabancı ülkelerle kurulan diplomatik ilişkilerin niteliğinde, 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bir değişme meydana geldiği görülmektedir. Karlofça ve hemen arkasından Pasarofça antlaşmalarının imzalandığı, Osmanlı kudretinin Batı karşısında bir zaaf içerisine girdiğinin hissedildiği bu yıllarda, Avrupa'yı tanıma arzu ve niyetinin Bâb-ı âli yönetiminde daha belirgin şekilde kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu hedefe ulaşmanın en sağlıklı yolu olarak sefaret heyetlerinin gönderilmesi benimsenmiştir. 18. yüzyılın sonlarına doğru kurulacak daimi ikamet elçiliklerinin ilk örneklerinin Lale Devri'nde gerçekleştiği söylenebilir. Gerçekten de Avrupa ahvaline vakıf olmak için büyük devlet merkezlerine muvakkat sefir gönderilmesi 1720 senesinde başlamış ve Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi sefirlikle Fransa'ya gönderilmiştir. Nihayet onsekizinci asrın sonlarına doğru Osmanlı

Yrd. Doç. Dr. kenan İnan, K.T.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesidir.

devletinin za'fı ve siyasî cereyanların kuvvetli bir şekil alması üzerine Sultan III. Selim zamanında 1793 tarihinde büyük devletler nezdine üçer sene kalmak üzere birer elçi gönderilmesi kararlaştırılmıştır.[5]

Gerek Osmanlı Devleti'nin yolladığı elçilik heyetleri, gerekse İstanbul'a gelen yabancı diplomatların maiyetlerinde çok sayıda görevli bulunmaktaydı. Büyükelçiden başka, ataşe, kançılar, kethüda, tabip, kaftancı, daimi seyis, kapıcı, maslahatgüzar, tercüman, başkatip, katipler, hizmet erbabı, çuhadar gibi şahıslar elçilik personelini teşkil etmekteydi. Hatta Osmanlıların gönderdikleri sefaret heyetlerinin oldukça gösterişli ve kalabalık alaylar oluşturduğu bilinmektedir.

İstanbul'da ve diğer büyük şehirlerde tesis edilen elçilik ve konsolosluklarda da muhtelif hizmetlerin yürütülmesi için yeterli sayıda personel istihdam edilmekteydi. Bâb-ı âli her zaman yabancı elçiliklerin ve konsoloslukların hizmetlerine kolaylık sağlamak üzere birtakım kanuni düzenlemeler yapmaktaydı. Türk diplomasi tarihi için önemli olan bu düzenlemeler ve uygulamalar daha kapsamlı araştırmalara muhtaçtır. Biz yazımızda önemli bir memuriyet olan konsolosluk tercümanları hakkında bilgi vermeyi tercih ettik.

Yabancı Elçilik ve Konsolosluk Tercümanları

Osmanlı Devleti'nde tercüman, devlet ile yabancı ülkeler arasında aracılık ederek devletin diğer devletlerle siyasi ve ticari ilişkilerini temin eden kişi olarak tanımlanabilir. Tercümanlar devletin reaya ile olan ilişkilerini üstlenmiş olmakla önemli bir mevki işgal ediyorlardı. Osmanlılardan önceki dönemlerde İslâm devletlerinden Abbasiler, Mısır Memlukluları ve Anadolu Selçukluları tercüman istihdam etmişlerdir. Osmanlı Devleti de, Anadolu Selçuklu örneğini takip ederek hükümdar fermanı ile tercüman tayin etmiştir. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde gelişme gösteren tercümanlık müessesesi Divan-ı hümâyun tercümanları, eyalet tercümanları, askeri ve eğitim kurumlarında kullanılan tercümanlar ve yabancı elçi ve konsolosluk tercümanları olmak üzere dört sınıfa ayrılmıştır.[6]

Osmanlı Devleti'nde elçilik görevi yapanlara bir tercüman verilmesi genel bir kural idi. Nitekim 29 Şevval 1193 (9 Kasım 1779) tarihinde Dubrovnik cumhuriyetinin İzmir konsolosu maiyyetine tercüman tayini ile ilişkili olarak verilen beratta; "*kadimden beru ber-vech verile geldiği musarrah ve kuyûdât dahi nâtık olmağla kadîmisi üzere mukâyese ile birer nefer tercüman nasb ve berât itâ olunması kuyûdât-ı atikaya muvâfık olmak iktizâ eylediği*" denilmektedir.[7] Konsoloslaın yanına verilen tercümanların müslim ya da gayrimüslim olmasının pek farketmediği anlaşılmaktadır. Gerçi Orhonlu, elçilerin yanına Türk-Müslüman tercümanların verildiğini belirtip, buna örnek olarak 1584'de İngiliz elçisi Edward Burton'un baştercümanının Mustafa Çavuş olduğunu belirtir.[8] Ancak bunun kaide haline gelmediği birçok örneklerle sabit olup elçilerin yanına verilen tercümanların Müslüman olan ve dil bilen Hıristiyan Osmanlı tebasından da oldukları bilinmektedir. Buna örnek olarak Kanuni devri tercümanlarından Yunus Bey'in Müslüman olmuş bir Rum olduğunu söyleyebiliriz. Yine 1572 yılında Fransız elçisinin Nikola adlı bir Rum tercümanı olduğunun bilinmesi tercümanların arasında Hıristiyan Rumların da olduğunu göstermektedir.[9] 18. yüzyılın sonlarına doğru tercümanlık seçiminde önemli değişikliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Suistimaller dolayısıyla devletin, gerektiğinde tercümanın ilgili yabancı ülkenin dilini bilen Osmanlı tebasından tayin edilmesi yolunu tercih etmeye başladığı görülmektedir.[10] Bu konudaki titizliğin en önemli sebebi sözkonusu tarihlerde, yani I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde, tercümanlar ile diğer elçilik görevlilerinin karıştıkları casusluk faaliyetlerindeki artış idi. Ecnebi sefareti tercümanları onsekizinci asrın son yarısından ve Kaynarca muahedesinden sonra hükümetin zaaf ve tereddüdünden istifade ile her biri kendi devletinin emellerine çalışıp her fırsatta sefirleri namına Bâb-ı âli'yi ziyaret ederlerdi; bunlardan her biri Avrupa ahvalini işine geldiği şekilde devlete bildirirdi. Bu siyasi rekabette hangisi nafiz olursa onun dediği gibi yapılırdı. Bu tercümanlar fırsat buldukça casusluk da ederler ve devletin siyasi işlerine dair aldıkları şeyleri tercümanlık ettikleri devletlere bildirirlerdi. Hatta bunlardan Venedik balyozunun tercümanı Batista ismindeki birisi bu hareketinden dolayı Sadrazam Şehit Ali Paşa tarafından katlettirilmişti.[11] Yine Halet Efendi'nin ısrarıyla tercüman olan Kostaki'nin casusluğu ortaya çıkınca idam edilmiş ve onun yerine Divan-ı Hümayun tercümanlığına getirilen Fenerli Rum ailesinden İstavraki Efendi'ye gizli belgeler okutturulmayarak Rum asıllı Müslüman Yahya Efendi'ye tercüme ettirilmiş ve Yahya Efendi, Babıali'deki tercüme odasında yabancı dil öğrenmek isteyenlere Fransızca öğretmeye başlamıştır. Daha sonra ise en azından Divan-ı Hümayun tercümanlıklarına Müslümanların getirilmesine başlanmıştır.[12]

Osmanlı Devleti'nin tercümanlarla olan ilişkileri bu şekilde bir gelişme takip etmişken, önce Avrupa'dan gelen tüccarlar ardından da diplomatlar, tercümanlarını Navoni, Grillo, Oliveri ve Fornetti gibi Gala-

ta'nın Latin Katolik ailelerinden seçmişlerdir. Fornetti ailesinin, Fransa'ya, elçiliğinin kuruluşundan itibaren tercüman sağladığı bildirilmektedir. Ancak bu uygulama da Avrupa devletlerini memnun etmemişti. Padişahın tebasından olan insanlara itimat etmediklerinden kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere değişik yöntemler uyguladılar. Mesela Fransızlar 1669'da aldıkları bir kararla Dil Oğlanları okulunu kurarak tercümanlarını Osmanlı tebasından seçme uygulamasına son vermişlerdir.[13] Bu uygulamayı örnek alan İngilizler de 17. yüzyılın sonlarında bazı Rumları İngiltere'deki Oxford Gloucester Koleji'ne, masrafları Levant Company'den olmak ve İngilizce öğretip Osmanlı Devleti'ndeki konsoloslar ile tüccarların nezdinde vazifelendirmek üzere götürdüler.

Ancak bu uygulamanın Fransızlarınki gibi başarılı olamadığı görülmektedir. Bundan dolayı İngiliz çocuklarının Türkiye'ye gönderilerek burada tercümanlık vazifesinin gerektirdiği bilgilerin öğretilmesine çalışılması İngiliz elçisi Robert Liston tarafından Londra'ya teklif edilmiştir. Bu teklif kabul edilmiş olmalıdır, ki 1824 yılında Mr. R. Wood adlı bir İngiliz tercüman (dragoman) olarak eğitilmek maksadıyla görevlendirilmiştir.[14]

İsveç'in İstanbul'daki elçiliğine de Ermeni kökenli Camcioğlu ailesi tercüman sağlamakta idi.[15] Elbette İsveç'in konsolosluklarındaki bütün tercümanların bu aileye mensup olduğu söylenemez. Nitekim bu ülkenin Kıbrıs-Larnaka'da olan tercümanı adı geçen aileye mensup değildi.[16] Yine 1779 yılında Dubrovnik Cumhuriyeti'nin Sakız Adası'nda Covan Andorya Garsiyaldi adlı, muhtemelen katolik bir tercümanı bulunmaktaydı. Aynı tarihte Dubrovnik'in İzmir'deki konsolosluğunda Nikola, yine bu devletin Narda'daki konsolosluğunda da Margariti (?) isimli tercümanlar görevli idi.[17]

Osmanlı Devleti'nde özellikle batılı ülkelerin hemen pek çok önemli şehirde konsolosluk teşkil etmesi dolayısıyla, buralarda görevlendirilen tercümanların gerek sayısal bakımdan gerekse üstlendikleri fonksiyonlar itibarıyla dikkat çekici rolleri olduğu anlaşılmaktadır. Tercümanların çokluğuna örnek olmak üzere 1730 yılından itibaren sayılarının 229'u bulduğunu belirtebiliriz. Bunlar Fransa, İngiltere, Nederlande veya Felemenk, Venedik, İsveç, Nemçe veya Avusturya, Danimarka, Sicilyateyn, Dubrovnik cumhuriyeti gibi devletler tarafından istihdam edilmişlerdi.[18]

Osmanlı döneminde özel giysisiyle bir tercüman

Konsolosluk Tercümanlarının Tayini, Vazifeleri ve İmtiyazları

Yabancı devlet elçileri ve konsolosları yanında bulunan tercümanlar, *"Devlet-i Aliye ile dost olan cemi düvel elçileri ve konsolosları maiyetlerinde bâberât-ı âlişân istihdâm"* olundukları elimizdeki arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.[19] Beratlı tercümanlar haricinde sefaretler tercüman kullanamazlardı. Padişahlar değiştikçe bunların beratları da yenilenirdi. Her sefaretin müteaddit tercümanlarından birincisi siyasi işlere memur olup herhangi bir iş hakkında Osmanlı hükümetine takdim kılınması lazımgelen muhtıra ve notları Türkçe olarak yazardı. Bu işlerde sefaret tarafından ücreti verilen bir Osmanlı katibi kendilerine yardım ederdi. Bu evrak sefir tarafından imzalanmayıp üstlerine yalnız mühür basılırdı; sefir bazı mühim olan siyasi maddelerin yalnız İtalyanca, Latince veya Fransızcalarının altına imzasını koyardı. Sefaretin diğer tercümanları gümrükte, zabıtada ve mahkemede olan işleri takip ederlerdi.[20]

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak ülkedeki ecnebilerin ve onlarla beraber iş gören gayrimüslimlerin zaman zaman birtakım usulsüzlüklere karıştıkları bilinmektedir. Bu cümleden olarak özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren konsolosların kanun ve ahdname hükümlerine aykırı hareket ettikleri, buna karşılık devletin tedbir almak istediğinde pek başarıya ulaşamadığı, hatta konsolosların mevcut imtiyazlarını daha da genişlettikleri Osmanlı tarihçileri tarafından belirtilmektedir. Böyle usulsüz hareketlere dair Kıbrıs şeriye sicillerindeki bazı davalar örnek gösterilebilir. Buradaki kayıtlardan Kıbrıs'ta bulunan İngiliz ve Fransız konsoloslarının bankerlikle uğraşıp, faizle Kıbrıslı Rum ve Müslümanlara borç para verdikleri anla-

şılmaktadır. Tercümanlar da para işlemlerinden doğan ihtilaflarda konsolosların tercümanlık işlerini görüyorlardı.[21]

Konsolos tercümanlarının önemli ölçüde vergi muafiyetlerine sahip oldukları ve bu muafiyetlerin 18. yüzyıl sonlarından itibaren genişletildiği görülmektedir. Evâhir-i Şevval 1193 (Kasım 1779 başları) tarihli olarak Rumeli, Zire(?), Narda, Ergürü(?) kadılarına gönderilen fermanda buna dair şu bilgiler yeralmaktadır: "*Bâberât-ı âli tercüman olub ve tercümanlık hizmetinde olanlar ve oğulları ve iki nefer hizmetkârları haraç ve avârız ve kassâbiye akçesi ve sâir rusûm ve tekâlif-i örfiyye teklifiyle taaddi olunmayub ve tercümanların yedlerinde bulunan hâne-i avârıza bağlu tekâlif alınmak icâb eder emlâk ve arazilerinden ve kezâlik sonradan iştirâ eyledikleri emlâk ve araziden mâdâ sâkin oldukları menzilleri ve kadîmden menzilleri olan bağ ve bağçenin avârız ve tekâlif-i örfiyyesinin cümlesinden muaf ve müsellem olub ber-mucib-i şurût-u berât himâyet ve siyânet olunmaları yedlerine verilen tercümanlık berâtı şurûtuna münderic olmağla...*"[22]

Bu kişilere sağlanan imtiyazların bir kısmı da onların İslâm toplumu içindeki hukuki statülerini ilgilendirmektedir. Buna göre tercümanlar ve yanlarındaki hizmetlerin yemeleri, içmeleri, kullandıkları eşyalar ve giyim kuşamlarına kimse müdahale edememektedir. Bu neviden verilen imtiyazların bir müddet sonra ticari olmaktan çıkarak konsolos ve tercümanların tehlike anında veya kendilerini gizlemek istediklerinde Müslüman gibi giyinmelerine, silah kuşanmalarına izin verilmiştir.[23] Wood'a göre tercümanlara kapitülasyonlarla beraber sarı ayakkabı giyme dahil birçok imtiyazlar tanınmıştır.[24] Bu meyanda 18. yüzyıl Türkiye'sindeki örf ve adetleri anlatan İsveç'in İstanbul elçiliğinde görevli Ermeni asıllı D'Ohsson, III. Selim devrinde ecnebiler ve ecnebi memleketlerinin tercümanlarının giyimleri hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Ona göre ecnebi ülke tercümanları sarı ayakkabı giyebilmenin yanında yalnızca Müslümanlara mahsus olan sarığı dahi giyinebilme imtiyazına sahip bulunuyorlardı. D'Ohsson bu imtiyazların tercümanların sahip oldukları diğer imtiyazlarla beraber beratlarında zikredildiğini söylemektedir. Ona göre tercümanlar muhtemel tehlikelere karşı bu yollara nadiren başvurmaktaydılar.[25]

Bâb-ı âli sık sık meydana gelen yolsuzlukları önlemek için fermanlar yayınlamaktaydı. 1786 ve 1792 tarihlerindeki düzenlemelerle elçi ve konsolosların yanlarında bulunan tercümanların hareket alanları belirlenmekte ve böylelikle mevcut sistemin daha iyi işlemesi amaçlanmaktaydı. Buna rağmen çok geçmeden nizamnamelere aykırı hareketlerin tekrar başladığı görülmekte ve bu tür hareketlerin hükümet tarafından tepki ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Tercümanların vazifeleri dışındaki işlerle uğraşmalarından kaynaklanan huzursuzluklar nedeni ile devlet, hadiseyi ciddi olarak takip etmek zorunluluğu hissetmiştir. İlk anda devletin dikkatini çeken ve halletmek zorunda olduğu mesele tercümanların ticaretle uğraşmaları, ticaretle ilgili kanunlara aykırı hareket etmeleri ve bunların sonucu olarak devletin gümrük ve diğer bir kısım gelirlerden mahrum kalmak suretiyle zarara uğramasıdır.[26]

Daha köklü tedbir olmak üzere 1805-6 tarihinde İstanbul'da bulunan yabancı devlet elçilerine verilen takrirde belirtilen nizamnameye daimi bir şekilde uyulması gerekliliği ifade edilerek, tercümanların yapmaması gereken fiillerden bazıları ismen zikredilmek suretiyle bu alanlara özellikle dikkat çekildiği görülmektedir. Bu faaliyetler şu şekilde sıralanmıştır: 1. Elçi ve konsolosluk maiyetinde bulunan tercümanlar vazifelerini tercümanlık kıyafeti ile yapacaklardır. 2. Tercümanlar vazifeli oldukları şehir dışında ikamet edemezler. 3. Dükkanlarda esnaflık ve diğer vilayetlerde kocabaşılık ve mültezimlik ve bunlara benzer işleri yapmayacaklar ve yine memleket ve esnafa ait işlere karışmayacaklardır.[27] Tercümanların dil bilme avantajı ile bu tür faaliyetleri başkalarına nazaran daha kolay yapabilme durumunda oldukları ortadadır.

Hatta halkın da tercümanların özel statülerinin etkisi ile muhtelif konulardaki işlerini yürütmek üzere onlara başvurdukları çokça rastlanmaktadır. Özellikle bazı bölgelerde tercümanlara halk tarafından kocabaşılık ve mültezimlik görevlerini üstlenmeleri teklif edilmekte idi. Halbuki hükümetin belirlediği nizamnameye göre onların bu tür hizmetlerle meşgul olmaları kesin surette yasaklanmıştı. Buna rağmen böyle tekliflerde bulunanların çokluğunu dikkate alan Bâb-ı âli, kadılara yolladığı hükümlerde yasaklara riayet edilmesinin gerekliliğini vurgulayarak tercümanların böyle tekliflerle rahatsız edilmemelerini istemekteydi. Meselâ bu maksatla kaleme alınan bir fermanda "*kocabaşılık teklifi ile dahi rencide olunmak icâbetmez iken Ergürü (?) kazası ahalileri iyâlini Ergürü'ye nakl ve sen dahi gelüb bizlere kocabaş ol deyu tercüman-ı mesfûru tazyik ve tekdir eylediklerinden başka...*"[28]

Devlet tercümanlık müessesesinin durumunu ortaya koyduktan sonra tercümanların seçilebilmek için sahib olmaları gereken niteliklerden ve elçi ve konsolosların bu kişileri tayin ettikten sonra almaları gereken sorumluluklar hakkında uyarılmaktaydılar. Bunlara ek olarak tercümanların hangi durumlarda azledilebileceklerine de açıklık getirilmek-

Konsolosluk Tercümanlarının Statülerine dair Bir Belge

Devlet-i Aliye ile dost olan cemî düvel elçileri ve konsolosları mahiyetlerinde bâ berât-ı âlişân istihdâm olunan tercümânların sûret-i nizâm ve intizâmları bin ikiyüz bir ve ikiyüz yedi tarihlerinde bir hüsn-i nizâma ifrâğ ve ahkâm ve şerâit-i mukarreresine mer'iyyet-i tam olunarak ale'd-devam düstûru'l-amel olunması için tevsîk ve istihkâm olunmuş iken ba'de zaman yine nizâm-ı mezkurun şirâzesi muhtemel (muhtell?) ve şerâit-i mukarreresi nâ-mer'i ve muhtell olduğu bâhir ve nümûdâr ve bu makûle hâlât ve keyfiyâtın vukuu saltanat-ı seniyyenin mesâlih-i mülkiyyesine ve mevâdd-ı ticaretine halel ve fesad tatarrukuna bâdi ve gümrük ve sair vâridât ve aidât-ı miriyyesine küllî ziyân ve hasârat terettübüne sebeb adi olduğu ve işbu fesâdın def' ve izâlesi çaresine bakılmadıkça revâbıt-ı mer'iyye-i ahd ve şart ve usûl-ü hakkâniyet ve hayırhâhî ile zevâbıt-ı mülkiyyeyi zabt u rabt ederek halelpezîr olacağı ve bu gûne fesâdât ve mazarrâtı müstevcib olan hâlât-ı meşrûhanın külliyen men' ve defi dost-u ehabb olan cemî' düvel indinde hasbe'l-ihlas mergûb olacağı bedîhî ve aşikâr olduğuna binâen, bâberât-ı âlişân istihdâm olunan tercümânların elçi yanında ise elçisi ve konsolosu yanında ise konsolosu maiyyetlerinde tercümân kıyafeti ile tercümânlık hidmetinde mukim olub ahar vilâyette ikâmet eylememelerine ve hanlarda ve dekâkinde esnâflık ve taşra memâlikte kocabaşılık ve mültezimlik ve bunlar emsâli vazifelerinden hâriç mesâlihe ve memleket ve esnâf umûruna karışmamalarına dikkat velhasıl mârû'z-zikr nizâmın tebşîri içün bin ikiyüz ondört tarihinde Dersaadette mukîm bilcümle düvel elçilerine verilen tekârir-i aliyyede münderic ve mesdûr ve musarrah ve mezkûr olan kaziyye-i şerâit-i nizâmiyeye tamamen riâyet olunmak ve dâimen ve müstemiren mer'i ve muteber ve düstûru'l-amel tutulmak ve hilâfı bir güne vaz' ve hareket zuhûr etmemek ve fîmâba'd elçi ve konsolos maiyyetine reâyâ-yı devlet-i aliyyeden tercümân intihâbı lazım geldikde tercümân olacak şahıs lisâna aşinâ olmak ve bâlâda mezkûr şurûtu bilâ- noksan icrâ eylemek ve nizâmât-ı mezkûrenin bir maddesine mugâyir olacak vaz' ve hareket ve muâmelesi olur ise ber-muktezâ-yı nizâm tercümânlık berâtı yedinden nez' ve yine efrâd-ı raiyyet hükmüne tenzil kılınmak husûslarına elçisi tarafından taahhüt ve tekeffül olunmak ve bu vechile müteahhid olduğuna elçi-i mümâileyh vereceği memhûr arzında beyân eylemek üzere bu defa düvel-i müşârünleyhim elçileri dostlarımıza resmen tekârir itâ olunmağla Dubrovnik konsolosa rağbetli dostumuz tarafından dahi iktizâ edenlere mahsûsen tenbîh ve te'kîd olunmak matlûb-u kat'i idüğü ma'lûm olmak içün işbu takrîr-i âli keşide-i silk-i tahrîr ve imlâ ve mumaileyh konsolos dostumuza itâ olundu.

fi-gurre-i Z (Zilhicce) sene 1220

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Düvel-i Ecnebiye Defterleri, 19/7, hüküm no: 290

tevdi. Esas olarak nizamnamede zikredilen şartları noksansız olarak yerine getirmeyenlerin tercümanlık beratı ellerinden alınıp, kendileri *"yine efrâd-ı raiyyet hükmüne tenzil kılınmak"* suretiyle cezalandırılacaktır. Burada önemle vurgulanan ve şu ana kadar konu hakkında yazılmış araştırmalarda rastlamadığımız diğer bir husus ise, tercüman alan elçinin istihdam ettiği tercümanın bütün hareketlerine kefil olması gerektiğidir. Bunun sağlanması için *"efrâd-ı raiyyet hükmüne tenzil kılınmak hususlarına elçisi tarafından taahhüt ve tekeffül olunmak ve bu veçhile müteahhid olduğunu elçi-i mümaileyh vereceği memhûr tezkirede beyan"* eylemek zorundaydı.[29]

Şüphesiz ki bu türlü bir uygulama ile devlet o ana kadar tercümanlar hakkında karşılaştığı zorluklardan kurtulmak veya bunları aza indirebilmek için elçileri de sorumluluk mevkiine sokmak istemekte, bir nevi garanti alma yoluna gitmekteydi. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi elçi ve konsoloslar ile tercümanların sahip oldukları büyük imtiyazlarla onları kontrol edebilmenin güçlüğü açık şekilde kendini göstermektedir. 1786-1806 yılları arasında devletin birçok nizamnameler hazırlayıp konuyu gündeme getirerek, durumu düzenlemeye çalışması bu alanda büyük bir boşluğun olduğunu göstermektedir.

Bu araştırmanın sonucu olarak diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde içine düştüğü kriz ortamından Batılı devletlerin her fırsatta faydalanmasının bir örneği olarak, konsolos tercümanları da kanunsuz, devleti zarara uğratıcı, kapitülasyonların getirdiği imkanlardan azami ölçüde faydalanmaya yönelik eylemlerden geri durmamışlardır. Hükümet her ne kadar olayların farkında olmuş ise de, genel zaafın doğurduğu yetersizlikler içerisinde bu olumsuzlukları bertaraf edememiş ve çoğu zaman yayınlanan fermanlar kâğıt üzerinde kalmıştır. Bütün bunlara karşılık edinilen tecrübelerin sonraki dönemlerde oluşan diplomasi geleneklerine etkisi olduğu aşikârdır.

NOTLAR

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara 1988, s.268-269. Osmanlı Devleti ile Venedik arasındaki ilişkilerde ticaretin rolü hakkında bilgi için bkz. Fatma Mansur Coşar, "Venedik ve Osmanlı Arasındaki Bağ: Tüccarlar", **Toplumsal Tarih** 2, Şubat 1994. s.17-21. Ayrıca bkz. **Venice A Documentary History 1450-1630.** Edited by David Chambers & Brian Pullan, Oxford 1992.

2 Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, **The First Permanent Ottoman-Turkish Embassy in Europe The Embassy of Yusuf Agah Efendi To London (1793-1797)**. Basılmamış doktora tezi, Birmingham University. Birmingham 1993, s.1.

3 Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.270-272. Osmanlı Devleti'ne gönderilen yabancı sefirlerin nasıl karşılandıkları hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Ali Seydi Bey, **Teşrifat ve Teşkilatımız**, İstanbul (t.y), s. 139-144.

4 Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.274. Osmanlı Devleti her ne kadar Avrupa devletlerinin İstanbul'a gönderdikleri kadar, oralara elçiler göndermemişse de sözkonusu ülkelerin de, bazen Osmanlı elçilerini kabul etme konusunda, Hıristiyanlık adına katı davranışlar gösterdikleri görülmektedir. Hatta 1581 yılında yenilenen antlaşma metnini Paris'e götürmek üzere yola çıkan Ali Çelebi, bu sebepten dolayı Fransa'ya girmeden önce üç ay Venedik'te bekletilmişti. Detaylı bilgi için bkz. Bernard Lewis, **The Muslim Discovery of Europe**, London 1982, s. 110-111.

5 Osmanlı Devleti elçileri ve bunların faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. F.R. Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Ankara 1987; Ercüment Kuran, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri**, Ankara 1968; T. Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807", JAOS 83, 1963; S. Shaw. **Between Old and New The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807**. Massachusetts 1971; Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi As the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, the First Permanent Ottoman Turkish Ambassador to London (1793-1797)", **O-TAM 5**, Ankara 1994. s.385-434. Ayrıca M. A. Yalçınkaya, Osmanlı Devletinin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında ilk ikamet Elçisinin Rolü, **Toplumsal Tarih** Sayı 32, 1996, s. 45-54

6 Cengiz Orhonlu, "Tercüman", **İ.A**, İstanbul, 1971, 122. Cüz, s. 175-177.

7. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Düvel-i Ecnebiye Defterleri** (bundan sonra **DED**), No: 19/7, s.2, hüküm no: 9.

8 Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık", **Atatürk Konferansları (1971-1972)**, V, 17-18, Ankara 1972, s.22. Orhonlu'nun verdiği bu bilgiye rağmen İngiltere'nin Osmanlı Devleti nezdine gönderdiği ilk üç elçinin isimleri ve vazife yılları şöyledir: William Harborne 1582-1588. Edward Barton 1588-1597, Henry Lello 1597-1607. İngiltere'nin 1583-1824 yılları arasında İstanbul'da görevlendirdiği elçilerin toplu bir listesi için bkz. Alfred C. Wood, **A History of the Levant Company**, London 1964, s.250-253.

9 Kemal Çiçek, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları", **Tarih ve Toplum**, sayı 146, 1996, s.17-18.

10 **DED**, No: 19/7, s.65, hüküm no: 290.

11 **Raşit Tarihi**, cilt 4, s.125'den nakleden, Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.316.

12 Abdulkadir Özcan, "Casus", **D.İ.A**, cilt 7, İstanbul, 1993, s.169.

13 Frederic Hitzel, Dil Oğlanları, **Toplumsal Tarih** 21. Eylül 1995, s.38.

14 Wood. **A.g.e.**, s.226-227.

15 Kevork Pamukciyan, "Camcioğlu Ermeni Tercüman Ailesi", **Tarih ve Toplum** 143. Kasım 1995, s.23-27.

16 Kemal Çiçek, **a.g.m.**, s.19.

17 **DED**, No: 19/7, s.2, hüküm no: 9; s.1, hüküm no: 6.

18 Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.314-315. Orhonlu'ya göre 18. asrın sonlarında Osmanlı Devleti'nde konsolosluklar tarafından istihdam edilmiş olan tercümanların sayısı 194'dür ve bunlara sonradan 24 beratlı tercüman daha ilave edilmiştir. Orhonlu, **a.g.m.**, s.23. Çiçek, **a.g.m.**, s.23'de Orhonlu'nun İspanya ve İsveç konsolosluklarının varlığına değinmediğini ifade ederek, Kıbrıs'da bu ülkelerin birer konsolosluklarının varlığını hatırlatmakta olup verilen sayının daha da artırılabileceğine dikkat çekmektedir.

19 **DED**, No: 19/7, s.65, hüküm no: 290.

20 Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.316.

21 Çiçek. **a.g.m.**, s.20.

22 **DED**, No: 19/7. s.1, hüküm no: 6.

23 Çiçek, **a.g.m.**, s.22.

24 Wood, **a.g.e.**, s.226.

25 D'Ohsson, **18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler**, Çev. Zerhan Yüksel, İstanbul, (t.y), s.85.

26 **DED**, No: 19/7. s.65, hüküm no: 290.

27 **Aynı yer.**

28 **DED**, No: 19/7, s.1. hüküm no: 6.

29 **DED**, No: 19/7, s.65, hüküm no: 290

"Osmanlı İttifakı"ndan "Türkiye"ye

Cenevre'de Bir Talebe Birliğinin Tüzüğü (1909-1916)

MASAMİ ARAİ

İlk adımı II. Mahmut tarafından dört öğrencinin 1827 yılında Paris'e gönderilmesi ile atıldıktan sonra Osmanlı-Türk öğrencileri, aralıklarla da olsa, Avrupa'ya öğrenim için gitmeye başlamışlar ve bunların sayıları da yıldan yıla artmıştır. Adnan Şişman'ın araştırmalarından anlaşıldığına göre, 1856 sonunda Paris'te yaklaşık 50 kadar öğrenci bulunuyordu. Ertesi yıl kurulan ve 1864'te kapatılan Mekteb-i Osmânî'nin yedi yıllık öğrenim dönemi süresince Mektep'te kalan öğrencilerin sayısı, 25'i gayrimüslim olmak üzere, 95'i bulmuştur.[1]

II. Meşrutiyet dönemine girildiğinde Paris'te okuyan Osmanlı-Türk öğrencileri de serbestçe hareket etme olanağı bulmuş ve kendi yararları için dernekler de kurmaya başlamışlardır. 1909 yılından Sorbon Üniversitesi'nin yakınındaki bir sokakta, Rue Monsieur le Prince'ta, "Paris Osmanlı Öğrencileri Derneği" (Association des étudiants ottomans de Paris) kurulmuş, aynı yıl tesis edilen "Comité de patronage des étudiants ottomans en France" adlı bir destek kurumundan da yararlanarak çalışmaya geçmiştir.[2]

Paris'te değilse bile, Yeni Osmanlılar'ın ve Jön Türkler'in faaliyetlerine bir ölçüde sahne olan İsviçre'de de, özellikle Cenevre'de, sayıları hiç de azımsanamayacak Osmanlı-Türk öğrencilerinin kaldıkları bilinmektedir. 15 Ocak 1910'da Lozan'da "Osmanlı Kütüphanesi" adlı bir dernek kurulur.[3]

15 Nisan 1911'de Cenevre Üniversitesi'yle Ron nehri arasında bulunan Rue du Stand adlı sokaktaki 48 numaralı evde, 10 kadar Osmanlı öğrencisi toplanarak Lozan'dakiyle aynı adı taşıyan bir dernek meydana getirirler.[4] Bu dernekler, 1911 Ekim ve Kasım aylarında adlarını değiştirerek birer "Türk Yurdu" olurlar.[5]

İstanbul'daki "Türk Ocağı"nın kurulmasıyla ilgili olarak bazı bilgilerinden haberdar olduğumuz Lozan ve Cenevre "Türk Yurtları"ndan önce, 1909 yılında Cenevre'de "Osmanlı İttifakı" (Alliance Ottomane) adlı bir talebe birliği kurulmuştur. Aynı yıla Paris'te kurulmuş derneğin tüzüğünün basılarak dağıtılmasına karşın[6] "Osmanlı İttifakı"nın ve 1916'-

Dr. Masami Arai, Tokyo Üniversitesi öğretim üyesidir.

Cenevre'de araştırmalarda bulunurken yardımlarını gördüğüm üniversite arşiv sorumlusu Madam Josette Wenger'e teşekkür ederim. M.A.

1 Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmânî (1857-1864), "Osmanlı Araştırmaları, V, 1986. 119'dan 134'e kadar olan sayfalarda kaydolunan öğrenci listesi incelenerek hesap edilmiştir.

2 Fransa'da bulunan Osmanlı öğrencilerine destek vermek amacıyla kurulan bu komite uzerinde ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Yalnız bazı belgelerin halen Paris'teki Türkiye Büyükelçiliği Arşivi'nde bulundukları bilinmektedir.

3 Merhum Tarık Zafer Tunaya, Lozan'daki "Osmanlı Kütuphanesi"nin kuruluş tarihi olarak 1909 yılını kaybettiği halde (bk. **Türkiye'de Siyasal Partiler**. c. 1, İstanbul, Hürriyet Vakfı, 1984, s. 494.), "Lozan Türk Yurdu"nun tüzüğünde "15 Ocak 1910 Cumartesi günü saat 5" diye yazılıdır. (Lozan Türk Yurdu Tutanak Defteri, Türk Tarih Kurumu Yazmaları. Y/653, giriş sayfası.)

4 Yurtçular Yasası. Cenevre, 1913, s. 25.

5 Lozan Türk Yurdu Tutanak Defteri, giriş sayfası. Ayrıca bk. Yusuf Sarınay, Türk Millıyetçiliğinın Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları. İstanbul. Otüken, 1994, s. 107; Masami Arai, Jön Türk Dönemi Türk Millıyetçiliği. İstanbul. 1994. s. 118.

6 **Statuts de l'Association des étudiants ottomans de Paris**. Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde görünebilir (S/1920, 1K/915.)

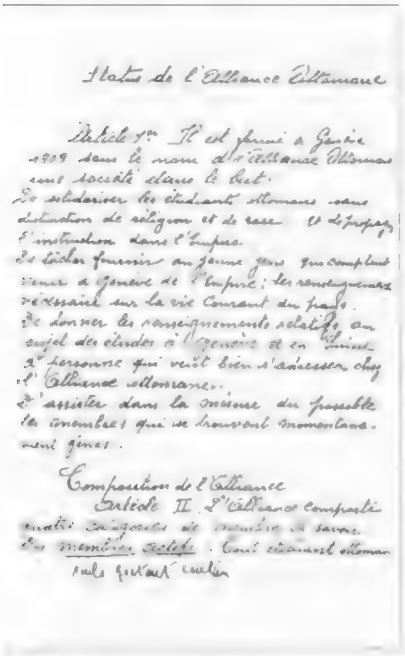

Statuts de l'Alliance Ottomane

Article 1er. Il est fondé à Genève en 1909 sous le nom de l'Alliance Ottomane une société d'ans le but:
De solidariser les étudiants ottomans sans distinction de religion et de race et de propager l'instruction dans l'Empire.
De leur fournir un journal pour se compléter venue à Genève de l'Empire; des renseignements nécessaire sur la vie courant du pays.
De donner les renseignements relatifs au sujet des études à Genève et en général à toute personne qui veut bien s'adresser chez l'Alliance ottomane.
D'assister dans la mesure du possible les membres qui se trouvent momentanément gênés.

Composition de l'Alliance
Article II. L'Alliance comprend ...

da adını değiştiren[7] "Türkiye (Turquia)"nın tüzükleri bugün hâlâ Cenevre Üniversitesi Arşivi'nde durmaktadır.[8]

Bunları göz önünde tutarak biz yazımızda bu derneklerin Fransızca yazılı olan tüzüklerini Türkçe'ye çevirip çevirip araştırmacıların dikkatlerine sunuyoruz. İhtimal ki böylece, tüzüğün başka derneklerle ilgili belgelerle karşılaştırılma olanağı sağlanmış olsun. Tüzüklere imza atanlardan yalnız tüzükler komisyonu sözcüsü Münir Mazhar, "Lozan Türk Yurdu"nun üye defterinde kayıtlıdır ve Eğitim Bakanlığı (Maarif-i Umumiye Nezareti)nden burslu olduğu açıklanır.[9]

"Osmanlı İttifakı"nın Tüzüğü

Madde 1- İşbu sosyete 1909 yılında Cenevre'de Osmanlı İttifakı adı altında ve şu hedeflerle kurulmuştur: Osmanlı öğrencilerini din ve ırk farklarına bakmayarak birbiriyle dayanıştırmak. İmparatorluğa eğitimi yaymak. İmparatorluk'tan Cenevre'ye gelecek gençlere ülkenin şimdiki hayatıyla ilgili gerekli bilgileri iletmeye çalışmak. Cenevre ve İsviçre'deki okuma konuları üzerinde sosyeteye başvuranlara gerekli bilgileri vermek. Geçici olarak sıkıntıya düşen üyelerini mümkün olduğu kadar desteklemek.

İttifak'ın Düzeni

Madde 2- İttifak'ta dört tür üye bulunur:

a) Aktif üyeler: Cenevre'de oturan tüm Osmanlı öğrencileri aktif olabilir; oy kullanma, bütün görüşmelere katılma ve sosyetenin rengini giyinme haklarını taşırlar.

b) Pasif üyeler: Tüm Osmanlılar, öğrenci olmasa bile, oy kullanma hakkı olmaksızın, sosyetenin üyesi olabilirler.

c) Yazışma üyeleri: Sosyeteye ilgi duyan her Osmanlı.

d) Fahrî üyeler: Bütün bağışçılar.

İttifak'ın Yönetimi

Madde 3- İttifak, yedi üyeden oluşan bir komite tarafından yönetilir. Bir başkan, bir başkan yardımcısı, bir sekreter, bir kasiyer ve üç yardımcı.

Madde 4- Komite üyeleri, seçilme hakkı olan üyelerden Nisan ve Kasım ayları içinde genel kurul tarafından seçilir.

Madde 5- Seçim gizli oy metoduyla yapılır ve komitenin seçimine yalnız aktif üyeler katılabilir.

Madde 6- Komite, üyeler içinde meydana gelebilen tüm tartışmaları kesme yetkisini taşır.

Madde 7- Komite, kasayı yılda iki kez inceler.

Fonlar

Madde 8- İttifak'ın fonları üyelik aidatları ve bağışlardan oluşur.

Madde 9- Üyelik aidatı, ayda bir Frank'tır ve kasiyer tarafından toplanır.

Madde 10- Bağışlar, İttifak'ın yayımladığı yıllık raporda duyurulur.

Madde 11- Meblağ, bankalara yatırılır. Banka işlemleri, başkan ve kasiyerin imzaları ile yapılacaktır.

İstifa ve Tard

Madde 12-

a) İstifalarını bildiren veya iki ay süresinde aidatını ödemeyen üyeler, istifa etmiş sayılırlar.

b) Genel kurulun hükmünce ciddi bir hata yapan veya İttifak'a girerken yapılan anlaşmalara uymayan üyeler, İttifak'tan tard edilirler.

c) İstifa eden ve tard edilen üyeler, İttifak'tan herhangi bir talep hakkını haiz değildirler.

Genel Kurul

Madde 13- Genel kurul, zorunlu olarak ayda iki kez toplanır.

Madde 14- Üyeler, kuruldan en az üç gün önce ve yazılı olarak haberdar edilirler.

Madde 15- Yoklama vb. işlemler için toplantıyı bir geçici başkan yönetir.

Madde 16- Katılan üyeler çoğunluğa ulaşmazsa toplantı, bir hafta sonra tekrar toplanır. Yeni toplantının kararı, katılan üyelerin sayısına bakılmayarak, geçerli sayılır. Komite, ivedi hususlarda gündem dışı toplanmak zorunludur.

Madde 17- Başkan, İttifak'ın faaliyetleri üzerinde, kasiyer ise malî durumuyla ilgili olarak yılda iki kez, kurula Türkçe ve Fransızca bir rapor sunarlar. Sekreter, üyelerin kaydına, kurul üyelerinin çağrılmasına ve tüzüğün hazırlanmasına nezaret eder.

Madde 18- İttifak'ın kapatılması sorunu, yalnız bu sorun için çağrılan özel bir toplantıda gündeme getirilebilir.

Madde 19- Kapatılırken İttifak'ın malı, eğitim amacıyla kullanılmak üzere, Umûmî Maârif Nezâreti'ne gönderilir.

Madde 20- İttifak'ın sembol rengi, kırmızı ve beyazdır.

Madde 21- İşbu tüzük iki yıl sürmeden değiştirilemez. Olağanüstü bir durum olduğu takdirde genel kurul tarafından bu maddelere bir ek veya değişiklik konulabilir.

Başkan: B. Nazmi
Başkan Yardımcısı: B. Halife
Sekreter: B. Fadıl

Cenevre'de 1909'da Tesis Edilen "Türkiye" Adlı Talebe Birliğinin Tüzüğü

Genel Niteliği

Madde 1-

a) Talebe birliği "Türkiye", Türk öğren-

7 Cenevre Üniversitesi'ne sunulan "Türkiye"nin tüzüğünün kapak sayfasında "Eski Osmanlı İttifakı (anciennement Alliance Ottomane)" diye yazılır.

8 Cenevre Üniversitesi Arşivi'nde kayıt numaraları şöyledir:
Statuts de l'Alliance ottomane: 5 B 3/7.
Statuts de la société d'étudiants "Turquia": 5 B 3/9.

9 **Lozan Türk Yurdu Üye Defteri**, Türk Tarih Kurumu Yazmaları, Y/654.

cileri ve arkadaşları arasında dostluk ilişkilerini sağlamayı ve onların ahlakî ve entellektüel gelişimlerine katkıda bulunmayı amaçlar.

b) Bu amaçla toplantıları "Türkiye" düzenleyecektir.

c) "Türkiye", Cenevre'ye gelen Türk gençlerine çalışmaların konusuyla üniversitenin şartları hakkında haberler verecektir.

d) "Türkiye", kendisine bütün siyasî veya dinî tartışmayı yasaklar.

e) "Türkiye"nin resmî dili Türkçe ve Fransızca'dır.

Madde 2-

a) Sosyetenin sloganı "dostluk ve ilim"dir.

b) Sosyete üyeleri, başında gümüş rengi ay yıldız bulunan kırmızı kasket giyerler.

c) Sembol rengi, kırmızı ve beyazdır.

d) Sosyete, bu renkli armanın takılmasını ya talep etme, ya da yasaklama hakkını muhafaza eder.

Üyeler

Madde 3- Talebe birliği "Türkiye" şu üyelerden oluşur:

Aktif üyeler (kıdemliler **(Burschen)** ve kıdemsizler **(Füchse)**)

Pasif üyeler

Fahrî üyeler

Kabul

Madde 4- Cenevre Üniversitesi'nin tüm öğrenci ve dinleyicileri, "Türkiye"ye üye olarak kabul edilebilir.

Madde 5- Aktif üyelik hakkı, yalnız Türklere verilebilir.

Madde 6- "Türkiye"ye üye olmak isteyen öğrencinin, iki kez konuk olarak toplantıya katılması gerekir. İkinci toplantıdan sonra, "Türkiye"nin amacını gerçekleştirmeye çalışmayı, ona sadık kalmayı ve tüzüğüne itaat etmeyi vaadeden belgeye imza attıktansonra, "Türkiye" sosyetesine girmek üzere yazılı talebini başkana sunabilir.

Madde 7- Kabul talebinin, "Türkiye" üyelerinden iki kefil tarafından imzalanması gerekir.

Madde 8- Talep, ikinci toplantının gizli oturumunda okunur ve bir öğrenci müfettişiyle iki kefilin raporundan sonra incelenir.

Madde 9- Üyeliğe kabul veya red cevabı adaya duyurulur. Eğer kabul edilirse hemen bir sonraki toplantıda kesin oylama yapılır.

Madde 10- Başkan veya onun hazır bulunamaması halinde başka bir kıdemli üye tarafından üyelik kabul konuşması yapılır ve merasim ile sosyetenin nişan alameti ve tüzüğü yeni üyeye verilir.

Madde 11- Yeni üye, ilk sömestr esnasında kıdemsiz olarak kalır.

Madde 12- Üyeliğe kabulde gizli oylama ve salt çoğunluk aranır.

Madde 13-

a) "Türkiye" sosyetesine veya "Türkiye"nin yararına hizmet eden her kişi, oy çoğunluğuyla ve fahrî üyeler komisyonunun raporundan sonra, sosyete üyeliğine seçilebilir. Bu komisyona her sömestr için aktif, pasif ve fahrî üyelerden beş kişi atanabilir.

b) "Türkiye", mevcut üyelerinin oy birliğiyle yüksek şeref payesi ve onur kurdelesi verebilecektir.

İstifa

Madde 14- Bütün istifalar yazılı olarak başkana bildirilir ve hemen bir sonraki toplantıda incelenir.

Madde 15- Devamlı olarak iki sömestr aidatını ödemeyenlerin üyelikten çıkarıldıkları ilan olunup kendisine tebliğ edilir.

Üyelerin Görevleri

Madde 16- Bütün üyeler, sosyetenin tüzüğüne ve nizamına içtenlikle saygı göstermeyi, toplantının kararlarına itaat etmeyi, faaliyeti ve çalışmasıyla "Türkiye"ye şöhret vermeyi taahhüt ederler.

Madde 17- Bütün üyeler, sosyetenin genel kuruluna katılmak, üyelik aidatını ve ceza paralarını ödemekle yükümlüdürler.

Madde 18- Her üye, kendisine görev olarak verilen işi yapmak zorundadır. Eğer meşru bir neden olmadan onu reddederse üç Frank'lık para cezasına çarptırılır.

Madde 19- Bütün üyeler, okulun yıllık çalışmalarıyla orantılı olarak sosyetede bir işi yapmak zorundadırlar.

Madde 20- Görevden atfı hususunda genel kurula yazılı talepte bulunanlar kurul kararından sonra işten muaf tutulurlar. (Karar, açık oylama ve salt çoğunlukla alınacaktır.)

Madde 21- "Türkiye"nin bütün aktif üyeleri, aynı zamanda siyasal veya düşünsel eğilimli başka bir talebe birliğinin aktif üyesi olamazlar.

Üyelerin Hakları

Madde 22- Bütün aktif üyeler, seçmeye ve seçilmeye lâyıktır, önerme ve tartışma haklarına sahiptir.

Madde 23- Pasif ve fahrî üyelerin seçme ve seçilme hakları yoktur.

Madde 24- Sosyetenin gizli toplantısına yalnız aktif, pasif ve fahrî üyeler katılabilir.

Madde 25- Her üye, gizli toplantıdaki görüşmeleri sır olarak saklar. Aksi takdirde sosyeteden atılabilir.

Tard

Madde 26- Davranışlarıyla (ya şahıs olarak, ya da sosyete olarak) sosyetenin onurunu ve yararını bozan üyeler tard olunurlar.

Madde 27- Tard talebi, yazılı olarak ve en az üç üye tarafından imzalanarak istenmelidir.

Madde 28- Tard teklifi alındıktan hemen bir sonraki toplantıda oylamaya sunulur.

Madde 29- Tard için oyların üçte ikisinin çoğunluğu gerekir.

"Türkiye"nin Yönetimi

Madde 30- "Türkiye", beş kişiden oluşan bir komite tarafından yönetilir: başkan, başkan yardımcısı, sekreter, kasiyer ve öğrenci müfettişi.

Madde 31- Seçim, gizli oylama ile yapılır.

Madde 32- Başkan, oyların dörtte üçüyle seçilir. Seçim için üçe kadar oylama yapılır. Eğer üçüncü oylamada da kazanan çıkmazsa, salt çoğunluk esasına göre başkan belirlenir.

Madde 33- Komitenin diğer üyeleri, salt çoğunluk yoluyla, birlikte seçilir ve görevleri paylaşırlar.

Madde 34- Komitede üye olmak için kıdemli olmak ve sosyete kasiyerine borçlu olmamak gerekir.

Madde 35- Komite üyeleri, sürekli olarak iki sömestrdan fazla aynı görevde kalamazlar.

Madde 36- Seçimler, Nisan ve Kasım aylarında yapılacaktır.

Madde 37- Başkanın katılamadığı veya kendisinin toplantıda görüşülecek konuyla ilgisi bulunduğu takdirde toplantı, başkan yardımcısı, başkan yardımcısı yoksa en yaşlı üye tarafından yönetilir.

Madde 38-

a) Başkan, toplantıyı ve işleri yönetir, yalnız kendisi karar oyu vermek gerektiği zaman oyunu kullanır.

b) Başkan, sosyete adına tartışır ve uzlaşır, alınan mektupları ilk önce ve tek başına okuma yetkisine sahiptir.

c) Başkan, gerektiğinde yetkilerini yar-

ı mcısına devredebilir.

d) Başkan, komiteyi çağırır.

e) Başkan, sosyete üyelerinin genel kontrolörüdür.

f) Başkan, her sömestr sonunda sosyetenin genel durum raporunu hazırlar.

Madde 39- Başkan yardımcısı, başkana yardım eder veya görevini üstelenir, işlerin düzenli olmasına dikkat eder ve kasındaki sosyete ile ilgili yazıları kaydeder.

Madde 40- Sekreter şunları yüklenir:

a) Tutanağı yazar. Her tutanak, toplantıda söylenenlerin ve yapılanların özetlenmesi, katılan aktif, pasif ve fahrî üyeleriyle adaylar ve konukların adlarını içermek zorundadır. Üyelerin listesini yapar.

b) Sosyetenin yazışma işlerini yürütür.

c) Diploma türleri ve adresleri kaydoan üyeler kütüğünü saklar.

d) Her toplantının başlangıcında yoklama yapar.

Madde 41- Kasiyer, sosyeteye ödenmesi gereken aidatları toplar ve hesapları tutar. Sömestr sonunda ceza parasının durumu da dahil bütün hesapları bir rapor halinde sunar.

Madde 42- Öğrenci müfettişi, birinci sınıftakilere yararlı tavsiyeleriyle yol göstermeyi yüklenir. Öğrenci müfettişinin görevi, üyeleri terbiyeli davrandırmak ve nizamın icra edilmesine dikkat etmekten oluşur.

Madde 43- Öğrenci müfettişi, nizama aykırı bir oy kararını bozma hakkına sahiptir.

Madde 44- Komite dışında bir arşivci seçilir. Arşivci sosyete ile ilgili arşivleme işlemlerini yürütür.

Madde 45- Komitenin her üyesi, genel kurula ve aynı zamanda arşivciye karşı sorumludur.

Toplantılar

Madde 46- Genel kurul, gizli ve açık oturumlardan oluşur.

Madde 47- Komite, gerekli olduğuna hükmederse iki oturumdan birini kaldırabilir.

Madde 48- Gizli oturum, üyelerden dörtte birinin talebiyle toplanabilir.

Madde 49- Gizli oturum, üyelerden üçte birinin talebiyle duyurulabilir.

Madde 50- Gizli oturumun tutanağı, yalnız gizli olarak okunabilir.

Madde 51- Komite, başkan tarafından çağrılır. Komite, genel ve olağanüstü toplantıların gündemlerini belirir, yönetimle ilgili sorunlara bakar.

Maliye

Madde 52- Sosyetenin fonları, iki tür bağışlardan oluşur: Giriş ücreti ve ceza parası. Aktif ve pasif üyeler, üyelik aidatlarını öder.

Madde 53- Aidatın toplamı, her sömestr başında kararlaştırılır ve kasiyer tarafından makbuz mukabilinde toplanır.

Madde 54- Giriş ücreti üç Frank'tır ve bunu ödeyenlere sosyetenin şeridini takma hakkı verilir.

Madde 55- Beş üyeden oluşan bir komisyon kasayı inceler ve kasiyerle birlikte bütçe projesini sunar.

Madde 56- Komite, genel kurulun iznini almadan bir sömestr içinde yirmi Frank'tan fazla harcama yapamazlar.

Madde 57- İşbu nizamlar bütün önceki emsalleri iptal eder.

* * *

30 Haziran 1916'daki kurul kararıyla, işbu nizamlar genel kurul tarafından onaylanmıştır.

Nizamlar Komisyonu sözcüsü
Münir Mazhar

Sekreter: A. Cevad
Başkan: M. Şükrü

Uluslara Göre Cenevre Üniversitesi Öğrencileri (1911 Kış Yarıyılı)

	Fen Fak.	Edeb.-Sos. Bil.Fak.	Hukuk Fak.	İlahiyat Fak.	Tıp Fak.	Toplam
Rusya	176 (85)	93 (74)	19 (2)	—	408 (282)	696 (443)
Bulgaristan	14 (8)	34 (28)	79 (2)	—	73 (22)	200 (60)
Almanya	4	27 (5)	34 (1)	—	6 (1)	71 (7)
Türkiye	14	10 (3)	15	—	24 (1)	63 (4)
Fransa	11 (1)	7 (1)	3	12	7	40 (2)
İran	5 (1)	2 (1)	5	—	9	21 (2)
Romanya	9 (2)	1	6	—	1	17 (2)
Mısır	1	2	5	—	8	16
Yunanistan	3	2	8	—	3 (1)	16 (1)
Brezilya	—	—	—	—	12	12
İtalya	3	5 (2)	—	—	4	12 (2)
Sırbistan	1 (1)	2	5	1	2 (1)	11 (2)
Macaristan	—	2 (1)	1	3	2 (1)	8 (2)
Avusturya	1 (1)	4 (3)	—	—	1	6 (4)
İngiltere	1	3 (1)	—	—	2 (1)	6 (2)
Hollanda	4 (1)	—	—	2	—	6 (1)
ABD	2	3 (2)	—	—	—	5 (2)
Kostarika	—	—	—	—	5	5
Arjantin	2	—	1	—	1	4
Karadağ	—	1	1	—	1	3
İspanya	2 (1)	—	—	—	—	2 (1)
Belçika	—	—	—	1	—	1
Lüksemburg	—	—	—	—	1	1
Peru	—	—	—	—	1	1
İsviçre	94 (8)	64 (18)	43	3	88 (6)	292 (32)
Toplam	347 (109)	262 (139)	225 (5)	22	659 (316)	1,515 (569)

* Université de Genève: Liste des autorités, professeurs. Étudiants et auditeurs (Semestre d'hiver 1911-1912)'den alınmıştır.

** Parantez içinde kız öğrencilerinin sayıları gösterilir.

İkinci Dünya Savaşı'nda ve Öncesinde

Türk Yahudileri

AVNER LEVİ

İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve süresinde Türk Yahudileri ile ilgili gelişmeleri inceleyen ilk makalem 1986 yılında yayımlanmıştı.[1] *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudilerin Tarihi* adlı kitabımda da konuya değinmiştim.[2] Bu yazının amacı, Alman Nazizminin ne dereceye kadar Türkiye'yi ve Türk Yahudilerini etkilediğini araştırmaktır.

Türkiye geleneksel olarak antisemitizmle tanışmamıştır. Antisemitizm, bütün Yahudiler'den, ne yaptıklarına bakmaksızın sırf Yahudi doğdukları için genelleme yoluyla nefret etmektir. Yüzyıllar boyunca Yahudiler Türkiye'de antisemitizm görmemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş çerçevesi içinde Türkler antisemit olmamışlardır. Buna karşılık Hristiyan azınlıklar özellikle Rumlar, antisemit eğilim göstermişlerse de, merkezi yönetim güçlü olduğu sürece antisemitizmi önlemiştir.[3] Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda reayanın statüsü dinine göre saptanmıştır.[4] Müslümanlar birinci derecede vatandaş olup hakları biraz daha geniş, borçları biraz daha hafifti. Gayrimüslimlerin kendilerine özgü bir hak-borç sistemi olup bunun çerçevesinde hakları biraz daha dar, borçları biraz daha ağırdı. Yahudiler de gayrı müslimlerden olup, statüleri Yahudi olduklarından değil, Müslüman olmayışlarından doğardı.

1923 Ekim'inde, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntılarından doğan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan temel ilkeler bakımından bütünüyle farklıydı. Ayrıca genişliği ve nüfus yapısı bakımından da farklıydı. Yeni gerçekler, kişi-devlet ilişkileri bakımından yeni görüşler getirmişti. Türkiye Cumhuriyeti laik bir millet-devlet olacaktı. Bütün vatandaşlara hak eşitliği getirilmiş olup, onlardan devlete karşı bölünmez, kaygısız koşulsuz sadakat göstermeleri ve herhangi bir yapı veya kültür otonomisine sahip olmamaları isteniyordu. Cumhuriyet anayasası bütün vatandaşların ırk, din vb. farkı olmaksızın eşit olmalarını öngörüyordu,[5] sonradan laiklik de Anayasa'ya özel bir maddeyle eklenmiştir. Azınlıklara askerlik yapma hakkı tanınmıştı, hiçbir özel vergileri yoktu, fakat orduda subay olamıyorlardı, askeri okullar onlara kapalıydı. Bazı seyahat ve ikâmet kısıtlamaları Osmanlı İmparatorluğu sırasında isyan etmiş olan Rum ve Ermeniler için geçerli olup, oldum olası millet-i sadıka olarak kabul edilen Yahudiler'in durumu göreceli olarak daha özgürdü. Bunun dışında, azınlıklar ve Yahudiler, bütün hak ve hürriyetlerden ve devletin ve ona bağlı kurumların sağladıkları hizmetlerden eşit pay alıyorlardı. Bu konuda yasanın sözleri ile uygulaması arasında bazı farklar vardı. Uygulamada geleneklerin ve alışkanlıkların da rolü görülüyordu. Temel din olmakla beraber laik Cumhuriyet'te temel milliyetçilik şeklinde gösteriliyordu. Türk ve Müslüman sözcükleri eşdeğer kazanmış olup, Türk derken tüm Müslümanlar kastediliyordu. Azınlıklar ise "gayri müslim" kalmışlardı. Gayrı Türk diye bir terim doğmamıştı.

Dil konusu Cumhuriyet döneminde önemli bir konu olarak ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda her azınlık kendi dilini konuşmaya devam etti. Bu, sosyo kültürel koşulların

Prof. Dr. Avner Levi, Kudüs İbrani Üniversitesi, İnsan Bilimleri Fakültesi, Asya-Afrika İncelemeleri Enstitüsü öğretim üyesidir.

Bu yazının yayımlanmasındaki yardımı için Rıfat Bali'ye candan teşekkür ederim. A. L.

doğal sonucu olup, kimseyi rahatsız etmezdi.[6] Cumhuriyet döneminde ise derhal Türkçe'yi kusursuz bir şekilde kullanmaları istendi. Yahudiler en nazik durumdaydılar. Dilleri Judeo-Espanyol olup, "kendilerini kovanların dilini konuşmaya devam ediyorlar" şeklinde demagojiye açıktı.[7]

Cumhuriyetin ilk yıllarında, azınlıklara karşı eleştiriler, Rum ve Ermeni nüfus çok azaldığından, özellikle Yahudilere karşı yöneldi. Bu durumda Yahudiler çok göze batıyordu. Beş yıl kadar bu kırgınlık ve eleştiri, bir Yahudi karşıtı kampanya şeklini aldı, 1927'de Elza Niyego olayıyla zirveye ulaştı sonra söndü.[8] Bu tarihten sonra Yahudilerden devamlı olarak Türk toplum ve kültürüne kaynaşıp hizmet etmeleri ve özellikle Türkçe konuşmaları istendi.

Alman Nazizmine Karşı Türk Tepkileri - (1933-1934)

1930'larda Türk dış politikası, tarafsızlık ilkesine dayanırdı.[9] Dışta, yalnız zamanla anlaşma yollarıyla çözülecek olan Boğazlar ve İskenderun pürüzleri kalmıştı. Türkiye uzak yakın tüm devletlerle iyi geçinmek arzusundaydı. Devletin bağımsızlığına, vatanın bütünlüğüne dokunulmadıkça barış taraftarıydı. Yayılmak ve yeni topraklar kazanmak hırsı yoktu. "Yurtta sulh, cihanda sulh" kısaca bu görüşleri özetlemekteydi. Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyeti bir statüko devletiydi. Ayrıca, tarafsızlık siyasetine ve bütün devletlerle iyi geçinmek arzusuna karşın siyasi kültür bakımından batı demokrasilerini "ideal" sayıyordu.

Hitler ve Nazi'lerin Ocak 1933'te Almanya'da iktidara gelmeleri Türkiye'de pek iyi karşılanmadı. Bu arada Nazi Almanya'sının ortağı faşist İtalya ve Mussolini'nin eski Roma İmparatorluğu'nu diriltmek, Akdeniz'i "mare nostrum"a (bizim denizimiz) dönüştürmek hülyaları da Türkiye'yi tedirgin ediyordu. Kısaca Avrupa'da giderek oluşan "mihver devletlerinin revizyonizm"i Türkiye çıkarlarına aykırıydı. Nazi ideolojisinin diğer amaç ve ilkeleri de Türkiye'de egemen olan Kemalist ideolojiye aykırı kalıyordu. Yahudi sorununda Türk tutumu baştan beri Alman tutumunun tam tersiydi. Almanya'da Almanlaşmış Yahudileri, Alman toplumundan, kültüründen çıkarmak için gayret sarfedilirken Türkiye'de amaç Yahudileri Türkleştirmekti. Türkleştirmenin dinle ilgisi olmayıp, kültür ve özellikle dille ilgiliydi. Almanya'da milliyetçilik ırka dayandırılırken, herkesin ataları arasında yedi kuşak öncesine kadar bir Yahudi'nin karışıp karışmadığı araştırılırken, Türkiye'de toplum Yahudiler'e açık tutuluyor, hatta Türkleştirme yolunda baskılar dahi görülüyordu. Türkiye'de, Almanya'daki Nazi iktidarının ilk aylarından başlayarak, Yahudi konusunda bir değişiklik görülmedi. "Vatandaş Türkçe konuş" kampanyaları devam ediyor ve Yahudi toplumu önderleri, Türkçe konuşma kararları alıp Yahudiler arasında Türkçe'yi yaymak için propaganda yapıyor, kurslar açıyor ve çaba sarfediyorlardı.[10]

Yahudi konusunda, Nazizmin genel olarak Türkiye'yi etkilemediği ve Türk tutumunun Alman tutumunun tam tersi olduğuna somut bir örnek ve delil olarak İstanbul Üniversitesi'ni göstereceğiz. 1933 ve 1934 yıllarında bu üniversiteyi --eski Dar-ül Fünun– bir reformla, daha geniş ve daha modern yapma olanakları araştırılıyordu. Bu tasarıyla Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip Hatipoğlu çok yakından ilgileniyorlardı. İsviçre'den pedagoji uzmanı Profesör Malche davet edildi. Uzun incelemelerden sonra Prof. Malche raporunu verdi. Bu rapora göre, İstanbul Üniversitesi'ne birçok yeni dal eklenmesi gerektiği gibi, akademik alanda ilerleme, hatta görev alma, araştırma konusunda başarılı olmaya bağlanıyordu. Bu raporun üzerine, ölçeklere uymayan bazı ilim adamlarının görevlerine son verildi. Avram Galanti Eski Çağ Profesörü, Mişon Ventura Hukuk Profesörü olarak yerlerinde kalmışlardı. Ayrıca Gad Franko, Moiz Kohen ve tarımcı Şemuel Aksoy (Abarbanel) de görevlerine devam ediyorlardı. İstanbul Üniversitesi'nde bu şekilde boşalan yerler ve yeni açılacak dallar için uygun ilim adamları aranmaya başlandı.

Bu arada Almanya'da Hitler kamu görevlisi olan bütün Yahudi ilim ve sanat adamlarını işten atmıştı. Açıkta kalan Alman Yahudisi profesörler İsviçre'de bir özel dernek kurup, bu dernek vasıtasıyla yeni iş arıyorlardı. Derneğin başında Albert Einstein vardı. Sekreter olarak Prof. Schwartz görevliydi. Malche'nin tavsiyesi üzerine Schwartz İstanbul'a gelip Bakan Hatipoğlu ile görüştü. Hatipoğlu'nun bu görüşme sırasında "İstanbul'un fethinde, Bizans ilim adamlarını korumayı ihmal ettik. Avrupa'ya geçip rönesansı gerçekleştirdiler" dediği anlaşılır. Hatipoğlu, Schwartz'ın getirdiği aday listesinden Üniversite'nin gereklerine uyan 34 kişiye ilk ağızda görev verdi.[11] Schwartz'ın bu görüşmeden sonra, İsviçre'ye Almanca çektiği telgrafta "evet, bir tane değil 34 tane, evet var" diye yazmıştır. Kısa bir süre içinde bu sayı daha da yükselmiş, İstanbul Üniversitesi yanında Ankara Üniversitesi ve başka birçok kültür kurumu da, boşta kalan Alman Yahudisi uzmanlara iş vermiştir.

Bu somut örnekte görüldüğü gibi, Alman Nazizminin Türkiye'ye bir etkisi olmamıştır. Türkiye, Almanya'nın tersine hareket ediyor, kovulan Yahudilere kucak açıyordu.

Aynı dönemde, ilim adamlarının

yanında daha birçok Alman Yahudisi de Türkiye'ye gelip yerleşti. Gelenler çoğunlukla, serbest meslek sahipleri, iktisat uzmanları ve girişimcilerdi. İstanbul Aşkenaz Cemaati dini lideri Dr. D. Markus, Türkiye'ye bütün Alman Yahudi eczacılarını da getirtmeyi denedi. Bu girişiminden bir sonuç çıkmadı. Çünkü Türk yasaları, bazı mesleklerde ancak, Türk vatandaşlarının çalışabileceğini tesbit etmişti. Bu tabii, eski kapitülasyonlara bir tepki olup dönemin milli ve iktisadi bağımsızlık görüşlerinden doğmuştu. Sözkonusu olan eczacıların çoğu ise, Türk vatandaşlığına beş yıllık bir deneme döneminden sonra girmeyi arzuluyorlar, diğerleri ise Alman vatandaşlıklarını fedaya hiç yanaşmıyordu. Onlarca Almanya'daki durum geçiciydi, vatan bildikleri ülkeden ayrılmak istemiyorlardı. Dr. Markus'un bu konudaki başvurusunu Başbakan İsmet İnönü red etti. Başbakan red cevabını bir taraftan vatandaşlık konusuna, diğer taraftan ise, Türkiye'de bu kadar çok eczacıyı kabul edecek bir iktisadi alt yapının bulunmamasına dayandırmıştı. Bununla beraber Alman Yahudileri, kütlesel şekilde olmasa bile bireysel olarak Türkiye'ye sığınmaya devam ettiler. Dünyada hüküm süren siyasi gerçekler göze alındığında, Türkiye'nin bireysel dahi olsa, başı sıkıntıdaki Alman Yahudilerini kabul edişi her türlü övgüye layıktır. 1933-1934 yıllarında Türkiye, 1492'de olduğu gibi her türlü peşin hüküm ve taassuptan uzak bulunuyor, devlet çıkarlarının akılcı değerlendirilmelerine göre hareket ediyordu. Yalnız potansiyel bakımdan 1492'deki durumdan farklıydı. O yıllar bütün Alman Yahudi girişimci ve sanayicilerinin tüm işlerini Türkiye'ye aktarmaları olanağı dahi vardı. Fakat, dediğimiz gibi Türkiye'nin 1930'lardaki potansiyel darlığı ve ideolojik eğilimleri bunu önledi.

1930'larda Türkiye'nin yönetici kadrosu ile genel olarak halkın Yahudi konusundaki tutumunu, üniversite hocaları örneği somutluyor. Fakat Türkiye o dönemde dahi –Tek Parti rejimine karşın– çoğulcu bir topluma sahipti. Önemli gazetelerde yazılanların gösterdiği gibi, halkın çoğunluğu yöneticilerin gösterdiği yolda giderken, özellikle marjinal bazı kişi ve gruplar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Hatta Nazizmi taklit etmeyi deneyenler dahi çıkmıştır. Bunların en önemlisi Cevat Rıfat Atilhan'dı. Önceleri İzmir'de aşırı sağcı antisemit *Anadolu* gazetesini çıkarmıştı ve bazı antisemit kitaplar yayımlamıştı. Gazetesi yetkililerce kapatıldı. Almanya'ya geçip bir süre diğer bazı ırkçılarla beraber Julius Streicher'in konuğu oldu. 1934 Mayıs'ında Türkiye'ye dönüp Alman parası ve malzemesiyle *Milli İnkılâp* adlı antisemit bir dergi çıkardı. Aynı günlerde TBMM'de Doğu Anadolu sorunuyla ilgili Mecburi İskân Kanunu hazırlanıyordu. *Milli İnkılâp*'ın yayınları bu yasayı kötüye kullanarak Trakya kentlerinde bir antisemit karışıklık doğurdu.[12] 30 Haziran'da Almanya'da meydana gelen kanlı Uzun Bıçaklar Gecesi olayları Temmuz başında Trakya'da duyuldu. 3 Temmuz gecesi aynı anda birçok Trakya kentinde Yahudilere karşı saldırılar patlak verdi. Birçok Yahudi İstanbul'a kaçtı. Aynı gün Hükümet işe karıştı, olayların önü alındı, *Milli İnkılâp* kapatıldı, Atilhan hakkında soruşturma açıldı. Yetkililer, Yahudiler'in yasaların koruması altında bulunan eşit vatandaşlar olduklarını vurguladılar. Aynı yıl Cenevre'de toplanan Uluslararası Yahudi Kongresi'ne, milletvekili Necip Ali'yi temsilci olarak gönderdiler. Necip Ali, kongrede söz dahi aldı ve antisemitizmin Türkiye'de yasak olduğunu, Türkiye'nin laik bir devlet olduğunu ve vatandaşlar arasında din ve ırk farkı gözetilmediğini, Türkiye Devleti adına resmen açıkladı, Türk ilim kurumlarına alınmış olan Yahudi hocaları hatırlattı. Bununla beraber, Türkiye'de dil ve kültür birliği gözetildiğini ve Yahudiler'den de Türkçe konuşup Türk kültürüne hizmet etmelerinin beklendiğini vurguladı.[13] Necip Ali'nin sözleri her şeyi tam olarak özetlemekte olup, hiçbir yoruma gerek yoktur. Türkleştirmeyi öngören Türk tutumu ile Almanlaşmış Yahudileri atmak isteyen Alman tutumu arasındaki zıtlık apaçıktır.

1. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Yahudi gençleri

İkinci Dünya Savaşı'na Doğru

1933-1934 yıllarında gördüğümüz davranış kalıpları ve eğilimler 2. Dünya Savaşı'na kadar değişmeden devam etti.

Dış siyasette Türkiye tarafsızlığını ve her ülke ile iyi ilişkilerini korumuşsa da, genel eğilimi statükonun korunması yolunda olup, İtalya ve Almanya'nın saldırgan tutumuna karşı çıkmış, İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmıştır. Almanya'nın Çekoslovakya'yı parçalayıp yutmasından sonra bu yaklaşma daha da belirginleşmiş, Montrö Antlaşması ile Boğazlar'a ve Trakya'ya tam egemenlik kazandırıldıktan sonra ve Hatay Sorunu da çözüldükten sonra, İngiltere ve Fransa ile bir askeri pakta girmiş, yani tarafsızlığı terk etmiştir. Ayrıca Ortadoğu ülkeleri ve Balkan Devletleriyle de saldırmazlık ve dostluk paktlarına girmiştir.

İç siyasette Türkiye, laikliği daha da vurgulamış ve azınlıkların entegrasyonuna devam edilmiştir. 1934 yılında çıkarılan özel bir yasa, ibadet yerleri dışında, ayırıcı her türlü giyimin kullanılması yasaklandı. İbadet yerlerinde ise tam bir din ve ibadet özgürlüğü vardı. Bu yasa Müslümanlarla gayri müslimler arasında, görünürde hiçbir dış fark bırakmadı. Aynı yılda bir diğer yasa, kişilere hitapta kullanılan ayrımcı sıfatların –Paşa, Bey, Mösyö, Madam, vb.– kullanılmasını yasak ediyor, tek "bay" ve "bayan"ı bırakıyordu. Diğer bir yasa da soyadı kullanılmasını öngörüyordu. Bu kanun çerçevesinde Yahudilerden bazıları Türkçe soyadları aldıkları gibi, özel adlarını dahi Türkçeleştirenler oldu. Örneğin, Dîvan türü şiirleriyle tanınmış olan Avram Naon adını İbrahim Nom'a, ilim ve fikir adamı gazeteci Moiz Kohen, adını Tekin Alp'a çevirdiler.

1935 yılında ö-nemli bir gelişme oldu. Cumhuriyet döneminde ilk kez TBMM seçimlerine Yahudi adaylar da katıldılar. İbrahim Nom ve Dr. Abravaya Marmaralı.[14] Dr. Marmaralı modern, ileri görüşlü, etkin bir seçim kampanyası yapıp kimliğini ve liberal platformunu kamuoyuna açıkladı. Seçimler sonucu Dr. Marmaralı CHP listesinde bağımsız olarak milletvekili seçildi. Cumhuriyetin ilk azınlık milletvekiliydi.

II. Dünya Savaşında Türk ordusunda Yahudi gençleri

Bu genel geri plan içinde Türk kültür ve toplumunda etken olan Yahudiler görülmeye başlandı. Yakim Behar, henüz bir lise öğrencisiyken, Türkçe olarak İdealist Talebe adlı bir tiyatro piyesini kaleme aldı.[15] 1936 yılında Tekin Alp "Kemalizm" hakkındaki ünlü kitabını yayımladı.[16] 1937 yılında İstanbul Yahudi Cemaati Başkanı M. Franko gazetelerde dil ve kültür konusuna değinen bir açık mektup yayınladı.[17] Sözleri, dönemin "Türkleşme baskılarının" etkisiyle doludur. M. Franko, mektubunda, dil konusunun bütün önlemine karşın asıl önemli noktanın Türk olarak hissetmek ve düşünmek olduğunu söylüyor. Onca Yahudiler'in Türk toplumunda entegre olmalarının tek koşulu yalnız yasalar önünde değil, yürürlükte de tam eşitliktir. Ayrıca bütün Türk kültür ve sosyal kurumlarının Yahudilere de özellikle Yahudi gençlere de açılması gerekmektedir. Mektubun en önemli ve acı noktası, Cemaat başkanı olan Franko'nun Yahudi toplumu ve kurumlarının etkinlik çevresini daraltmaya çağrışıdır. Etkinlikler yalnız din ve ibadet alanları ile kısıtlı kalmalıdırlar. Büyük sayıda fakiri, okumamışı, dul ve yetimi olan bir Cemaatin başkanının, görevini yalnız din alanı ile daraltmak istemesi, konformist bir bencilliktir. Sırası gelmişken söylemek gerekir, yetkililerin Yahudilerden istediği dil ve kültür bakımından Türkleşmek olup din değiştirmek için en ufak bir baskı asla olmamıştır. Kişisel alanda, aile veya iş hayatında da bir karışma veya baskı yoktu. Yetkililer, azınlıkların bir Cemaat olarak varoluşlarını istemiyorlardı. Buna karşın örneğin 1935 yılında İstanbul Yahudilerinin Bar-Kohva spor kulübüne,[18] Filistin'de Makabi oyunlarının katılmalarına ve aynı yıl Koah adlı bir Filistin futbol takımının İstanbul'a gelip oynamasına izin verdiklerini de hatırlatabiliriz.

1939 yılının Dernekler ve Vakıflar kanunları Yahudi toplumunun çalışmasını hemen hemen sıfıra indirdi. Birçok dernek kapandı veya çalışmaları dondurulduğu. Fakirlere yardımla

uğraşan Ozer Dalim, kültür ve eğitimle uğraşan Bene Berit kapandı. Cemaat yönetimi bir mütevelli heyetin yönetimindeki vakfa kaldı.Ancak bunlar Nazizmin değil, Türk hükümetlerinin iç işleri biçiminde gelişti. Sırası geldikçe, Türk siyasetçileri, önderleri, Türkiye'de antisemitizmin olmadığını ve olmayacağını tekrarladılar.[19]

1938'de Avrupa'da antisemitizm tekrar etkinleşti. Almanya'nın yanında Avusturya, Macaristan, Polonya, Bulgaristan ve Romanya'da da Yahudilere karşı hareketler oldu. Bunlar Türk basınına yansıdı. Aynı yıl, Romanya'da kurulan faşist hükümet Yahudilere karşı beyanlarda bulundu. Bu beyanların etkisinde kalan bir milletvekili, antisemitizmi Türkiye'ye "ithal" etmek istedi. Meclise iki yasa tasarısı sundu. Birincisi Avrupa Yahudilerinin Türkiye sığınmasını sınırlamak ve önlemek yolundaydı. İkincisi ise Türkiye'de Türkçe dışında bir dille konuşmanın yasak edilmesini ve konuşanın cezalandırılmasını istiyordu. Aynı tasarı azınlıkların Türk adları almalarını veya din değiştirmelerini yasaklamaktaydı. Mecliste yasa tasarılarını sunarken Manisa Milletvekili Sabri Toprak, Yahudilerin güya ihanetlerine dair deliller getirdi. Sözlerinde yalnız Yahudilere değinip onlara saldırdı. Bu tabii Avrupa'dan kopyaydı. Türkiye'de Yahudiler asla önemli bir azınlık olmamışlardı. Bir "sorun" olmuş olan başka azınlıklar vardı. Toprak'ın yasa tasarıları meclisin ilgili komisyonlarında görüşülüp oy birliğiyle red edildi.[20] Bu olay Türk basınında tepkiler doğurdu. CHP'nin yayın organı *Ulus*, yasa tasarılarına bir baş makale ayırarak eleştirdi.[21] *Ulus*, bütün Türk vatandaşlarının yasa koruması altında olduklarını, eşit haklar ve can, mal ve onur güvenliğine sahip olduklarını belirtti. *Ulus* her konuda Anayasa ve yasa çerçevesinde ve milli amaç ve çıkarlar gözetilerek hareket etmek gerektiğini vurguladı. "Dış ülkelerde geçen olaylar Türk iç işlerini etkilememelidir" dedi. Aynı dönemin Başbakanı Celal Bayar da olaya değinerek, "Ülkemizde Yahudi sorunu yoktur. Hiç azınlık sorunu yoktur. Dış olayların etkisiyle yapma bir Yahudi sorunu yaratmaya niyetimiz yoktur. Dış cereyanların bizi etkilemesine izin vermeyeceğiz" dedi.[22] Başka bir tepki Reşit Saffet Atabinen'den geldi.[23] Bu fikir adamı Türk siyasi ve ekonomik hayatına çok katkısı dokunmuş olan bu politikacı, Yahudileri savunan uzun bir yazı yayımladı. Yazı Türkiye'de antisemitizmin bulunmadığını belirterek ve TBMM'nin Toprak'ın yasa tasarılarının reddini överek başlıyor. Sonra Atabinen, Türkiye Cumhuriyeti'nde ekonomiye, sanayi ve ticarete çok katkıda bulunmuş olan Yahudilerin haklarını vurgulayarak devam ediyor. Yahudilerden şikâyet etmenin hiç yeri değildir. Çünkü onlar iyi ve sadık vatandaştılar. Geleceklerini Türkiye'de görürler, paralarını Türkiye'de yatırıma yöneltirler, ekonominin gelişmesine kentlerin modernleşip güzelleşmesine yardım ederler, siyasetle uğraşmazlar, dürüsttürler, gerçek gelir vergisi öderler, vurguncu değildirler. Yazar, "Yahudiler arasında da birkaç karaborsacı çıkmış olabilir, fakat bu genelleme yoluyla tüm Yahudi toplumunu lekelemeye hak vermez" der. Daha sonra "Yabancı Yahudiler ve Türkiye'ye sığınanlara gelince Türkiye'ye faydalı olanların alınmasından hiç zarar çıkmaz, özellikle aydınlar, meslek veya sermaye sahiplerine Türkiye'de yer vardır. Türkiye'de yalnız üretici olamayacak unsurlara gerek yoktur" diye sözlerini bitirir.

Toprak'ın yasa tasarılarının kendilerine gelince, bir iç çelişki taşıdıkları göze çarpar: Yahudilere bir taraftan Türkçe dayatılmaktadır, yani Türkleştirilmeleri istenmektedir, diğer taraftan Türk adları almaları, İslâmlaşmaları yasaklanmaktadır, yani yasa Alman ırkçılığını yansıtmaktadır. Kemalizmle Nazizmin arasındaki fark bellidir. Toprak kaynaşmayacak iki ideolojiye hizmet etmek istemektedir.

1938 yılında, Almanya'da Yahudi düşmanlığının artışı ile Türkiye'de Yahudilerin Almanlar'la ilgili her şeyden kaçınmaları daha belirgin oldu. Gazetelerde ara sıra Yahudilerin Alman mallarını boykot ettiklerine dair haberler verilerek bunun anlamı hakkında tartışmalar yapıldı. Gerçek odur ki, hiçbir Yahudi örgütü veya kurum Almanya'ya boykot ilân etmemişti. Türkiye'deki sadakat bölünmezliğinin ışığı altında bunu anlamak kolaydır. Fakat Yahudiler birer birey olarak kökü Alman her şeye hemen nefret duymalarından ötürü kimse onları suçlayamazdı. Bu arada dönemin en önemli "sosyal kurumu" sayılan Tokatlıyan Oteli'ni Almanlar satın aldı ve kapısına gamalı haçlı bayraklar astılar. Bu andan itibaren Yahudiler bu Otel'den ayaklarını kestiler. Türk gazetecileri arasında Yahudilerin bu tutumu, "Türk çıkarlarına uygun mu?" diye tartışma açıldı. Konumuzla doğrudan ilgisi olmadığı için değinmeyeceğimiz, fakat Türk basınını tanıyanların gayet iyi bildiği gibi, Cumhuriyet gazetesi ile Nazi Almanya'sı arasında bazı sıkı ilişkiler kurulmuştu. Nitekim, bu gazetede Nadir Nadi Yahudilerin Tokatlıyan'a gitmemeye hakları olmadıklarını iddia etti.[24] Başka gazeteciler Yahudileri savundular. En önemli tepki tabii Yahudilerin özür ve savunma karışımlı bildirileriydi: "Tokatlıyan'ı boykot etmiyoruz". Bu tartışma sırasında Zekeriya Sertel, antisemitizmi ilgi çekici bir şekilde tanımladı.[25] Faşistlerin elinde kolay ve kuvvetli bir silah oluşu ve antisemitlerin aşağılık duygularından doğan sakat bir akım. Türkiye'de ise ne faşizm, ne de Türkler

aşağılık duygusu vardır, haliyle Türkiye'de antisemitizm olamaz.

Önder Değişimi ve Yahudiler

Yukarıda Alman Nazizminin genel olarak Türk siyasetini Yahudiler konusunda da etkilemediğini gördük. 1937-1938 yıllarında önemli Türk liderlerinde değişiklikler oldu. Önce, 1937 yılında uzun yılların Başbakanı ve iktidarın iki numarası İsmet İnönü Başbakanlıktan ayrıldı ve yerini Celal Bayar'a bıraktı. Bu Yahudiler konusunda bir değişiklik getirmedi. 10 Kasım 1938'de ise Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk vefat etti.[26] Yerini, İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olarak doldurdu. Celal Bayar bir süre daha Başbakan kaldı ise de, birkaç ay sonra istifa etti, yerine Dr. Refik Saydam Başbakanlığa getirildi. Bu değişikliklerde ne Türk dış siyasetini, ne de Yahudi sorunu karşısındaki tutumunu etkiledi. Nitekim Ulus'ta bir baş yazıda Hüseyin Cahit Yalçın bu konudaki geleneksel Türk görüşünü tekrarladı.[27] Türkiye'de ne bir Yahudi sorunu, ne de antisemitizm vardır. Önemli bir nokta da Hüseyin Cahit Yalçın'ın yazısında bu görüşün kendi kişisel görüşleri olmayıp, Devletin önderlerinden duydukları olduğunu vurgulamasıydı. Türkiye'de bütün vatandaşlar din, ırk farkı olmaksızın eşittirler ve can ve mal güvenliğine sahiptirler. Devletin bütün kurumları her düzeydeki okullar dahil, Musa dinindeki vatandaşlara açıktırlar. TBMM'de Yahudi milletvekilleri vardır. Yahudiler tam çalışma, meslek edinme ve seyahat özgürlüğüne sahiptirler. Gazeteler dahi yayımlamaktadırlar. Hüseyin Cahit Yalçın ayrıca, Yahudi mülteciler konusuna da değinerek Türkler'in bu konuya insaniyet açısından baktıklarını söyler, mültecilere sempati duydukları gibi, sorunun en uygun bir şekilde çözümlenmesini de arzulamaktadır: "Onlara karşı ne toplum olarak, ne de fert olarak düşmanlık duymuyoruz... Sınırlarımız onlara kapalı değildir... Onları üniversitelerimize aldık, onlar da sadakatle Türkiye'ye hizmet ediyorlar, gençlerimize ilim ve irfan veriyorlar. Onlar karşı saygı ve şükran duyuyoruz..." Sözlerine devam eden Hüseyin Cahit Yalçın, Türkiye'nin ülkeye faydalı üretken Yahudi mülteciler almaya devam edeceğini belirtir. Maalesef kitlesel olarak onları kabul edilebilecek bir durum yoktur. Onca antisemitizm binlerce yıllık dini bir taassubun sonucudur.

Yeni hükümetin programını sunan Başbakan Refik Saydam, Türk dış politikasında bir değişiklik olmayacağını, Devletin bütün bağlantılarına sadık kalacağını, ne genişleme arzusu, ne de doktriner eğilimleri olduğunu ve Yahudilerin tam ve eşit vatandaş olduklarını açık ve kesin bir şekilde belirtti.[28] Görüldüğü gibi önder değişikliği de bir farklı tutum getirmemiştir. Yahudilere karşı tutum bir iki önderin kişisel tutumu olmayıp, hakim ideolojiden ve tüm yönetici ve aydınlar kadrosunun düşüncelerinden doğmaktaydı.

Savaş Sırasında Türk Yahudileri

Savaş patladığında, Türkiye savunma paktı gereğince İngiltere ve Fransa'ya katılmalıydı. Savunma paktını imzaladığında Türk Hükümeti artık tarafsız kalmanın mümkün olmadığını ve Batı'ya katılmanın şart olduğunu belirtmiş,[29] Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ise güçlülerin zayıfları yutmasına seyirci kalınamayacağını ilan etmişti.[30] Buna karşın hükümet savaşa katılmama kararı aldığı gibi 1940 yazında İngiltere ve Fransa'ya savaşa hazır olmadığı ve müttefiklerin onu gereği gibi silahlandırmadığını bildirmiştir. Batı cephesinde savaş kısa sürmüş ve Fransa kısa bir zamanda çökmüştür. Bu andan itibaren Türk dış siyasetinde önemli değişiklikler olmuş, içte ise Yahudilere karşı tutum kötüleşmiştir. Nazizm bir ideoloji olarak Türkiye'yi etkilememişti fakat savaşın gelişmesi Türk tutumunu değiştirebilmişti. Bu değişikliğin kökünde ideoloji ve duygu değil "real-politik" değerlendirilmeleri vardı. Almanlar 1941 baharında Türk sınırlarındaydı. Balkanlar, Karadeniz Vichy Fransa'sına bağlı Suriye, Ege Adaları Alman'ların elindeydi. Üstelik Irak'la İngiliz'lere karşı Raşid Ali isyanı vardı. Almanya'nın Ankara'daki büyükelçisi eski Şansölye Franz Von Papen, Türkiye'yi bu defa Almanya'nın yanında savaşa sokmaya çabalıyordu.[31] Türkiye savaşa katılmadıysa da Almanya ile bir dostluk paktı imzaladı. Bundan sonra Alman Türk ilişkileri gittikçe sıklaştı. Buna rağmen Ankara Almanya'ya Irak ve İran yönlerine Türkiye'den asker geçirmesine izin vermedi. Almanlar'ın toprak kazancı tekliflerini de geri çevirdi. İngiltere ile savunma paktını iptal etmedi.

Resmi ve devlet düzeyinde çabalarına ek olarak Almanya Türk kamuoyunu da çeşitli yollarda etkilemeye çalıştı. Alman propagandası çok yoğun şekilde sürüyor, gazeteciler, ilim ve fikir adamları, yüksek subaylar Almanya'ya davet ediliyordu. Bunlar Sovyet cephesine götürülüyor ve askeri Alman üstünlüğü gözlerinin önüne seriliyordu. Ayrıca esir alınan Müslüman Sovyet vatandaşlarının serbest bırakılıp, Ruslara karşı savaşmak üzere özel askeri birliklere alınması, Türk kamuoyunu etkiliyor, Sovyetler'in çökme ihtimali, bu çökme sonucu özgürleşecek Türk ülkeleri birçok kalplerde umutlara yol açıyordu. Almanlar savaşı kazanacak gibi görünüyordu. Savaş sonu kurulacak Alman düzeninde Türkiye'nin uygun bir yer bulabilmesi için, Almanlara yakınlık aranıyordu. Ayrıca askeri zaferler birçok kimsece Alman

ideolojisinin doğruluğunu kanıtlıyordu. Yakup Kadri, hatıralarında Lahey'deki görevinden Ankara'ya izinli geldiğinde, İnönü ve Dr. Saydam dışındaki bütün Türk yöneticilerinin Alman zaferine inandıklarını gördüğünü anlatıyor.[32] Alparslan Türkeş ise hatıralarında 1942 yılında ordu içinde ilk ihtilâl nüvesinin kurulduğunu anlatır. İhtilalcilerin amacı İnönü'yü devirip iktidarı almak ve savaşta Almanya'ya katılmaktı.[33] Tüm bu gelişmelerin, Türkiye içinde yaşayan Yahudilere etkisi oluyordu. Avrupa Yahudilerinin kurtarılması çabalarında Türkiye'nin rolü ve yardımı konusunda ayrı ve çok geniş bir çalışmam olduğundan burada yalnız Türk Yahudileriyle ilgileniyorum. Türk Yahudilerinin durumları 1940 ile 1943 yazı arasında giderek kötüleşti. Bu dönemde hiçbir Türk devlet adamının Yahudilerin hakları ve eşitliği hakkında konuştuğuna rastlayamadık. Tersine Struma gemisine veya yolcularına hiçbir yardım edilmediği gibi, İstanbul'dan kovulduktan sonra bu geminin batması ve içindeki tüm yolcuların boğulmasından sonra Dr. Refik Saydam "Türkiye başkaları tarafından arzu edilmeyen insanlara mekân olamaz" şeklinde konuştu.[34] Türkiye'ye hakim olan hava, savaşın gelişmesine bağlı olarak kısa bir zamanda çok değişmişti. Bu değişiklik, 1942 Temmuz'unda Refik Saydam'ın ölümü ve Şükrü Saraçoğlu'nun Başbakan olmasıyla daha çok güçlendi. Saraçoğlu, Türkiye Cumhuriyeti'nde ırki bir değeri Türk milliyetinin önemli temeli olarak ilân eden ilk önemli lider oldu. Aynı yıl, askeri okullara aday alınmasıyla ilgili resmi ilânlarda ilk olarak adayların Türk ırkından olması koşulu konuldu. Yapılan genel seferberliklerde, Yahudiler farklı işlem gördüler. Bursa'da askere alınan Yahudilere askeri palto verilmedi ve üniformalarının üstündeki sivil paltolarıyla teşhir edildiler. İstanbul Maltepe'de birçok Yahudi bir araya getirildi. Ne belli bir görevleri vardı, ne de silah verilmişti. Osmanlı döneminde rütbe kazanmış olanlara ise rütbeleri verilmedi. Etrafta birçok silahlı Türk birliği toplanmıştı. "Stalingrad düşsün hepinizi kurşuna dizeceğiz" sözlerini çok kişi duydu. İzmir'de Karataş'ta özel bir fırın kurulduğuna dair çok tanık dinledim. Yahudilere "Sizleri burada yakacağız" deniliyordu. Bütün bu söylentilerin arkasında gerçek olup olmadığını Türk arşivleri açılınca belki öğrenebileceğiz. Şimdilik düşüncemizi, "Alman propagandasının etkisi ve Avrupa'dan sızan haber kırıntılarının Türkiye'ye giydirilmesi" şeklinde belirtiyoruz.

Varlık Vergisi uygulaması sırasında Aşkale'ye sürülen Yahudi mükellefler kar kürüyor.

Bu arada tabii Varlık Vergisi konusuna da değinmek gerekiyor. Bu konu Türk kamuoyunca çok bilindiğinden ve hakkında birçok monografi yazılmış olduğundan ayrıntılara girmeyeceğiz.[35] Görüşümüzce –okuyucu hayret etmesin– bu vergi antisemit değildi; ama azınlık düşmanıydı. Tüm azınlıkları, –azınlık sözünden gayemiz Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler– yani gayrimüslimleri sosyal ve iktisadi açıdan ezme amacı taşımaktaydı. Tabii salt iktisadi nedenleri de vardı. Temmuz 1942'de Saraçoğlu hükümetinde Ticaret Bakanı olan Behçet Uz, ticarette tam bir liberalizmi hâkim kıldı. Her türlü denetimi, kısıtlama, vb. iptal edildi. Fiyatlar derhal fırladı, kısa bir zamanda kıtlık, yokluğa döndü, karaborsa ve açlık başladı. Gayrimüslimlerin ticaretteki rolleri ise fazlaydı. Vurguncularla mücadele ve cezalandırma arzusu geneldi. Verginin tek babası Saraçoğlu vergiye siyasi bir amaç da ekleyerek, Vergi'yi hiçbir hukuk ilkesiyle uyuşmayacak şekilde –belli bir ölçek olmadığı gibi, itiraz olanağı yoktu– çıkarttı. Uygulamada Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler'den çok daha fazla yaralandılar. Bu yukarıdan emredilmemişti, zannımca yıllardır süren Alman antisemit propagandasının sonucuydu. İsimler ve rakamlar genellikle bilindiğinden bu faciayla burada daha fazla ilgilenemeyeceğiz. Yalnızca vergiyi hafiflettirmek için çabalamış olan İstanbul Valisi rahmetli Dr. Lütfi Kırdar'ı saygıyla anarız.

Stalingrad düşmedi, aksine ünlü 6'ncı Alman ordusu yok oldu. Feld Mareşal Von Paulus kollarını havaya

kaldırdı ve Ruslara teslim oldu. Şubat 1943'ten sonra Almanlar her cephede hezimete uğradılar. Alman orduları ve savaş Türk sınırlarından uzaklaştı. Türk dış siyaseti birkaç aylık bir gecikmeyle yeni duruma uyum sağladı. Almanlarla ilişkiler soğudu, kesildi, hatta sonunda bu ülkeye, şeklen dahi olsa savaş ilan edildi. Batıya yaklaşıldı. Demokrasi yolunda iyi sözler söylendi. Yahudilerin durumu da giderek düzeldi. Antisemit yayınlar ve alaycı mizah sınırlandırıldı. Varlık Vergisi tasfiye edildi, kalan borçlar silindi. Aşkale'dekiler yavaş yavaş serbest bırakıldılar.

Yahudilerin yok edileceği tehditleri duyulmaz oldu. 1943 sonbaharındaki ara seçimlerde, simgesel olarak, Prof. Avram Galanti Niğde'den milletvekili seçildi. Irktan bahseden, Varlık Vergisi'yle eski hocalarını Aşkale'ye süren, Başbakan Şükrü Saracoğlu savaştan hemen sonra siyasetten çekilmek zorunluğu duydu.

Sonuç

Bu yazıda ikinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında Türk Yahudilerinin durumunu inceledik. Alman Nazizminin bir ideoloji olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni etkilemediğini ayrıntılarıyla gördük. Almanya Yahudilerini ayırmak ve kovmak isterken Türkiye kendi Yahudilerini Türkleştirmek istiyor ve yabancı Yahudilere kucak açıyordu. Bu tutum hem önderler, fikir adamları ve aydınlar arasında, hem de genellikle kamuoyunda destek buluyordu. Ara sıra aşırı sağ kesimdeki ırkçı eğilime mensup kişiler, Türkiye'de Nazizmin özlemini duyuyorlar, fakat bir başarı elde edemiyorlardı.

Bu dönem içinde meydana gelen önder değişiklikleri de Yahudilerin durumunu pek etkilemedi. Türk siyasetine kişisel kaprisler değil, profesyonel değerlendirmeler egemendi.

Savaşın gelişmesi ise Yahudi'lerin durumunu güçlü bir şekilde etkilemiştir. Almanların üstün oldukları 1940-1943 döneminde Türk Yahudileri çok zarar gördüler. Tehditler ve Yahudilerle alay etme, Varlık Vergisi ve Aşkale bir çoğunda unutulmaz yaralar açtı. Zaten durum savaş koşulları yüzünden genellikle zordu. Aralarında birçok zengin iş adamı ve serbest meslek sahipleri olmasına rağmen Yahudilerin çoğu orta halli esnaf ve proleterdi. En çok zararı en fakirleri gördü. 1943 yazından sonra durum giderek düzeldi ise de 1940-1943 zorluklarını çok kişi unutmadı. 1947-1950 yıllarında Türk Yahudilerinin İsrail'e kitlesel göçünün nedenini bu yıllardaki Türkiye gerçeklerinde değil, 1940-1943 yıllarında aramak gerekir.

NOTLAR

1 Avner Levi, **Yehudey Turkiya Erev Milhemet a-Olam a Şeniya Uvemaalaha**, (Türkiye Yahudileri İkinci Dünya Savaşı ve Öncesi İçinde), Peamim, 29, 1986, sh. 32-47 (İbranice).

2 Avner Levi, **Toldot a Yehudim be Republika a Turkit**, (Türkiye Cumhuriyetinde Yahudilerin Tarihi, Genişletilmiş Türkçe çevirisi baskıdadır), Kudüs, 1992 (İbranice).

3 Örnekler için bkz. Avram Galanti, **Histoire des Juifs de Turquie**, 9. Cilt, İstanbul, 1985.

4 H. Gibb, A.R. Bowen, **Islamic Society and the West**, Londra, 1957.

5 1924 Anayasasının hazırlanışında azınlıklar konusundaki tartışmalar ve Yahudilerin tutumu için bkz. Avner Levi, **Baayat Zehut Asmit Şel Yehudey Turkiya ve Erzahut** (Türk Yahudilerinin Statüsü ve Kimliği Sorunu ve Vatandaşlık), 1. Uluslararası Kongresi, yayımlanmamış bildiri, Herzeliya, 1988, (İbranice).

6 Büyük Osmanlı kentlerinde hayat ve dil konusu için bkz. Avner Levi, **Yakov Yona'nın derlediği Türkçe Atasözleri** Scripta Hierosolymitana Vol. XXXV, derleyenler A. Singer, A. Cohen, Kudüs 1994, sh. 304 312.

7 Judeo-Espanyol, ki, Türkiye'de Yahudice olarak tanınır, İspanyolca'dan gelmekle beraber, İspanyolca değildir. Hıristiyan kavramlardan arınmış ve Yahudi kavramlarıyla zenginleştirilmiştir. Ayrıca zamanla Türkçeleşmiştir.

8 Daha fazla bilgi için bkz Avner Levi, "Elza Niyego olayı ve Türk Yahudi ilişkilerine yeni bir bakış," **Toplumsal Tarih**, Ocak 1996, sayı 25, sh. 23-27.

9 Bu konu için bkz. Feridun Cemal Erkin, **Les Relations Turco-Sovietiques et la question des Detroits**, Ankara 1968.

10 Örnek olarak bkz. **Journal d'Orient**, 5 Şubat 1933.

11 1933-1934 yıllarında bu konuda Türk basınında çok yazıldı, özellikle Temmuz Ağustos aylarında. 1992 yılında da bu konu tekrar işlendi. Örnek olarak bu profesörlerden biri olan Fritz Neumark'ın **Boğaziçi'ne Sığınanlar**, İstanbul 1982. eserine bakın.

12 Bu konuda bkz. Halûk Karabatak, "1934 Trakya Yahudileri Olayları ve Yahudiler" **Tarih ve Toplum** Şubat 1996 sayı 146 sh 4-16 ve Avner Levi "1934 Trakya Yahudileri Olayı: Alınamayan ders" **Tarih ve Toplum** Temmuz 1996, sayı 151, sh. 10-17.

13 **Journal d'Orient**, 5 Eylül 1934.

14 **Journal d'Orient**, 31 Ocak 1935.

15 **İdealist Talebe, Üç perdelik piyes.** Bu piyesin metnini araştırıp bulan Rıfat Bali'ye teşekkür ederim. Piyes İstanbul'da 1935'te basılmıştır.

16 Jacob M. Landau, **Tekinalp - Bir Türk Yurtseveri** (1883-1961), İletişim, 1996.

17 **Journal d'Orient**, 7 Mart 1937.

18 **Journal d'Orient**, 18 Mart 1935.

19 Örnek için **Journal d'Orient**, 17 Ağustos 1935.

20 **Cumhuriyet**, 10 Ocak 1938.

21 12 Ocak 1938'de **Journal d'Orient**'da, Ulus'ta yayımlanan makalenin tam çevirisi yayımlanmıştır.

22 **Journal d'Orient**, 26 Ocak 1938.

23 **Journal d'Orient**, 28 Ocak 1938.

24 **Journal d'Orient**, 22-23 Temmuz 1938.

25 **Journal d'Orient**, 22 Temmuz 1938. Genellikle Yahudilere sempati Kemalistlerden, liberallerden ve solculardan geldi. Sağ, özellikle ırkçı sağ onlara karşıydı.

26 Atatürk'e son günlerinde bakan doktorlar arasında Abravaya Marmaralı da vardı.

27 Yazının çevirisi **Journal d'Orient**, 24 Nisan 1939.

28 **Journal d'Orient**, 11 Nısan 1938, 28 Nisan 1938.

29 **Journal d'Orient**, 13 Mayıs 1939.

30 **Journal d'Orient**, 30 Mayıs 1939.

31 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, 2. Cilt, Remzi Yayınevi. İstanbul 1979, sh. 184.

32 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Zoraki Diplomat**, İstanbul 1955. sh. 34-35.

33 Alparslan Türkeş, **1944 Milliyetçiler Olayı**, İstanbul 1968, sh. 34.

34 Rıdvan Akar, **Varlık Vergisi**, Belge Yayınları, İstanbul 1992, sh. 84.

35 Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul 1951 ve Rıdvan Akar, a.g.e.

Kır Atıma Bineyim...

ESER TUTEL

Henüz ilkokula gitmiyordum. Bir gün misafirlerden biri bana soracak oldu:

– "Büyüyünce ne olacaksın, oğlum?"

Hemen cevabı veriverdim: "Çöpçü olacağım!"

Bizimkilerin yüreğine indi mi, inmedi mi, bilemeyeceğim ama; misafir amca hemen nedenini sordu:

– "Nedenmiş bakayım?"

– "Atı var da ondan!"

Evet, atları çok sevdiğimi bildikleri için, bu cevabımın annemi de, babamı da tatmin ettiğini sanıyorum.

"Doru"lar... "Kula"lar... "Al"lar... "Yağız"lar...

Bugünün çocukları nasıl Mercedes'leri, Honda'ları, BMW'leri, Toyota'ları daha uzaktan, hatta sesinden ayırdedecek kadar sevip tanıyorlarsa, ben de atları çok sever, onları tâ uzaktan tanırdım:

– "Şu karpuz arabasının atının adı Ceylân. Rengi de doru. Çünkü, her tarafı kahverengi; ama yelesi, kuyruğu, bacaklarının altları siyah."

– "Ama alnında upuzun bir beyazlık var?"

– "Olsun. O, akıtması... Yine de o at doru!"

– "Peki, ya şu yük arabasının çift atları?"

– "Onlar kır! Sağdaki bakla kır: Baksanıza sağrısı yuvarlak, para para gümüşî lekeli! Soldaki ise demiri kır: Güneşte demir kırığı gibi parıldıyor!"

Uzun lâfın kısası, "al"ı da, "yağız"ı da, "kula"yı da şıp diye ayırdedebilirdim.

Atları çok severdim dediysem, mahalledeki araba atlarını demek istedim. Yoksa, daha Veliefendi'nin adını bile duymadığım gibi, kimsecikler de beni Harbiye'deki konkurhipikleri izlemeye götürmemişti.

Kaldı ki bizde ilk atlı yarışmaların yapıldığı Harbiye'nin bahçesi, bizim eve, yayan olarak taş çatlasa yirmi, yirmi beş dakika çekerdi. O yıllarda Atatürk'ün süvari subayları Bulgar rakipleriyle bugünkü orduevinin bahçesinde engel atlama yarışmalarına katılmışlardı.

– "At, yümülü hayvandır!" derdi babam. Yâni, uğurlu, bereket getiren, mutluluk veren anlamına... Ve arkasından başlardı, atları anlatmaya... Dediğine göre en makbulü, doru renkte olanlardı. Kula, yâni sarıya yakın olanlar sakin tabiatlıydılar. Al renkliler haşarıydı, yağızlara binmek ise beceri isterdi. Ve arkasından şu tekerlemeyi söylerdi:

– "Alma alı, satma doru, ille kırı, ille kırı..."

Dediğine göre, Araplar, alnında beyaz akıtması bulunan, üç ayağı sekili, yâni ayak uçları beyaz Arap atlarını başka hiçbir atla değiştirmezlermiş... Dört ayağı sekili olan at ise biraz aptal olurmuş... İngiliz atları ise çok hızlı koşarmış... Kısa mesafelerde başka hiçbir at onları geçemezmiş...

– "Peki, ya uzun mesafelerde?"

– "Mesafe uzadıkça, İngiliz atları yorulmaya başlar, ama Arap atları tersine, koştukça açılır. Onun için de yarışlarda Arap atlarını kendi aralarında, İngiliz atlarını da yine kendi aralarında koştururlar."

İşte, öyle derdi babam...

İstanbul Sokaklarının At Arabaları...

Bu dediklerim, İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl... İstanbul caddelerinde Dodge'lar, Ford'lar, Plymouth'lar, Fiat'ların saltanat sürdüğü yıllar... Ön camının üstünde kaskat viziyeri gibi güneşliği, iki kenarında binerken ayak basmak için marşpiye-

leri olan, içi bir salon kadar rahat ve ferah, öne üç, arkaya üç kişi alabilen taş gibi arabalardı bunlar...

Ama bunların yanıbaşında, at arabaları da vardı İstanbul sokaklarında... Erenköy taraflarında tek atın çektiği perdeli talikalar, Adalar'da, Yeşilköy'de yanlış olarak fayton denen, çift atın koşulduğu, örgü sepet arabalar; yine tek atlı, üstü kapalı, yanları açık paraşollar bugünkü taksilerin yerini tutardı. Hepsinin de iki yanında, kristal camları pırıldayan iki fener bulunurdu. Tabii, bir de, çoğu çift atlı, önünde oku olan, üstü açık, tabanı tahta kaplı yük arabaları. Gerektiğinde bunların dört tarafına kancalarla tutturulan bir karış yüksekliğinde kenar tahtaları konurdu.

O yıllarda Ada'daki örgü sepet arabalara bindiğimizi pek hatırlamıyorum, ama Erenköy'de yazlıktayken, sık sık talikalara bindiğimi çok iyi biliyorum. Arabaya çıkmak için arkadaki küçücük kapıyı açar, ayağınızı kaldırıp alttaki küçük basamağa dayayarak kendinizi yukarıya çekerdiniz.

Talikalarda, sırtınız yola gelecek şekilde yan oturulurdu. Onlar da ikişerden dört kişilikti. Zayıf iseler, üçerden altı kişi de sığabilirdi. Beni öne, arabacının yanına bindirirlerdi.

Bu arabalarda "terbiye"lerin, yâni atın ağzından tâ arabacıya kadar uzanan dizginlerin fazlası, yerlere sarkmasın diye solda, arabacının oturduğu yerin hemen arkasındaki bir halkaya bağlı dururdu. Tanıdık arabacıysa, dizginleri çözüp bana verdiğini, atı benim sürmeme müsaade ettiğini hatırlıyorum.

– "Haydi kızım, deh!!!"

At, arabacının sesini duyunca kulaklarını geriye kısarak arabayı bir asılışta kaldırır, sonra hafif bir tırıs tutturarak yola koyulurdu. At, kimbilir kaç yüz kere geçtiği, bahçelerinde çınarların, atkestanelerinin, erguvanların, çamların sıralandığı sokaklara girip çıkarak bizi evimize götürürdü.

Atı arkasından seyretmek her zaman ilgimi çekerdi. O koca sağrısı bir o yana, bir bu yana gider gelir, başı her ayak atışında iner kalkar, kuyruğunu sallar, arada bir de sineklerini kovmak için derisini titreştirirdi. Zamanı gelince de kuyruğunu kaldırarak, sapsarı, içinde sindirilmemiş samanlar bulunan kakasını yere, asfaltın üzerine öbek öbek bırakıverirdi. Şaşılacak yanı, tırısını hiç aksatmadan kakasını da yapabilmesiydi.

Bu arada yanımızdan bir otomobil ya geçerdi, ya da geçmezdi. Olsa olsa iki at arabası, beş, altı da bisikletli... Hepsi işte o kadar... O yıllar, İstanbul'un, 700, bilemediniz 800 bin kişi olduğu yıllardı...

Savaş Yıllarının Getirdiği Açlık

Sanıyorum 1942 yazıydı. Ekmek karneye bağlanmıştı, makarna bulunmuyordu, şeker kayıplara karışmıştı. Aslında hepsi iyi-kötü vardı da, karaborsaya düşmüştü; ancak dinlenmiş parası olanlar alabiliyordu. Bir gün babamla Erenköy durağında tramvaydan inmiş, eve gidiyorduk. Sokağın başında talikalar sıralanıp müşteri beklerlerdi. Yem zor bulunduğu için, son haftalarda arabaların sayısı hayli azalmıştı...

O gün durakta tek bir araba vardı. Tam önünden geçerken o arabanın zayıflıktan kuradası çıkmış atı şöyle bir bir sallanıp boylu boyunca yere yığılıvermez mi!

– "Aaa! Baba bak, at düştü!"

Hayvancağız, iki yanındaki arabanın iki kolunun ve koşum takımlarının arasında titremeler geçirmeye başlamıştı.

Bizim duraladığımızı görünce arabacının, iki göz, iki çeşme, babama dönerek şöyle dediğini hatırlıyorum:

– "Beyefendi, zavallıya iki gündür bir şey yediremedim ki... Bırakın arpayı, yulafı; saman bile bulamadım önüne atacak... Dün eski bir koltuğun kuru otlarını geveliyordu... Bugün o da yok..."

– "Çayıra bırak, otlasın!"

– "Sırf yeşil ot neye yarar ki? Hemen ishal yapar... At arpa ister, yulaf ister... Kendim doymuyorum ki, şu garip hayvanı nasıl doyurayım?!"

Heybeli Tepelerinde Kementle Vahşi At Avı

Motorlu araçlara izin verilmediği için, Adalar'da dün de, bugün de ulaşım hep at arabasıyla sağlanmıştır. Ada iskelesinde vapurdan çıkanlar, köşklerine, konaklarına –yanlış olarak hep fayton dedikleri– o üstü yarım siperlikli çift atlı örme sepet arabalarla giderler. Yalnız Büyükada'da değil, Heybeli'de de, Burgaz'da da, Kınalı'da da... Adalar Belediyesi, itfaiye ve cankurtaran arabalarından başka motorlu araçlara müsaade etmediği için bugün, 1996'da bile, Adalar'da su da at sırtında taşınır, sebze de at arabalarında satılır, aygaz da yine at arabalarında dolaştırılır.

Heybeliada'ya gittiğim bir gün, arabaya binmiş, arabacıyla konuşuyordum.

– "Yaz bitip de ada tenhalaşınca atları ne yapıyorsunuz?"

– "Motorlara bindirip karşıya geçiriyoruz. Ama bazı arabacılar, ada boşalınca bakım masrafından kurtulmak için atları başıboş bırakıp şu ilerdeki tepelere salıveriyorlar. Bahar gelene kadar hayvanlar kendi başlarının çaresine kendileri bakıyorlar. Dayanamayan ölüyor, dayanabilen bahara sağ çıkıyor. İnanmayacaksınız ama, birkaç ayda vahşileşiyorlar, kimseleri yanlarına yaklaştırmaz oluyorlar. Bahar geldi mi bizim arkadaşları bir telâştır alır. Atlarının peşine düşerler, ama kolay kolay yakalayamazlar."

Bir isim söyledi, şimdi unuttum. "Bir genç arabacı var, kement atarak atları yakalamakta üstüne yok! Ondan rica ederler. O hepsinin hayvanını birer birer, tutup tutup getirir.

Ünlü piyango bayii Nimet Abla dönemin meşhur at arabasıyla birlikte Taksim Meydanında (Selahattin Giz Arşivi)

Hem bu hayvanlar nereye gidecekler ki beyim; adanın her yanı denizle çevrili..."

Nasıl?! Ada sahillerinde kementle vahşi at avı! Sanki Heybeliada değil de Texas otlakları! Çağır o genci... Atsın kemendini... Yakalasın atını!

– "Peki, ya su? Suyu nerede bulup da içiyorlar?"

Arabacı aşağımızdaki kıyıyı işaret etti: "Deniz suyu içiyorlar beyim, deniz suyu..."

Arabacılar... Saraçlar... Nalbantlar... Cambazlar...

Günümüzde taksicilik, benzincisi, servisi, elektrikçisi, lâstikçisiyle nasıl başlıbaşına bir iş sektörüyse, eskiden de arabacılık, tamircisi, yemcisi, saracı, nalbantıyla o günlere göre önemli bir meslek koluydu. At alıp satan kimselere, at cambazı denirdi. Çarşamba sabahları Edirnekapı'da, surların içinde at pazarı kurulurdu. Tıpkı günümüzde "Kendi arabanı kendin sat!" sloganıyla otomobil satışlarının yapıldığı açıkhava satış yerleri gibi, oralarda da at satılır, at alınırdı...

Bugün herkeste bir araba merakı, araba tutkusudur gidiyor... Ama tam 110 yıl önce Recaizade Mahmud Ekrem Bey'in yazdığı "Araba Sevdası" romanı az-çok aynı tutkuyu dile getirmiyor muydu?

Eskiden, köşk ve konak sahiplerinin atları, arabaları, seyisleri, ispirleri; tabii bu saray yavrularının bahçelerinde de otlar için ahır, arabalar için de arabalıklar vardı. Bunların bakıcıları bu arabalıkların üst katlarında barınırdı. Bugün, tadil edilerek müştemilât olarak kullanılan bu ahır ve arabalıklara seyrek de olsa Fenerbahçe, Göztepe, Yeşilköy taraflarında hâlâ rastlanıyor.

Benim hatırladığım kadarıyla Eminönü'ndeki ünlü piyango bayii Nimet Abla'nın tek atlı bir arabası vardı. Nimet Abla, başı sıkma baş, dizlerinin üstünde ekose bir battaniye, ellerinde terbiyeler, seyrek de olsa bizim Kalyoncukulluk Caddesi'nden geçer giderdi. İkide bir de ayağının altındaki kampanaya "Çan! Çan!" diye basa basa, herkesi kendine baktıra baktıra...

Kalyoncukulluk Caddesi'nden yalnız Nimet Abla'nın tek atlı arabası geçmez, arada bir, Feridun Frik Bey'in odun yakan otomobili de geçerdi. Ne marka olduğunu bilemediğim bu otomobilin odun yaktığını ve buharla işlediğini söylerlerdi. Evet, harp içinde benzin pahalılaştığı ve zor bulunduğu için, Feridun Frik Bey arabasının önüne şöyle yuvarlak, orta boy bir küp biçiminde bir cihaz monte ettirmişti. Dendiğine göre bunun içinde odun yakarak, benzinden tasarruf sağlıyordu. Tıpkı daha sonraki yıllarda bazı taksilerin, bagajına koyulan aygaz tüpüyle çalıştığı gibi... Peki, ya detantörü? Bindiğim arabanın genç bıçkın şoförü, onu da bagajdan karbüratöre uzanan hortumun orta yerine, koltuğunun tam altına yerleştirmişti.

Çocukluğumda, mahalle aralarında, yer yer nalbantlar vardı. Bunlar aynı zamanda baytarlık da yapar, sancılanan ata ilâç verir, ayağı şişen atı dağlarlardı. Tophane'de Nusretiye Camii'nin hizasında nalbant ve araba tamircilerinin dükkânları sıralanırdı. Kadıköy tarafında da, Altıyol'dan Kurbağalıdere'ye doğru inerken yine sıra sıra nalbantların, araba tamircilerinin bulunduğu gözlerimin önüne geliyor. Bugün buraları hep kibar butiklerle doldu.

Son olarak, Kasımpaşa'da, Kasımpaşa Lisesi'nin hemen alt tarafında bir nalbant kaldığını hatırlıyorum. Derken, çaresiz, işsizlikten o da kapandı, gitti; ya çamurlukçu olmuştur, ya da lâstikçi.

Yeni ev alırsan, kapısının üstüne çekmek için, artık ara ki çıkma nal bulasın! Evet, yok olanlar kervanına çıkma nallar da karıştı.

Arabacılar, Asfalt Yolları Niçin Hiç Sevmez?

Savaş yıllarında benzinin karaborsaya bindiği, lastiğin piyasadan elini, eteğini çektiği o günlerde, bereket atlar, at arabaları vardı da, otomobillerin, kamyonetlerin yokluğu fazla hissedilmedi. Beyoğlu, Balıkpazarı'ndaki evimizden Erenköy'deki Numan Efendi'nin dört aylığını elli liraya tuttuğumuz, iki buçuk göz, bahçe içindeki kiralık evine yazlığa gidece-

ğimiz zaman babam, tanıdığı bir arabacıya haber gönderir, pazar sabahı erkenden kapıda olmasını tembih ederdi.

Bildiğim kadarıyla adamın çift atlı bir arabası, buna karşılık dört tane de atı vardı. Dördü de doru renkte, besili, canlı, hareketli, gerçekten de resim gibi hayvanlardı. Bilmeseniz, araba atı olduklarına inanacağınız gelmezdi; öylesine güzel ve alımlı atlardı. Atlardan ikisini arabaya koşarken, öteki ikisini de bir önceki günün yorgunluğunu atmaları için ahırda bırakırdı. Ama savaş yıllarında, bu dört atı nasıl besledi, o zor günleri nasıl atlattı, bilemeyeceğim. Hepsini satıp, savmıştır herhalde... Zaten, 1942'den sonra yazlığa, mazlığa da gidemedik ya...

Arabaya önce sandıklar, sepetler, denkler, somyeler yüklenir, sonra da aralarına, boş kalan yerlere bavullar, çantalar, öteler, beriler sıkıştırılırdı. Üzerleri yağmura karşı –üstelik de havada tek bir bulut olmamasına rağmen– sımsıkı muşambayla örtüldükten sonra da bütün yük, uzun bir iple, karşıdan karşıya, kenardaki kancalardan geçirilerek top gibi sımsıkı bağlanırdı. Eşyaları, içerde tek bir saksı sığacak kadar bile boş yer kalmamacasına ustalıkla istif ederlerdi. Yol boyunca ne denkler yırtılır, ne de tabaklar kırılırdı. Kolay değil! Ne de olsa, bir kıtadan ötekine geçiliyor. Mesafe uzun, yollar bozuk...

Üstelik, "İstanbul'da iki taşınma bir yangına bedeldir!" demişler.

Ama dedim ya, İsmail Efendi'nin titizliği sayesinde eşyanın hiçbirinin başına bir kaza gelmezdi. Öylesine titiz, öylesine meraklı bir arabacıydı bizimki...

Araba yola çıkarken, bizler de evi son bir kez gözden geçirdikten sonra okuyup üfleyerek kapısını kilitler, Galatasaray durağından tramvaya binerek Karaköy'ün yolunu tutardık. Arkasından vapurla Kadıköy'e geçer, sonra yeniden tramvaya binerek Erenköy'e giderdik.

Bazen bakardık, araba bizden önce gelmiş; arabacıyla yardımcısını eşyaları, yükleri birer, ikişer bahçeye indirir bulurduk. Ne zaman Kabataş'a indiler, ne zaman araba vapuruna bindiler ("Suhulet" ya da "Sahilbent"e), ne zaman Erenköy'e geldiler, şaşar kalırdık.

Ama bazı yıl bakardık ki, daha gelmemişler. Neden sonra araba, köşeyi döner, atlar nefes nefese, kan-ter içinde, böğürleri kalaycı körüğü gibi, çıkagelirlerdi.

– "Hayrola, İsmail Efendi? Neden geciktiniz?"

– "Asfalt kızmıştı, sık sık durup tekerlekleri sulamak zorunda kaldık beyim."

Tekerlekleri sulamak?!

İşittiğim kadarıyla arabacılar, asfalt yolda on dakika yol almaktansa, parke yolda bir saat gitmeye çoktan razıydılar. Niçin derseniz, asfalt yolda tekerleklerin devamlı sürtünmesi nedeniyle üzerindeki çemberin kızdığını, kızınca da genişleyip tekerlekten çıktığını söylerlerdi. Çıkmasın diye de bir çeşme gördüler mi hemen durur, tekerleklerin demirine birer kova su boşaltırlardı. Halbuki, parke döşeli yolda tekerlekler taştan taşa seke seke ilerlediği için sürtünme devamlı olmaz, olmayınca da demir kızıp tekerlekten fırlamazdı. Öyle derdi arabacı.

Atların başlık takımının iki yanında, çevresini görüp de şundan, bundan ürkmemeleri için, gözlük denen el kadar, dört köşe iki deri siperlik bulunurdu. Yani, "At gözlüğü mü takmış, nedir; etrafını görmüyor!" derler ya, o gözlükler işte...

Bu gözlüklerin dış yüzünde, demirden bir göz motifi bulunur, ayrıca atın göğsünde kalp biçiminde, "Maşallah" yazılı, yine demirden bir nazarlık yer alırdı. Çok meraklı arabacılar, atlarının boynuna, mavi boncuklardan oluşan bir gerdanlık, hatta birer de muska takarlardı; kem göze gelmemeleri için... Buna karşılık, mahalle mahalle gezen seyyar sebzecilerin atlarında gözlük mözlük hak getire...

İstanbul Bostanlarının Gözleri Bağlı Atları

Eskiden, her yerde olduğu gibi İstanbul'da da günlük yaşamda atın vazgeçilmez bir yeri vardı. Babam anlatırdı: Gençliğinde bir yere gidileceği zaman hep atlı tramvaylara binerlermiş.

İstanbul'da ilk elektrikli tramvay 1914 yılında çalışmaya başlamış.

Yıldız'da Şehzadesini bekleyen bir at

Başlayınca da Tramvay Şirketi'nin, yakın zamanlara kadar otobüs, daha önce de elektrikli tramvay deposu olarak kullanılan Şişli ahırlarındaki atlarına haraç-mezat yol görünmüş.

Bugünkü gençlerin, bostanlarda, gözleri bağlı bir atın, kuyunun çevresinde sürekli dönerek kuyudan su çektiğini görmediklerinden eminim.

– "Atın niçin gözlerini bağlamışlar baba?"

– "Durmadan döndüğü için başı dönmesin diye!"

Günümüzde ise kuyudan suyu çekmeye, küçücük bir su motoru yetiyor. Eskiden Beşiktaş'ta, Ihlamur'da, Aksaray taraflarında Horhor'da, Erenköy ile Suadiye arasındaki hatboyunun iki tarafındaki koca koca bostanları görür gibi oluyorum. Hele Langa, Yedikule tarafları baştan başa bostandı.

Arnavut bahçıvanların yetiştirdiği patlıcanlar, kabaklar, fasulyalar, marullar, bamyalar, hıyarlar, hele hele hormonsuz, cücüksüz, hilesiz, hurdasız, yumruk kadar o cânım sırık domatesleri kopartıldıkları gün tencereye girer, taze taze, temiz temiz sofranıza gelirdi. Kabaklar, patlıcanlar sap kısmından tutulmaya hiç gelmez, elinize incecik, iğne gibi dikenler batıbatıverirdi. Bu dikencikler, sebzenin tazeliğinin bir tür garantisiydi. Gün boyunca uğraş dur ki çıkarabilesin elinden o iğne gibi dikencikleri!

Bugün ise marketlerden aldığımız ambalajlanmış sebzeler, meyveler, kopartıldıktan en azından dört, beş gün sonra mutfağımıza girebiliyorsa, yine de ne âlâ... Adamlar Antalya'dan kamyonlara yükledikleri domatesleri İstanbul haline yetiştirmek için saatlerce direksiyon sallıyorlar...

Bir de, mahalleden atıyla geçen seyyar sebzeciler vardı. Bu atlara semer vurulur, semerin iki yanına ikişerden kocaman bir küfe ile iki de küçük küfe asılıp iple sımsıkı bağlanırdı. Bu küçük küfelere mevsimine göre, ya bamya gibi azar azar satılan sebzeler, ya da çilek gibi, kiraz gibi nazik meyvalar konurdu. Öteki iki büyük küfede ise kat kat patlıcanlar, hıyarlar, biberler ve en üstte de domatesler... Arkadaki küçük küfelerden birinde de el terazisi ile dirhemler... Hal yerinde türlü çeşitli zerzevatla yüklediği küfelerini atının sırtında sokak sokak dolaştıracağı mahalleye kadar taşımak kolay iş olmasa gerekti. Satıcı için de, zavallı atı için de...

Sütçü De Atla Geçerdi, Çöpçü De...

Çocukluğumda, Beyoğlu, Balıkpazarı'ndaki evimizin önünden atlı sütçünün geçtiğini de hatırlıyorum. Süt, Bulgar sütçü Todori Efendi'de de satılırdı, ama biz daha taze diye hep atlı sütçüden almayı tercih ederdik. Annemin kaynattığı sütün üstü bir parmak kaymakla kaplanırdı. Bazen de güğümün içinden at sırtında çalkalanmaktan, top top tereyağı parçacıkları çıkardı. Kızart mis gibi francalanı, sür top top yağını, yanında bal da varsa, canına değsin!

Mahalleden geçen Yahudi seyyar satıcı, dikiş bilen hanımlara, atının iki yanına astığı iki dolap içinde, makara, iğne, iplik, ibrişim, krogren, paça lâstiği, düğme, çıt-çıt, kopça, kanca, gibi dikiş malzemeleri satardı. Yahudi'nin, altımızdaki Arnavut ahçıdan aldığı kuru ekmekleri, sebze artıklarını, kavun karpuz kabuklarını kesip kesip atına yedirmesi hâlâ gözlerimin önünden gitmiyor. Kırçıllı, kadidi çıkmış kır bir hayvandı Yahudi'ninki... Sokaktan her geçişte, ahçının önünde yavaşlar, hatta duraklar, adeta rızkını arar gibi sağına, soluna bakınırdı.

O zamanlar Beyoğlu'nda çöpler de at arabalarıyle toplanırdı. Bugünkü, aldığı çöpleri sıkıştıran, ya da tekerlekli çöp kontenyerini tuttuğu gibi kaldırıp içine boca eden modern kamyonlar, yalnız Beyoğlu'nda değil, dünyanın hiçbir yerinde yoktu. Her şey gibi, çöplerin toplanması da ata bakıyordu. Çok doğal olarak, çöpler de tek atlı küçücük çöp arabalarıyla toplanırdı.

Bu üstü sürme kapaklı çöp arabacıklarını çeken atların koşumu öteki araba atlarınınkine hiç benzemezdi. Araba atlarının, arkalarındaki arabaları başlarından geçirilip boyunlarına oturtulan hamutla çekmelerine karşılık, belediyenin atları çöp arabalarını, göğüslerinden geçen dört, beş parmak genişliğindeki kayışa dayanarak çekerlerdi.

İki sokağın çöplerini toplayınca hemencecik doluveren o orta boy bir sandık kadar arabaları nereye boşaltırlar da, çöp toplama işine nasıl devam ederlerdi, bilemeyeceğim. Belki Kasımpaşa sırtlarına, belki de Mecidiyeköy'ün ilerisindeki hâli araziye...

Artık Ne At Kaldı, Ne De Araba!

Bugün İstanbul'da at da kalmadı, araba da. Aslında İstanbul'da değil, bütün ülkede ara ki at ve araba bulasın. Antalya yolunda arabayla saatlerce gidiyorsun da, yol kenarında ya iki ata rastlıyorsun, ya da üç ata... Her baharda garip bir merakla yeni doğmuş tay görmek için kırlık yerlerde şuraya buraya bakınırım; ama bu yıl Haziran'ın başı oldu, hâlâ yeni doğmuş tek bir taya bile rastlamadım dersem, inanın.

Halbuki eskiden, bahar aylarında, hatta yaz sonlarına kadar yalnız İstanbul'da değil, bizim Beyoğlu'nda bile sık sık taylarla karşılaşırdınız. Ceylân bakışlı, incecik bacaklı, kısacık kuyruklu taylar, analarının yanından uzaklaşmadan cadde cadde, sokak sokak yol teperlerdi. Biliyor musunuz, bu yürümeler, koşuşmalar biraz da tayın terbiye edilmesine yardımcı olurdu. Anası araba çekerken, tayı da hep yanıbaşında, neredeyse ayaklarının arasına dolaşacakmış gibi koşar durur, böylece otomobillere.

Bir zamanlar İstanbul sokaklarını arşınlayan atlı polisler vardı. (Fotoğraf: Tamer Güvenç)

korna seslerine, üzerine doğru gelen tramvaylara, kulak tırmalayan ray gıcırtılarına alışırdı.

Eski arabacılar da arabacıydı hani! Bizim Balıkpazarı'nda nakliye işleri yapan Arap Bekir dedikleri bıçkın bir arabacı vardı. Düşmemek için bacaklarını iki yana açar, sol elinde iki atının terbiyeleri, sağ elinde de ikide bir havada şaklattığı kırbacı, Kalyoncukulluk'tan aşağıya, öyle bir dörtnala iniş inerdi ki, atlarının nallarından kıvılcımlar çıkardı. Atlar koştukça iki yanlarındaki sapsarı tozbezleri de geriye doğru uçuşurdu. Bu sarı bezleri atların göğsüne bağlamak, arabacılığın raconundandı. Arap Bekir'i azametinden –hele üzerinde zırh, elinde de kılıcı olsa– Kasımpaşa'daki ahırına giden bir arabacı değil de, Galya seferinden dönen Romalı bir general sanırdınız!

Arap Bekir'in arabasının altında atlarının yem torbaları bağlı durur, Bir de su kovası sallanırdı. Ve de, deposu gaz dolu bir gemici feneri... Arap Bekir arabayı yüklerken, atlar oyalansınlar diye hemen başlarına yem torbalarını geçirirdi. Hayvancıklar torbalarını içindeki samanlara erişebilmek için ya başlarını eğerek yere indirir, ya da, havada sallayarak yanıbaşındaki araba okunun üzerine koymaya çalışırdı. Acıktıkları zaman da başlarını ikide birde geriye çevirerek gözleriyle melül melül Arap Bekir'i ararlardı.

Bir gün, Karaköy'de girdiğimiz lokantada nedense masamıza uğramayan garsonun dikkatini çekmek için ikide bir başımı geriye doğru çevirip bakmış olacağım ki,

– "Ne o?" demişti babam. "Çok mu acıktın? Arap Bekir'in atları gibi arkana bakıyorsun da!"

Sıkıysa bir daha başını döndür de arkana bak bakalım!

At, Giderek Günlük Yaşamımızdan Çıkıyor!

Bazı haşarı tayların dizgine ve arabaya alıştırılması için ağzından geçen gem demirine bir parça afyon bağladıklarını, yedek subaylığım sırasında, askerliğini –hayli gecikmeli olarak de olsa– yapmakta olan Kasımpaşalı Mehmet'ten dinlemiştim. Sizin anlayacağınız, sirklerdeki aslanlara, kaplanlara afyonlu et yedirdikleri gibi, bizim arabacılar da huysuz atlara afyon emdirirlermiş...

Orduda süvari sınıfı kaldırılınca, süvarilerin yerini tankçılar aldı. Peki ya atları? Onlar da en kısa yolda şuna, buna satıldı. Selimiye Kışlası'nın o kocaman ahırları bugün garaj olarak kullanılıyor. Bu arada, Menderes'li yıllarda caddelere taşan öğrencileri kovalayan, ya da Mithatpaşa Stadı'nın kapılarındaki yığılmaları dağıtan atlı polis birliği de lâğvedilince Ortaköy'de, Mecidiye Camii'nin arkasındaki ahırlar birden boşalıverdi; bugün kimbilir hangi işte kullanılıyor.

Bakıyorum da, sırf spor olaylarını veren yabancı televizyon kanalları saatlerce hep otomobil ya da, motosiklet yarışlarını görüntülüyor. Yetmedi, traktör yarışları, moto-kroslar, ya da tozun dumana katıldığı ralliler... Eee, devir teknoloji devri... Motor, makine, bilgisayar, uzay araçları dururken kim uğraşır atlarla, eşeklerle... Volvo'nun sponsorluğunu yaptığı uluslararası atlı yarışmalar da olmasa, ekranda atlı sporlara tümden hasret kalacağız!

Okuldayken coğrafya kitaplarında, ülkedeki at sayısının bir milyondan biraz fazla olduğunu okumuştuk. 1970'li yıllarda kasaplık olarak İtalya'ya satılan atlar da gittikten sonra İstanbul sokaklarında artık ata pek rastlanmaz oldu. Yanılmıyorsam ülkede bugün at sayısı bunun ancak dörtte biri. Ara ki, İstanbul'da at bulasın... Dolapdere'de, çorbacı Apik'in aşağısındaki sırada birkaç araba iş bekliyor, belki birkaç yerde daha araba durağı var... Ama hepsi o kadar... Varsa, İzmir'de Kordon'da, Adana'da, Konya'da ve birkaç Anadolu kasabasında daha...

Peki, ya eşek?

Zavallıcıkları önce sur dışında, sonra Çatalca'daki mezbahada kesip kesip satabildiklerini dışarı sattılar, satamadıklarını da sucuğa, pastırmaya kattılar.

Eşekciklerin neredeyse soyu tükenmek üzere. Ama ya eşeklik? O maşallah bütün hızıyla devam ediyor: Çevremizde, her zaman, her yerde...

Çok ileri gitmemek için, galiba en iyisi bu işi burada kesmek...

O güzel türküdeki gibi, "Kır atıma bineyim..."

Ne diyeyim? Uygun yerde ineyim...

Mehterhane ve Toplum

AYHAN EROL

Osman Bey, kendi adıyla anılacak devletin ilk adımlarını atarken, dört yüzyıl sürecek bir politikaya da belirginlik kazandırır. 18. yüzyıla kadar sürdürülebilen bu temel düstur, askeri güce dayanan genişleme geleneğidir. Bizans tekfurlarına karşı kazanılan zaferlerle "Bey"liğini her geçen gün büyülten Osman Gazi, ganimetlerinin bir kısmını bağlılık örneği olarak Selçuklu Hakanı'na gönderirken, Hakan'dan hoşnutluk ve kutlama göstergesi olarak gelen armağanlar, yeni devletle yaşıt bir kuruma çekirdek oluşturur. *Mehterhane*.

Sancak, eğer takımı, at, kılıç vb. hediyelerle birlikte gönderilen Tabl (davul), Çevgân, Nakkâre, Boru, Zil vb. çalgılar Osman Bey'e sunulurken, bunların seslendiricileri tarafından vurulan nevbet (konser), *Osmanlı Devleti Askeri Musikisi*'nin başlangıcı olur. İlk nevbetin Selçuklu Sultanına saygı gereği ayakta dinlenmesi, Fatih Sultan Mehmed dönemine dek gelenek olarak sürer.

Eski Türk boy ve beyliklerinde kutsal sayılan özerklik simgesi çalgıların Selçuklulardan Osmanlılara geçip kurumlaşması, yeni devletin örgütlenişi ile koşut gelişir. Osmanlıların, "Ata Kalıtı"nı kurumlaştırıp 15. yüzyıl ortalarına kadar ayakta dinlemesi, Mehterhanenin "Osmanlı Etiki"ndeki yerine ışık tutar. Anadolu Selçukluları bünyesinde *"Tablhâne-î Hâkanî"* adıyla anılan musiki takımı, Osmanlılar'da *"Tabl-ı Âl-î Osmânî"* başlığı altında örgütlendirilir.

Mehterhane, her şeyden önce kültürel kalıtın kurumlaştırıldığı Askeri Musiki Örgütü ile kavramsallaştırılan bir oluşumdur. Terimin Farsça "mâh-ter" terkibinden bozma "yeni ay-hilâl" anlamına ulaştırılması[1] seslendirme sırasında oluşturulan topluluğun düzeneğine dayandırılır. Ancak bu yerleşim şeması 20. yüzyıl ürünüdür. Sözcüğün "musikici" anlamıyla kullanımının Türkler ile başladığını belirten Gazimihal, mehterin Türkistan'da da aynı anlamda kullanıldığını söyleyerek, kimi yörelerde davul-zurna çalanların mehter olarak anıldığını ekler. *"Fatih'in İstanbul teşkilatı sırasında "çalıcı mehterler" (mehteran-ı âlem) şeklinde kullanılan tabirin çalıcı vasfı zamanla düşmüş, mehter kelimesi tek başına musikici anlamına geçerek halk diline tutunmuştur"*[2] Erzincan'dan Bursa'ya dek çeşitli bölgelerde davul-zurnacılara mehter denildiğini belirten Gazimihal, Zonguldak Safranbolu'ya bağlı Mehterler Köyü, Kocaeli'nin Kandıra ilçesine bağlı Mehter Köyü ve Urfa'nın Siverek ilçesine bağlı Mehterler Köyü'nü örnek göstererek[3] terimin "toponomik" izlerine ışık tutar.

Musiki ile uğraşmanın, üstelik para kazanma yolu ile bunu iş edinmenin kabul görmediği bir *"paradigma"* da, profesyonel musikicilerin belirli yerlerde öbeklenmesi olağan bir sonuçlanmadır. Bazı yörelerde düğün, tören vb. geleneklerin günümüzde de çalgısız sürdürülmesi, ya da bu türden etkinliklere başka köy-kasabalardan seslendirici çağrılması, aslında yüzyıllar önce oluşturulan *"episteme"*nin pek değişmediğini gösterir.

Mehterin İstanbul'daki yer adlarına yansıması, gelenekte olduğu gibi genellikle üretim, uygulama vb. (feshâne, tophâne, nevbethâne vb.) ile anılması alışkanlığının uzantısıdır. Fatih Dönemi'nde yaptırılan Demirkapı'daki *Nevbethâne*, III. Selim Dönemi'ne kadar mehterhanenin önemli bir merkezi olmuş ve yer adı olarak kullanılması günümüze dek ulaşabilmiştir.[4] İstanbul dışında görülen izler ise, taşra musikicilerinin

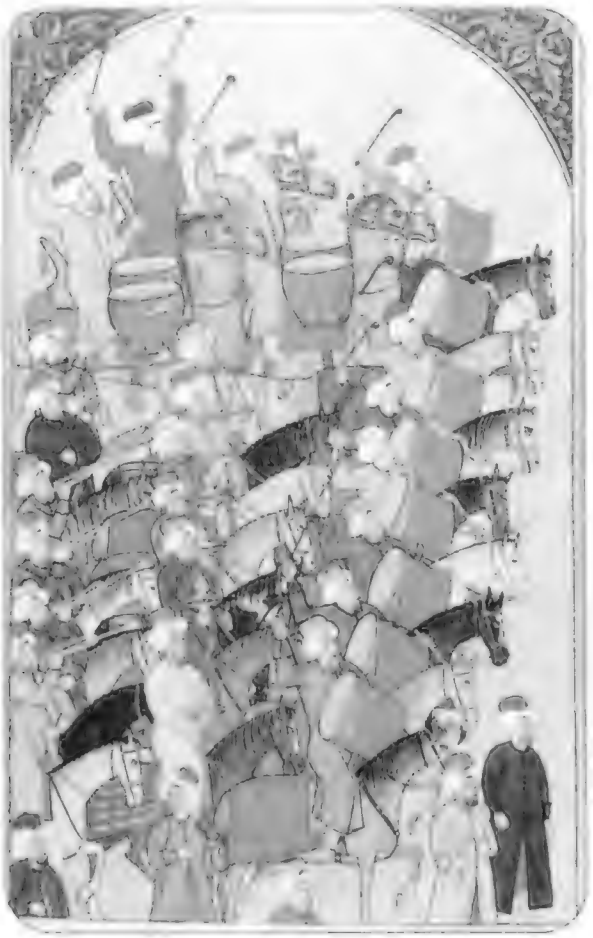

III. Ahmed devrinde Mehter takımı. (XVIIV. yüzyıl)
"Surname-i Vehbi'den

kümelendiği yere ya da devlet eliyle örgütlendirilen taşra mehterlerinin konuşlandırıldığı bölgeye işaret eder. Dolayısıyla, Anadolu'da hâlâ yaşayan davul-zurna göreneği, beş yüzyıl süren mehterhane geleneğinin izlerini taşıması yönünde bir değerlendirmeyi gerektirir. Mehter musikisi ve çalgılarının Anadolu halk kültüründeki tezâhürü ise, kimi yerel oyun ve ezgilerde bazı çalgıların doğrudan kullanılması ya da kimi oyunların mehter musikisinin tartımına benzetlenmesiyle belirginleşir.

Başlangıçta "*etik*" yönü ağır basan mehterhanenin zamanla çok işlevli kurum haline gelmesi, padişahların tutumlarıyla koşut gelişmiştir. Osmanlı Askeri Musikisi olan mehterhane açıkhavada devlet töreni, saat duyurulması, savaşa yüreklendirme, eğlenti gibi pek çok işlevi yüklenerek örgütlenmiş, devletle yaşıt bu kurum, II. Mahmud Dönemi'ne kadar bir özerklik simgesi olarak yaşamıştır. Dağınık durumda örgütlemeye çalışılan mehterhanenin iyileştirilmeye yönelik ilk çalışmaları Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde başlatılmışsa da, belirgin bir biçimlenmeye girmesi 17. yy.'da gerçekleşmiştir.

Padişahın yasal erkinin sembolü olan ve davul-zurna çekirdeğine dayanan "*Mehterhane Geleneği*"ndeki başat çalgılar; davul, zurna, boru, kös, zil ve nakkâre'dir. *Tabl-ı Alem* ya da *Tabl-ı Osmânî* başlığı ile esnaf mehterlerinden ayrılan "dokuz kat" padişah mehterleri, her çalgıdan dokuzar adet olması ilkesine dayanır. bu biçimlendirme, daha çok Eski Türk Hakanlarının dokuz sayısını uğurlu saymalarıyla ilişkilendirilir. Osmanlı Sultanlarına özel mehterin, bir başka ayırıcı özelliği "*Kûs-i Hâkanî*" olarak anılan ve fillerle taşınan büyük davulların (kös) yalnızca "*Tabl-ı Osmanî*" de bulunmasıdır. Bunun yanısıra, yönetici devlet adamlarının devletteki "*orun*"una göre mehter takımlarına sahip olduğunu söylemek gerekir. Sözgelimi; vezir ve sadrazamların altışar kat mehteri vardır.

Hemen her Osmanlı kalesinde bulundurulan mehterhanenin, savaşlarda askeri yüreklendirdiğine inanılır, muharebe sırasında ve öncesinde okunan *Mehter Duası* (Gülbank) ile de bu inançsal görüngü pekiştirilirdi. Ayrıca savaş zamanlarında, padişah mehteri ve devlet erkanını temsil eden mehterler iki katına çıkarılır ve yeniçeri ordusunun yüreklendirilmesi sağlanırdı. "*Sefer sırasında orduda mehterhane çalınırken, başta serdarın mehterhanesi ve sonra üç tuğlu paşaların yani vezirlerin, daha sonra ikişer tuğluların (beylerbeyi) mehterhanelerinin çalınması kanundu.*"[5] Savaş sırasında vezir ve vali mehterlerinin sıklıkla nevbet vurması, düşmanı yıldırma ve korkutma işlevini de yerine getiriyordu. *Marsigli*, "muharebe sırasında ordunun düşmana yaklaşması üzerine köslerin şiddetle çalındığını, davulların ise ordugâhı koruyan karakol askerlerinin uyumaması için çalındığını ve davulları çalanların 'Mehter Allâh' diye bağırdıklarını belirtirken"[6] mehterhanenin "alarm" olarak –ölçekleri daraltılıp genişletilebilen– kullanımına dikkat çeker.

Cenk duası ile başlanılan dinsel ve kahramanlık uyandıran ezgilerin tek yönlü etkisine alışkın yeniçerilerin, bu musikisel destekle sonuca çoğun ulaşmış oldukları söylenebilir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını genişlettiği dönemde, zaten çok güçlü bir ordusunun bulunduğu ve savaşa girdiği devletlerin Osmanlı'ya göre zayıf olduğu gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır.

Siyasal yaşamı duraklama evresine kadar zaferlerle sonuçlanan savaşlarla geçen Osmanlılar'ın askerini yüreklendiren kurum, fetih dönemlerinde devletin egemenlik sembolü olarak baş tacı edilir. Savaş sırasında yapılan nevbetler, Tanrı'nın tekliği motifini işleyerek yeniçerilerin uyanık tutulmasını sağlarken başarılı sonuçlar alınmasına da destek olur. Ancak mehterhanenin "musiki ör-

Mehterin musikide uygulanış biçimi olan bir Nevbet örneği. (19. yüzyıl başları)

gütü" niteliği, barış zamanında kurumu kimi zaman güç durumlarda bırakır. Hem mehterhanenin kendisi, hem de musikicileri çoğunlukla *ilmiyye* sınıfının kimi zaman da başka kurumların hedef tahtası olur. IV. Murad günündeki bir törende, Mimarbaşı ve Mehterbaşı arasında geçen ilk sırayı alma tartışmasında Mimarbaşının *"Zurnacılar Cemcid sanatını tutmuş bir alay deccal kavimdir"*[7] sözüne Mehterbaşının yanıtını aktaran Evliya Çelebi, mehterhanenin benzer durumlarda yaptığı savunmalarda kullandığı gereç hakkında doyurucu bilgi verir. *"Bizim hizmetimiz padişahımıza her zaman lazımdır. Bilhassa cenk yerinde Müslüman gazileri teşvik için yüzyirmi koldan cenk tablına ve Hakan-i köslere turralar vurmaya başlayarak Islâm askerlerini cenge kaldırırız. Nerede peygamberimizin sancağı olsa, Âl-i Osman davulu bulunmak gerekir."*[8]

Halifelik kurumunu 16. yüzyılda bünyesine katan Osmanlı Devleti'nin resmi olarak ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında kullandığı Halife unvanını[9] Mehterbaşının 17. yüzyılda kaldığı güç durum karşısında bir şemsiye olarak kullanması işe yarar. Anılan olay sonrasında, törende Mimarlardan önce yer alan Mehterhane, musiki kurumu olarak toplumsal konumunu pekiştirir. Ancak mehterhanenin sürekli başvurabileceği bu yolun her zaman olumlu sonuçlanmadığını belirtmek gerekir. Ayrıca yeri gelmişken bağlam genişletilirse, İslâm dünyasında musiki ile din adamlarının karşı karşıya gelişinin, zaman kavramına bağlı olarak farklılık gösterdiği söylenmelidir. Pek çok yorumda, İslâm kültüründe bir musiki türünün kabul ya da reddine karar verilirken, toplumsal etik içindeki yeri ve işlevi, musikinin kendi karakteristiğinden daha fazla değer taşımıştır. Bu perspektiften bakıldığında, bir musiki türü pek çok ortam ve amaç için *"haram"* sayılırken, başka bir ortamda kolaylıkla kabul edilmiştir. Sözgelimi; *"Davul ve def çalmak askeri amaçlar taşırsa, hoş karşılanırken, diğer birçok ortamda red edilir"*[10] olmuştur. İslâmda musiki ve musikici yorumu ortama ve türlere göre değişiklik gösterirken, kimi zaman da türün aynı paydalarını taşıması pek bir şey ifade etmemiştir. *"İlk akıncı beylerimizde mehter yoktu. Ordu kendi iman coşkunluğu ve itmesiyle yürüdüğü müddetçe defe dümbeleğe lüzum hasıl olmadan yürümüştü. Bu gibi şeyler keranetten hali değildir. Hatta bunları cihadın dışındaki sair zamanlarda eğlenmek ve hoşça vakit geçirmek için çalmak ve dinlemek bir gaflet eseridir."*[11]

İslâm dünyasında musiki ve dini çevrelerin karşı karşıya gelişinin, zaman kavramıyla birlikte pek çok değişkene bağlı olarak farklı yorumlanabileceği açıktır. Osmanlı Devleti'nde dinsel kuralların mutlak egemenliğinden söz edilmese de, etki alanını hatırı sayılır bir hız ve manevra kabiliyeti ile farklı ölçeklere taşıyabileceği atlanmamalıdır. Kaldı ki, hukuksal anlamda kullanılan *"yasak"* ya da *"harâm"* değişkeninin musikideki uygulama alanında genel olarak, *"toplumsal değer yargılarının çerçevelediği bir otokontrol mekanizması"* sürekli hazır bulunmuştur. Pek çok musikişinasın musikiden kopması ve adını gizleyen Klasik Türk Musikisi bestecilerinin varlığı, bu geleneğin biçimlendirilmesi hakkında doyurucu bilgi verir. Devlet elivle musikicilik edenler ise, çoğun nesnesi oldukları öznenin şemsiyesine sığınmışlardır.

Osmanlı toplumsal yaşamında esnafın, zanaatlarını loncalaşarak inşa etmesi, "*Pir*" adı verilen yüceltilmiş ve efsaneleştirilmiş kişiliklerle koruması ve işlerini dua ve yeminlerle desteklemesi, kollektif dayanışma inancının da pekiştirildiği temel düsturdur. Sözgelimi; berber ve hamamcıların pîri *Selmân-ı Pâk*, terzilerin *Hâzret-i İdris*'tir. Musikicilerin ise bu anlamda pîri yoktur. Ayrıca, "*Musikişinas içerisinde lonca nizamına en yakın sayılabilecek Mehterhanenin böyle mitolojik bir şahsiyete sahip olduğunu söyleyebilmek de zordur.*"[12] Ancak, mehterhanenin öznesinde olmasa da, bağlamında bulunan bu türden ilişkilendirmeler, kurumu yüceltme içgüdüsüyle hareket edilsin edilmesin, musiki erbabının toplumsal orununun korunmasına yönelik bir kullanıma işaret eder. Aksi takdirde, "Hazret-i Muhammed'in gazâlarında, Baba Sevindik tarafından çalınan köş ve nakkâreden söz edilerek, Sevindik'in Hazret-i Hamza tarafından belinin bağlandığına değinilmesinin, ayrıca köş'ün Pîri'nin Çin Hakanı olduğu için "Hâkan-ı Köş" adı verilmesinin ve Osmanlı'da ilk çalınan davulun Orhan Gazi'ye"[13] dayandırılmasının anlamı olmaz. Kaldı ki rebâb, dâire, ney vb. çalgıların ya pîri vardır, ya da İslâmiyetin ilk yıllarındaki kişiliklerle ilişkilendirilmiştir.

Devleti temsil etmesine karşın kimi zaman mehterbaşı-mimarbaşı tartışmasında görüldüğü gibi temsil gücünde belirsizlikler yaşayabilen mehterhane, kimi zaman da kendisini *İslâm-Musiki* tartışmaları içinde bulabiliyordu. Bazı mehter çalgılarının İslâmi kişiliklerle ilişkilendirilmesi ya da pîrlere bağlanması, meşrûiyyet kazanma ve lonca düzenine yakınlaşma olduğu kadar, bu çerçevede gelişebilecek tartışma ortamlarını uzlaştırmaya yönelik bir çabayı da gösteriyordu.

Siyasal iktidarın egemenlik simgesi olan mehterin en önemli görevi, devlet törenlerinde hazır bulunmaktı. Önceden de değinildiği gibi devletin örgütlenişi ile koşut gelişen kurum, zamanla çok işlevli bir hale gelmişti. "*Padişahın tahta geçmelerinde, Reb-ül-ula ayında yapılacak mevlüd töreni, Ramazan'da Hırka-i Şerif ziyareti, sancak törenleri, top dökülmesi, kalyon indirilmesi, donanma yolculuğu, ok atışları, kılıç törenleri, utku kutlanmaları, güreş ve aslan gösterileri, düğün ve bayram günlerinde de çalmak mehterin görevlerindendi.*"[14] Padişaha ait "dokuz katlı" mehter, sultanın her gittiği yere –en uzak geziden Cuma Selamlığı'na kadar– gider, özel ve olağan tüm devlet törenlerinde nevbet vururdu. Mehterhanenin seslendirdiği dağar ise günün anlam ve önemi ile örtüşürdü. Sözgelimi; "*Yabancı elçilerin kabulünde Osmanlı Heyeti'nin yanında yer alan mehter takımı, Elçi Peşrevi çalardı.*"[15]

Başlangıçta, beş kez yinelenen namaz saatlerini duyuran mehterin bu görevi, sonradan sabah ve ikindi zamanları olmak üzere ikiye indirilmişti. Kimi kaynaklar Fatih Dönemi düzenlemesi olan ve ayakta dinleme geleneğinin kaldırılması ile birlikte değiştirilen beş vakit saat duyurulmasının ikiye indirilişini yatsı ve sabah olarak alırsa da,[16] ilk nevbetin Osman Bey huzurunda ikindi vakti vurulması, değişikliğin sabah ve ikindi olması yönünde ağırlık kazanır. Mehterin tören, düğün, savaş, eğlence vb. dışında beklenmedik nevbet vurması ise, çok özel ve yeni gelişen bir olaya işaret ederdi. Sözgelimi; Sultan II. Mahmud'un çocuklarından İkinci Şehzade Ahmed'in doğumunda (30.8.1819) çalınan mehteri "*başka bir şey için nevbet vurulması olası değildi. bunun için hemen kurban kesilmişti*"[17] sözleriyle tuttuğu günlü-

Mehteran bölüğünde yer alan zilzen, davulcu ve boruzen.

ğe aktaran Çuhadâr İlyas Ağa, yanılmadığını, II. Mahmud Dönemi'nin 1810-1830 yıllarını içeren anılarına eklemeyi unutmamıştı.

Mehterhanenin seslendirdiği dağar, başlangıçta dinsel içerikli ve kahramanlık temaları ile örülü parçalardan oluşmakla birlikte, kurumun zamanla çok işlevli bir hale gelmesine paralel olarak, repertuarı genişlemiş ve çeşitlenmiştir. Ayrıca *Geleneksel Musiki Kuramı*'nın gerektirdiği edimi yerine getirebildiğini savlayan bir *söylem*'e ulaşmıştır. Mehterbaşının, "... eldeki tüm fasılları, 12 makam, 24 şube, 24 usul ve 48 terkible padişah huzurunda icra edebildiğini"[18] söylemesi, mehterhanenin 17. yüzyılda ulaştığı düzeyi göstermeye yönelik bir adımıdır. Ancak hemen eklemek gerekir ki, mehterbaşının kuramsal bağlamda andığı sayılar kuşkuludur.[19]

Bir *Açıkhava Orkestrası* niteliği ile mehterhane, ustalaşmasını seslendirdiği musiki türlerine yansıtmış ve dağarını *"peşrev, saz semaisi gibi saz, nakş, murabba, semai gibi söz eserleriyle, klasik fasıldan hafif eğlendirici parçalara kadar zengin bir repertuara"*[20] ulaştırmıştı. Halkın mehter musikisi ile karşı karşıya gelmesi, devlet ricalinin bulunduğu her ortamda zaten mümkündü. Bunun dışında *"padişahın saraydan çıkıp açıklık yerlerden geçerken mehterin nevbet vurması, devlete özgü bir şan idi. Şöhretli şarkıları zurna çaldığı halde Kâğıthâne'ye varıldığında binişlere özgü oyunlar oynanır, güreş tutulurdu. Yöredeki tepelerden gelen ahali bu faaliyetleri seyreder, eğlenirdi."*[21] Mehterhanenin günün gözde parçalarını, Saz Semâîlerini, Karabatak Peşrevlerini vb. benzer etkinliklerde, oluşmuş beğeni kalıbına uygun olarak bir tür açıkhava dinletisi biçiminde sunması, bir ölçüde musiki gereksinimini de karşılıyordu.

Tabl-ı Alem ya da *Tabl-ı Osmâni Mehterleri* ile *Esnaf Mehterleri* ayrımına daha önceden değinmiştik. Bu farklılığı belirleyen en önemli nokta, mehter musikicilerinin ekonomik durumlarıyla ilgiliydi. *Tabl-ı Osmânî Mehterleri* saraya bağlı maaşlı musikiciler iken, Esnaf Mehterlerinin *"ulûfe"*si yoktu ve geçimlerini piyasada musikicilik yaparak sağlıyorlardı. Saray dışında ve taşrada bulunan mehter esnafı, dışarıda musikicilik edecekse de mehterbaşından izin almak zorundaydı. Evliya Çelebi Eyüp, Kasımpaşa, Rumeli, Yenihisar, Beykoz, Anadolu Hisarı, Üsküdar vb. semtlerdeki mehterlerin devlet bütçesinden aylıkları olmadığını, düğünlerde davul zurna çalarak geçindiklerini ve çoğunun Litroz, Terkos ve Balat'ta oturup hepsinin mehterbaşına bağlı olduklarını ve düğünlere giderken *Mehterbaşı Ağa*'ya hediye takdim ederek izin aldıklarını yazıyor.[22] Mehterân içerisindeki hiyerarşinin en tepesinde Başmehter Ağa bulunuyor, ayrıca her çalgı grubunun başına da Ağa deniyordu. Zilzenbaşı Ağa, Nakkârezenbaşı Ağa vb. Başdavulcu ise gelenek gereği en saygın yeri alarak *Başmehter Ağa* yani *Mehterbaşı* oluyordu. Bu perspektiften bakıldığında Başmehter Ağa'ya rüşvet vererek dışarda musikicilik eden esnaf mehterlerinden başka, saray mehterleri içinde sözgelimi; zurna çalan birisinin Ağasından aynı yolu kullanarak izin alıp dışarda çalışabileceğini söylemek, pek tezcanlılık olmasa gerekir. Üstelik, *İstanbul*'daki *Hassa Mehterbaşılığı*'na bağlı pek çok merkezde uygulanan bağlayıcı kurallar, sözü edilen çerçevenin dışında hareket edilmesine olanak tanımıyordu. Sözgelimi; Tüfekçibaşı'nın *Bursa Sicilleri*nden taradığı kayıtlar, İstanbul dışındaki 18. yüzyıl mehterleri hakkında ipuçları ile doludur: 1760 yılına ait bir kayıtta, İstanbul'dan emirle görevlendirilen Molla Mustafa, Bursa Mehterbaşısı'dır. Bu merkez ve çevresindeki yerleşim bölgelerinde, düğünlerde musikicilik edecek kişiler Mehterbaşının iznine tabidir.[23] İstanbul dışındaki mehterlerin saraydan sağlanan ödenekleri hakkındaki

bilgileri ise, yine Tüfekçibaşı'nın taradığı kaynaklarda görmek mümkündür. Gazimihal, aynı çerçevede; İstanbul dışındaki saraya bağlı mehterbaşılıkları ile ilgili iki belgeden söz eder. *İstanbul Başvekalet Arşivi*'ndeki 1774 tarihli bu vesikalar Bursa, Edirne ve Üsküdar mehterbaşılıklarının İstanbul'dan yıllık ödenen bedelleri ile ilgilidir.[24]

Saraya bağlı mehterlerin aylıklarına gelince, 16. yüzyıldan mehterhanenin kaldırıldığı 1826'ya kadar geçen sürede günümüze ulaşan belgelere göre[25] tüm mehter musikicilerinin günün şartlarına uygun ücret aldığı görülür. 17. yüzyıldan söz eden Evliya Çelebi "*Ulûfeleri gayet ağırdır*"[26] derken, mehter musikicilerinin ekonomik durumları hakkında doyurucu bilgi verir. Mehterhanenin ekonomik durumu ile ilgili *Hazine-i Hâssa Defterleri* ya da *Nizâmnâme* gibi resmi belgelere ulaşan Gazimihal, 18. ve 19. yüzyıl başındaki mehter musikicilerinin ücretleri konusunda bilgi vererek, aldıkları ulûfelerin günün yaşam standartlarının üzerinde olduğuna değinir.[27] Saraya bağlı mehterlerin maaşları dışındaki gelirleri, yine aynı kaynaktan gelen "*atiyye*"lerdir. Bayramlarda mehterbaşı ve zurnacıbaşılar bahşişlerini diğer saray musikicileri gibi padişahtan alırlar.

Sarayda oluşturulan mehter musikicilerinin yetiştirilmesi, öteki musikiciler gibi *Enderûn*'a bağlıdır. Mehter musikicileri acemi oğlanlar arasından seçilerek musiki eğitimine tabi tutuldukları gibi, her şeyin iyisinin saraya lâyık olduğu düşüncesinden hareketle Esnaf(taşra) mehterlerinin yetenekli elemanları Enderûn'a alınabilir. "*Taşra mehterlerinin çocuklarından Halil, Emin ve Osman adındaki kişiler Seferli Odası'na yazıldılar ve üçü de mülâzım yapılıp "Defter-i Mutebere" kaydedildiler.*"[28]

Devlet bütçesinden Enderûn'daki öteki musikiciler gibi maaş alan saray mehterlerinin ekonomik durumunun iyi olduğu apaçıktır. Aylıkları olmayan esnaf mehterlerinin kazanç kapısı ise sadece tören, düğün vb. işlerdir. "*Ulufesiz*" esnaf mehterlerinin karşılıksız nevbet vurmasını anlamaya yönelik bir soruya, bu context içinde verilebilecek en anlamlı yanıt ise "*piyasada çalışabilmek için usta musikicilik bağlamında bir referans oluşturma çabası*" olmalıdır.

Mehteran bölüğünde yer alan vurmalı saz kösü çalan bir Köszen

Mehterhanenin pek çok merkeze uzanan yaygınlığı devlet eliyle –üstelik yüklü bir kaynakla– "istihdâm" sağlarken, hem saray, hem de esnaf mehterlerinin varlığı başka iş olanakları yaratmıştır. Sözgelimi; –belki de en önemlisi– mehterhane, kalabalık çalgı topluluğu ile bir çalgı yapım-onarım sektörünün oluşmasına ve gelişmesine yol açmıştır. Saray dışı esnaf mehterlerinin 19. yüzyılda 1000'e ulaştığı göze alındığında, loncalaşan çalgı yapımcılığı zanaatının oldukça gelişme göstermiş olması gerekir. Zaten, boru yapımındaki değişikliklerin yanısıra davul ve kös için bir uzmanlaşmaya gidilmesi ve özellikle de zil yapımında sonraları yakalanan uluslararası düzey (*Zilciyân-İstanbul*), bu hareketliliğin sonucudur.

Mehterhanenin Batı Musikisi'ndeki tezahürüne gelince. Mehter musikisinde kullanılan davul, zil, çelik üçgen vb. çalgıların 17. ve 18. yüzyıl Avrupa'sının kimi bölgelerinde, bir yandan askeri musiki topluluklarına diğer yandan da ünlü bestecilerin yazdığı yapıtların orkestralarında görülmesi, anılmaya değer ilk etkileşim olmalıdır. 18. ve 19. yüzyıllarda kullanılan *Janitscharen* (alm.), *Alla Turca* (it.) ve *Turkish Music* (ing.) terimlerinin, mehterhanenin etkisiyle kavramsallaştırılan ve özellikle davul, zil ve çevgan'ın oluşturduğu tartımsal ve tınısal çerçeveye öykünen kimi eserlerle (Mozart; La majör py. sonatı "alla turca" başlıklı son bölüm, Beethoven; 9. senfoni son bölüm vb.) somutlaşması ile, mehterhane ile ilişkilendirilebilecek en önemli ürünler olarak görülmelidir. Ancak, anılan etkileşimleri "*ethnocentrism*"in yanılsamasından uzak, Avrupa'da Türk modasının ve Türk etkisinin sıkça yinelenmesiyle ortaya çıkan bir "*esinlenme*" olarak değerlendirmek gerekir.

II. Mahmud (1808-1839) tükenmekte olan köklü imparatorluğu ayakta tutabilmek için daha önce III. Selim ile hareketlenen *Batılılaştırma*'ya ivme kazandıracak ve içinde mehterhanenin de bulunduğu pek çok kurum bu yeni yönelişten payına düşeni alacaktır. II. Sultan Mahmud

uzun süredir ordudaki işlerini aksatıp esnaflık yapmaya yönelen, ya da esnafı haraca kesen ve genel bir hoşnutsuzluk yaratan *Yeniçeri Ocağı*'nı *1826*'da kaldırarak yerine Batı örneklerine uygun bir ordu kurduğunda, "*Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye*"nin yanında oluşturduğu "*Boru Takımı*", Osmanlı Devleti ile yaşıt bir musiki kurumu olan mehterhanenin de sonunu hazırlamıştır. Mehter resmen kaldırıldıktan sonra gelenek olarak 10-15 yıl daha yaşasa da, 1914'te Celal Arseven'in gayretleriyle yeniden canlandırılmaya çalışılsa da, 1950'li yıllardan başlayarak günümüze dek pek çok merkezde kimi kurum ve kuruluşlara bağlı bir kültürel kalıt olarak yaşatılsa da, devletteki yerini artık "*Bando*"ya bırakmıştır.

Mehterhanenin 1826'da kaldırılarak yerine Batılı bir Askeri Musiki Topluluğu (Bando) kurulması, Batı Musikisi Eğitimi'nin devlet eliyle başlatılmasının da tarihini düşmüştür. Bu aynı zamanda, yerel ve bölgesel musikiler dışında ülkede tek bir sanat musikisi olarak yaşayan *Klasik Türk Musikisi*'nin, bundan böyle *Batı Musikisi* ile birlikte yaşaması ve kimi etkileşimleri başlatması anlamına gelir ki, sözü edilen çerçeve başka bir yazıda ele alınacaktır.

KAYNAKÇA

Aksoy, Bülent; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musiki ve Batılılaşma", **Tanzimat Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Akşın, Sina; **Türkiye Tarihi**, Cilt: 1-4, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

Behar, Cem; **Klasik Türk Musikisi Üzerine Denemeler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

Berkes, Niyazi, **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984.

Cullagh, Francis Mc; **Abdülhamid'in Düşüşü**, Çev: Nihal Onol, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1990.

Durmaz, Serhad; **1789-1839 Yılları Arasında Osmanlı Sarayında Musiki Yaşamı**, D.E.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzik Bilimleri, ABD Yüksek Lisans Bitirme Çalışması, İzmir, 1986.

Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, Cilt: 2, Türkçesi: Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, Kardeş Matbaası, İstanbul, 1969.

Farukî, Lois Lamya; **İslâma Göre Müzik ve Müzisyenler**, Çev: U. Taha Yardım, Akabe Yayıncılık, İstanbul, 1985.

Gazimihal, Ragıb Mahmud; **Bursa'da Musiki**, Halkevi Neşriyatı: 13, Bursa Yeni basımevi, 1943.

Gazimihal, Ragıb Mahmud; **Türk Askeri Muzıkalar Tarihi**, Maarıf Basımevi, İstanbul, 1955.

Gazimihal, Ragıb Mahmud, **Yüzyıllar Boyunca Mehterhane ve Türk Müzik Kalkınışı**, E.Ü. Personel Başkanlığı Moral Şubesi Yayınlarından No: 10, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957.

İlyas, Hızır; **Tarih-i Enderun / Letaif-i Enderun** Çev: Cahit Kayra, Güneş Yayınları, İstanbul, 1987.

Oransay, Gültekin; **Cumhuriyet'in İlk Elli Yılında Geleneksel Sanat Musikimiz**, 50. Yıl Kitabından Ayrı Basım, Ankara, 1973.

Oransay, Gültekin; **Musiki Tarihi**, Yaykur Açıköğretim Dairesi Eğitim Enstitüleri Müzik Bölümü, Sınıf: 2, Ankara, 1976.

Oransay, Gültekin; **Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?, Osmanoğulları I** Mehmed Süreyya Beğ'in **Sicill-i Osmanî I.** Cilt Bâb-ı evelin düzeltilip genişletilmiş edimsel Yeni Basımı) Küğ Yayını: 11, Ankara, 1969.

Ögel, Bahaeddin; **Türk Kültür Tarihine Giriş -8-**, Kültur ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 733, Kültür Eserleri Dizisi: 46. Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1987.

Ömür, Cuma; **İslâmda Resim Heykel ve Musiki**, Nıl Yayınları, İzmır, 1989.

Sanal, Haydar; **Mehter Musikisi Bestekâr, Mehterler - Mehter Musikisi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964.

Şahiner, Necmeddin; **Mehter ve Marşları**, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1977.

Tezbaşar, Ahmet; **Mehter Tarihi, Teşkilatı ve Marşları**, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1975.

Tuğlacı, Pars; **Mehterhane'den Bando'ya**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1986.

Tüfekçioğlu, Turgut; **Doğan Ay Mehter**, Mehter Yayınları, Bursa, 1965.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı**, Belleten, Türk Tarih Kurumu, 1977.

NOTLAR

1 Turing, **Mehterhane**, s. 3.

2 Gazımihal, **Türk Askeri Muzıkalar Tarihi**, s. 12.

3 **a.g.e.**, s. 13.

4 O zamanki kuruluş yeri olan Demirkapı'da (bugünkü Sirkeci) şimdi bir sokağın ve mahallenin adı "Nevbethane Sokağı" ve "Nevbethane Mahallesi"dir, Bkz. Tezbaşar, **Mehter Tarihi, Teşkilatı ve Marşları**, s. 23.

5 Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, s. 274.

6 Tuğlacı, **a.g.e.**, s. 69.

7 Evliya Celebi, **Seyâhatnâme**, cilt 2, s. 295.

8 **a.g.e.**, s. 296.

9 Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 93.

10 Fârukî, **İslâmda Müzik ve Müzisyenler**, s. 30.

11 Ömür, **İslâmda resim, heykel, musiki**, s. 113.

12 Behar, **Klasik Türk Musikisi Üzerine Denemeler**, s. 30.

13 Evlıyâ Çelebi, **a.g.e.**, s. 297.

14 Durmaz, **1789-1839 yılları arasında Osmanlı Sarayında Musiki Yaşamı**, s. 24.

15 Tuğlacı, **a.g.e.**, s. 32.

16 Tezbaşar, **Mehter Tarihi, Teşkilatı ve Marşları**, s. 22.

17 Hızır İlyas, **Tarih-i Enderun**, s. 151.

18 Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 296.

19 Mehterbaşının, 13. yüzyıldan 18. yüzyıla uzanan ve ele geçen kuram kitaplarında anılan "âgâze" (âvâze) kavramından söz etmediğini, öncelikle söylemek gerekir. Ayrıca, Safiyüddın'den (13. yy.) Lâdıklı Mehmed Çelebi'ye (15. yy.), Kantemir'den (17. yy.) Haşım Bey'e (19. yy.) kadar, 12 makam, 24 şube ve 48 terkib'in birarada geçtiği elde bulunan tek kaynak Nayi Osman'ın **"Rabt-ı Tâbirat-ı Musikî"**sidir. Mehterbaşının sözlerinin aktarıldığı dönemle çakışmayan bu kaynak ise zaten 18. yüzyıl ürünüdür. Evliya Çelebi'nin bilgilerinde eksiklik ya da yanlışlık olmadığı kabul edilirse, geriye mehterbaşının sözü edilen kavramların "farklı yüzyıllarda anılan sayılarının harmanlamasını yapmış" olduğunu düşünmek kalıyor

20 Aksoy, **Tanzimattan Cumhuriyete Musiki ve Batılılaşma**, s. 1214.

21 Hızır İlyas, **a.g.e.**, s. 152.

22 Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 297.

23 Tüfekçibaşı, **Doğan Ay Mehter**, s. 49.

24 Gazimihal, **Bursa'da Musiki**, s. 19.

25 Bkz. Gazimihal, **Türk Askeri Mızıkalar Tarihi** s. 14-19.

26 Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 296.

27 Gazimihal, **a.g.e.**, s. 23.

28 Hızır İlyas, **a.g.e.**, s. 262.

Yüzyılımızın Başında, Az Bilinen, Farkedilmeyen Kartpostal Türü *Delikli Gece-Gündüz Kartpostalları*

TUNCA VARIŞ

Dergimizin sayfalarında daha önce de birçok kez birlikte olmuştuk; ancak o buluşmaların ya da o yazıların hepsinin konusu "sigara ve tütün" üzerine idi. Bu kez, koleksiyonculuk çalışmalarımızın sadece "sigara ve tütün" konularından ibaret olmadığını vurgulamak, diğer alanlarda da çalışmalarda bulunduğumuzu göstermek ve bazı ilginç bulgu ve bilgileri sizlerle paylaşmak düşüncesi ile yazı konumuzu bir başka önemli koleksiyon türünden, "kartpostal koleksiyonu" alanından seçtim.

Dinlence ve yolculuklarımızda gidip gördüğümüz yerlerden, tanıdığımız ve sevdiğimiz kişilere bir "merhaba" diyebilmek için, çeşitli bayram ve doğum günü gibi unutulmaması gereken günlerde düşünce ve duygularımızı iletmek için sık sık başvurduğumuz "iletişim aracı" olan kartpostallar da önemli, ilginç ve güzel bir koleksiyon malzemesidir. Renklisi, renksizi, manzaralısı, mesajlısı, büyüğü, küçüğü, sadesi, gösterişlisi, yenisi, eskisi, yerlisi, yabancısıyla kartpostallar da geçmiş ile günümüz ya da günümüz ile gelecek arasında bir köprü oluştururlar. Dünün kent, kişi ve olaylarını bugün bu kartpostallardan izleyebiliyoruz; aynı derecede olmasa bile bugünün kent ve kişilerini, belki bazı olaylarını yarın yine bu kartpostallardan izleyebileceğiz.

Diğer birçok koleksiyon alanında geçerli olan sorun ve hususlar, ne yazık ki, "kartpostal koleksiyonu" için de bu geçerliliklerini koruyorlar. Bu konuda da "koleksiyon" ya da "derleme" kavramı, "biriktirmek" kavramıyla içiçe ve karışmış bir durumda. Belirli bir "Editör"ü, "Dönem"i, "Konu"yu, "Tür"ü ya da "Özellik"i izleyerek kartpostal koleksiyonu yapan kişilerin sayısı, Kızılderililerin deyişiyle, iki elin parmakları kadar bile değil.

İnsanoğlunun iletişim gereksiniminin özellikli bir bölümünü gidermek için ortaya çıkan ve "kartpostal" adını verdiğimiz bu nesnenin posta tarihi içindeki gelişimini ve teknolojik ya da sosyolojik açıdan değişimlerini açıklama görevini, oldukça girift ve uzun olacağı düşüncesiyle, başka yazılarda yerine getirmeye çalışacağım. Bu yazı, kartpostal biriktirenlerin baktıkları halde göremedikleri ve ancak gösterildiği zaman anlayıp tanıyabildikleri bir kartpostal türünü geçmişin derinliklerinden çekip gün ışığına çıkartmak ve sizlere de tanıtmak, sunmak için hazırlandı.

Uluslararası literatürde "hold-to-light/Işığa tutulan" diye anılan bu kartpostal türünü dilimizde yine aynı adla "ışığa tutulan" ya da "delikli kartpostal", "gece-gündüz kartpostalı" diyerek adlandırabiliriz. Çok nadir rastlanılan bir türdür; çeşitleri de çok azdır.

Türkiye'de ilk kartpostal Osmanlı Dönemi'nde, ancak İstanbul'daki Avrupalılar ya da azınlıklar tarafından bastırılmıştır. Bu ilk kartpostalların, Editeur (Yayımcı) Max Fruchtermann tarafından 1895 yılında yurt dışında, Almanya'da hazırlattığı taşbaskı kartlar olduğu kabul edilir. Bu da kartpostal tarihinin bizde 101 yıllık olduğunu gösterir. Yazımıza konu ettiğimiz kartpostallar da hemen hemen aynı döneme aittir. Örneklerden birinin (Yıldız Sarayı ve Hamidiye Camii) üzerinde 25 Aralık 1901 tarihini görmekteyiz. Bu ayrıntı, konumuzu oluşturan kartpostalların baskısının 1900-1901 yıllarında yapılmış olduğunu, bu kartpostalların yüzyılımızla yaşıt olduklarını kanıtlamaktadır. Kartpostallar Yayımcı Otto Keil tarafından yine taşbas-

kı tekniğiyle, Almanya'da bastırılmıştır. Ancak kartların ön ve arka yüzlerindeki tüm açıklama ve ibareler o dönemlerin uluslararası geçerli dili olan Fransızca ile yazılmıştır. Bu arada, bu kartpostalların diğer türlerden, yüzlerce örneği bulunan ya da bilinen diğer türlerden ayıran baskı tekniğinin farkını ve önemini ayrıntılarıyla anlatmak gereklidir. Örnek olarak da "Pont de Galata/Galata Köprüsü" kartını ele alalım.

Yüzyılımızın başında basılmış kartpostalların hemen hemen hepsi, bugün olduğu gibi tek

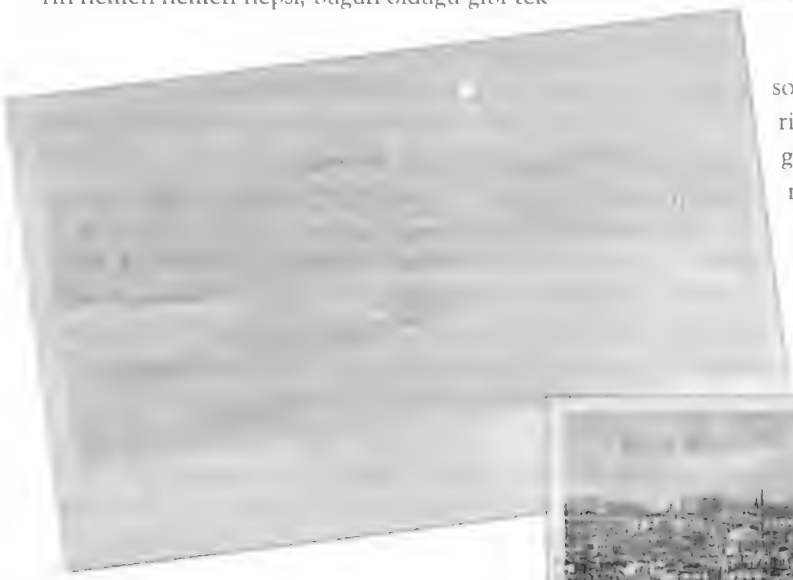

katlı ya da tek tabakalı kartondan değil, birbiri üzerine sıvama olarak yapıştırılmış üç tabaka kalınca kâğıdın birleşmesinden oluşurlardı. İşte Otto Keil'ın "hold-to-light" tipi olarak "ışığa tutulan", "delikli" ve "gece-gündüz" kartpostallarının üretiminde de bu özellik kullanılmıştır. Üst tabakayı oluşturan kâğıt açık mavi-yeşil bir zemin rengine sahiptir; gece etkisinin daha da çarpıcı olması için bu rengin seçilmiş olması doğaldır. Bu zemin üzerine taşbaskı tekniğiyle manzara basılmış ve normal "gündüz" görüntüsü elde edilmiştir. Ancak konu olarak seçilen görüntülerde lâmba ve pencere gibi yeterli ışık kaynağı/noktası bulunmasına da elbette dikkat edilmiştir. Bir sonraki işlem, ışık kaynağı ya da ışık noktası olarak düşünülen Köprü'deki sokak lambalarının, Galata'daki bina pencerelerinin, gökyüzünde ay'ın (gündüz görüntüsünde güneş görevi), ayın su üzerindeki yansımalarının, kayıkların ön ve arka fenerlerinin yerlerini saptamaktır. Bunun ardından son derece hassas bir matbaa bıçağı hazırlanır ve büyük bir sabır, dikkat ve hassas çalışma ile bu ışık noktaları kesip çıkartılır, temizlenir. İşin en

güç tarafı da işte bu bıçağın hazırlanması ve kartpostalların teker teker büyük bir dikkatle delinmesidir. (Not olarak, 1990 yılında bir ara girişmiş olduğum "kartpostalcılık" deneyiminde günümüz görüntüleriyle benzer kartlar hazırlamak istediğimde gerekli olan matbaa bıçağını hazırlayacak ve kartları delecek bir tek kişi bile bulamadım.) Böylece delikli ve baskılı birinci ya da üst kat hazırlanmış olur. İkinci basamak, ara katı oluşturan uçuk krem rengi tabakanın sıvanmasıdır. Bu arada

rici ikinci tabaka ve altta adres yeri basılı üçüncü tabaka ile kart yeterli bir sertliğe, diriliğe kavuşmuştur.

Kartpostala normal ışık koşullarında, ışık üstten gelecek bir şekilde bakılınca güneşli bir gündüz manzarası algılanır. Aynı kartpostalı kuvvetli bir ışık kaynağına tutarak seyrettiğinizde ise pencerelerden sızan ışıklarla, sokak lambaları ve fener ışıklarıyla, suda ay yansımalarıyla bir gece manzarası algılanmaktadır.

gerekli ibarelerle baskısı yapılmış olan alt tabaka ya da arka yüz de ön taraftaki görüntüyle denk düşecek şekilde sıvanır ve kartpostal oluşturulmuş olur. En son işlem kartpostalın kenarlarının traşlanıp yeni fazlalıklarının kesilip satışa sunulması işlemidir. Üstte açık mavi zemine taşbaskı olarak basılıp ışıklı noktaları delinmiş birinci tabaka, ortada uçuk sarı renkli birleşti-

Bu tür kartpostallar, başlangıçta da belirttiğim gibi, son derece güç bulunan, nadir kartpostallardandır. Bazı özel kartpostal birikintilerinde gördüğüm birkaç yabancı örnek dışında, Otto Keil'in çıkarttığı bu "ışığa tutulan" kartpostal türünden bugüne kadar sadece "dört" değişik örnek saptanmıştır.

Kartpostallarda herhangi bir numara da bulunmadığı için bu konuda "sayısal" bir sav ileri sürme olanağı da yoktur. Ancak üretimindeki teknik zorluklar ve üretim sürecindeki muhtemel darboğazlar nedeniyle daha pek çok çeşidinin de bulunabileceğini düşünemiyorum. Ayrıca bu kart tipinin "farklılığının", bugün olduğu gibi, fark edilmesindeki güçlüğün de bu kartın yayılmasında bir engel oluşturduğu kanısındayım. Bu arada bu kartpostalın piyasada bulunduğu yıllardaki satış fiyatını da bilmediğimizi belirtmeliyim; üretimindeki özel zorluklar nedeniyle fiyatının da bir ölçüde yüksek olduğu ve bu nedenin de kartın yayılmasında bir engel oluşturduğu düşünülebilir.

Şu ana kadar bilinen, elimizdeki dört adet örnek, "kartpostal koleksiyonu" alanında tartışılmaz bir "Max Fruchtermann" uzmanı sayın Mert Sandalcı tarafından sağlandı. Ancak kartpostallar, sayın Yalçın Bicioğlu'nun engin ve zengin "kartpostal koleksiyonu"ndan gelmektedir. Her iki koleksiyoncu dostuma da en derin saygı ve en içten teşekkürlerimi burada dile getirmek isterim.

Şu ana kadar bilinen, elimizdeki dört adet örnek şunlardır:

1- Pont de Galata / Galata Köprüsü. (Karaköy ve Galata Kulesi)

2- Mosquée Suleymanié / Süleymaniye Camii. (Eminönü tarafına bakış)

3- Palais de Dolma-Bagtché/ Dolmabahçe Sarayı. (Boğaziçi)

4- Palais de Yildiz & Mosquée Hamidié / Yıldız Sarayı ve Hamidiye Camii.

Görüntülerdeki konuların o yıllarda İstanbul'a gelen yabancılar tarafından en çok dolaşılan semtlerden (Galata, Eminönü, v.s.) ya da en çok merak edilen mekânlardan (Sultanların oturdukları saraylar) seçilmiş olması, ticari açıdan, elbette normaldir.

Önümüzdeki sayılarda, başka zemin ve konularda buluşmak üzere...

İletişim'den

H. U. KRAFFT

Türklerin Elinde Bir Alman Tâcir

16. yüzyılda Halep, Trablusşam ve Magosa'da ticaret yapan bir Alman firmasının temsilcisi olan Hans Ulrich Krafft'ın seyahat ve esaret macerası, dönemin Osmanlı eyaletlerindeki toplumsal hayattan ilgi çekici sahnelerle dolu. Doğu insanının zihniyetini kavramaya çalışan Krafft, halkın gelenek ve göreneklerini öğrenirken, Doğu'nun Avrupalılara her zaman gizemli gelmiş yönlerini keşfediyor. 1574'te borç yüzünden tutuklanan Alman tâcir, bir hapishaneden öbürüne gönderilir ve zor günler geçirir. Bu arada Arapça'yı da öğrenir. Serbest bırakıldıktan sonra Fransa'ya, ardından Almanya'ya yerleşir. 1581 yılında, elinizdeki kitabı yazar. Kitabın orijinali Ulm Şehir Arşivi'nde saklanmaktadır.

Kitap İhtiyaçtır • İletişim Yayınları

DAĞITIM: İstanbul Küçükayasofya Cad. 17-19, Sultanahmet 34400 • Tel. (0-212) 517 71 58 • Fax: (0-212) 517 71 57 ● **Ankara** Selanik Cad. 72, Yenişehir 06640 • Tel. (0-312) 417 78 35 • Fax: (0-312) 425 06 82 ● **İzmir** 859 Sok., Saray İşhanı C-Blok 1/8, Konak 35250 • Tel. (0-232) 483 10 40 • Fax: (0-232) 484 46 65 **KİTABEVİ: Ankara** Selânik Cad. 72, Yenişehir ● **İzmir** 859 Sok. 33/B, Konak • Kıbrıs Şehitleri Cad. 1443 Sok. 48/A, Alsancak ● **Bodrum** Çarşı Mah., İnci Sok. 2

Ölümünün Yirmibeşinci Yıldönümünde

Dr. Hikmet Kıvılcımlı

SÜHA ÜNSAL

Hakkında bir ölüm yıldönümü yazısı yayınlanan herhangi bir kişi, en azından bazıları için oldukça önemli bir tarihsel değeri temsil eder; sözkonusu olan siyasal düşünce ve eylemleriyle tanınan biri olduğu zaman bu yazının içeriği oldukça riskli de olabilir. Ayrıca ölüm yıldönümü yazılarının, bu yazıda olduğunun tersine, soğuk ve mesafeli olmaktan uzak bir yazı olması gerektiğine de inanırım ama Hikmet Kıvılcımlı karşısında benim konumum böylesi bir metni yazabilmeye uygun değildir ve belki de bu nedenle üzerime düşmeyen bir iş üstlenmiş bulunuyorum. Ancak, böyle bir yazı istendiğinde reddedebilmem de mümkün değildi.

Düşündüğüm gibi bir yıldönümü yazısı, bundan dört yıl önce yazılmış olmasına rağmen bu yıl içinde yayınlanabildi. Kendisini Hikmet Kıvılcımlı'nın bir öğrencisi olarak da gören Ergun Aydınoğlu'nun *Söylenmese de Olurdu* adıyla yayımlanan kitabı içinde yer alan "Hikmet Kıvılcımlı'nın 21. Ölüm Yıldönümü : Baudelaire'nin Albatros'u" başlıklı etkileyici yazısı, sevilen, önemsenen biri ardından yazılmış anma yazılarının iyi bir örneğidir. Benim yapmaya çalıştığım ise, uzun bir süre benim için bir araştırma nesnesi olan biri hakkında toparlayabildiğim bazı bilgilerin bir özetini verebilmektir. Ancak şunu da söylemek gerekir ki Hikmet Kıvılcımlı'nın bir araştırma konusu olarak seçilmesi de tesadüfi değildir; böyle anılacak diğer özellikleri bir yana bırakılsa bile, Türkiye'de sosyalizmin tarihi içinde en çok yazan kişi olması bile onu araştırılmaya değer kılıyordu.

Hikmet Kıvılcımlı Tıp Fakültesindeki öğrencilik yıllarında

Mete Tunçay'ın 1908'den başlattığı Türkiye'de sol akımlarının tarihinin en ilginç kişilerinden biri de Dr. Hikmet Kıvılcımlı'dır. Türkiye'de sol hareketlerin kısa tarihinin elli yılında fiilen bu hareketlerin içinde yer alan, Hüseyin Hikmet Kıvılcımlı, 1318 (1902)[1] yılında bugünkü Yugoslavya sınırları içinde kalan Priştine'de[2], Posta-Telgraf Müdürü Hüseyin Bey ile Münire Hanım'ın oğlu olarak dünyaya geldi. Ancak doğum yeri, nüfus kayıtlarında İştip olarak geçmekte[3] ve bazı başka kaynaklarda ise doğum yeri İstanbul[4] doğum tarihi ise 1903 olarak verilmektedir[5].

Doğumundan kısa bir süre sonra babasının Yemen-Hicaz Posta Başmüdürlüğü'ne tayin edilmesi ile birlikte annesinin yakınlarının himayesine girmiş[6] ve bir daha hiç görmeyeceği babası ve ailesinin yetişmesinde herhangi bir etkisi olmamıştır. Annesinin ailesi ise sonradan yoksulla-

* Bu çalışma, Akdeniz Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanan "Dr. Hikmet Kıvılcımlı ve Vatan Partisi" başlıklı yüksek lisans tezinin bir özetidir. Bu tezin hazırlanması sırasında, isimlerinin tek tek anılması mümkün olmayan bir çok kişi maddi ve manevi destek sağlamıştır, hepsine teşekkür borçluyum.

şacak bir eşraf ailesidir. Dedesi Nuri Bey de eski bir telgrafçı ve Aydın'da çiftlik sahibidir; Anadolu'ya geldikten sonra bir süre yanında kalacağı dayısı ise bir jandarma subayıdır[7].

Hikmet Kıvılcımlı, yirminci yüzyılın başında Makedon, Bulgar, Rum, Türk, Arnavut, Sırp, Ulah, Çerkes, Pomak, Yahudi ve Çingenelerin birarada yaşadığı, 1902'den itibaren Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın bölgede hak iddiaları öne sürmeye başladığı, çeşitli bağımsızlık hareketlerinin komitelerinin mücadele alanı olan bir bölgede doğdu ve daha çocukluk yıllarında bu mücadelerin acı sonuçlarını bizzat yaşadı[8]. Bu zengin ve tehlikeli siyasal ortam, Cumhuriyet Türkiyesi'nin siyasal elitinin önemli bir kısmını yetiştirmiştir. Sadece siyasal iktidarı elinde tutan yöneticiler değil, sol muhalefetin yönetici kadrolarının büyük bölümüyle özellikle ilk on yıllardaki militan kadrolarının çoğu Makedonyalıdır. İşte, sonradan T.K.P.'nin bu Makedonyalı kadrolarından biri olacak olan Hikmet Kıvılcımlı'nın ilk çocukluk yılları oldukça yoğun bir siyasal şiddet ortamında yaşanmıştır.

1908 yılının Temmuz ayı sonlarında Hüseyin Hikmet, Priştine-Üsküp-Drama arasında devam eden Makedonya yolculuğunda, Serez'de, Meşrutiyet'in ilanına tanık oluyordu: "Serez'den dupduru hatırlayabildiği tek şey, demiryolu üzerinde bayram eden kalabalıklar ortasında bayraklarla donanmış bir tren gelince, vagonlara sinmiş Abdülhamit Paşaların kırmızı feslerini didik didik yırtıp havaya fırlatan Hürriyet oluyor"[9].

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla Balkan Savaşı arasında Hüseyin Hikmet ailenin İzmir, Aydın ve Muğla'daki kolunun yanında bir süre vakit geçirmiştir. Ancak bu savaş hafızasında güçlü izler bırakacaktır : "Balkan harbi patladığı gün, çocuk kendisini yeniden İştip'te buluyor. Ulusların kanlı göçü başlamıştır... yatılıp ta bir daha kalkılmayan ölümün ne olduğunu acı acı öğreniyor"[10].

Balkan Savaşı'nın "kanlı göçü"nden, kurbanlarını bırakarak, jandarma subayı olan dayısı ile birlikte Kuşadası'na gelirler. Burada iptidaîyi bitirerek idadîye başlar. Bu yıllar hızla yükselen milliyetçilik akımlarının çocuklara kadar yansıdığı, oyuncak tüfeklerin yetmeyip gerçek tüfeklerle atış talimlerinin yapıldığı yıllardır. Birinci Dünya Savaşı'nın arefesidir ve henüz on bir-on iki yaşındaki Hüseyin Hikmet bu talimlerin ödüllü nişancısıdır. Daha sonraki bir tarihte, on yedi yaşında genç bir milliyetçi olarak Hüseyin Hikmet, Kuva-yı Milliye hareketinde hem silahı hem de kalemiyle yer alacaktır[11].

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgali üzerine Aydın Cephesi direnişinin en önemli birliklerinden Yörük Ali Çetesi'ne "fedai" olarak katıldığını söyleyen Hikmet Kıvılcımlı'nın[12], bu dönemdeki yaşamına ilişkin, otobiyografisinde yer alan bir iki cümle dışında, fazla bir bilgimiz mevcut değil : "İzmir Yunan işgalinde, depolardan silah çekme. Kuvayımilliye gönüllülüğü. Havada meteliği tabancayla vuran Yörük Ali Efe. Zeybekler. Aydın Cephesi. Çine Köprüsü, 'Köyceğiz Kuvayımilliye Askeri Kumandanlığı'na tayin ediliş. Toprak beylerinin vurdumduymazlıkları ve nobranlıkları. Dağ Türkmenlerinin sıcak anayüreklilikleri. Litoğrafyada elle basılan Menteşe Gazetesi".

Hüseyin Hikmet'in bu aylarda Aydın'da Menteşe Gazetesi'ni yayımladığı söylenmekteyse de[13] bu bilgi doğru değildir. 30 Haziran 1335 (1919) ile 21 Temmuz 1335 tarihleri arasında toplam yedi sayı olarak yayımlanan Gazetenin künyesinde verilen bilgilere göre sahib-i imtiyazı Hafız Sabri, heyet-i tahririye reisi Emin Kâmil ve müdir-i mesulü Şevket Emin'dir[14]. Otobiyografisinde verdiği bilgiye dayanarak, söz konusu gazetenin çıkarılmasında görev aldığı (belki de Köyceğiz'de) düşünülebilir ancak mevcut yedi sayıda Hüseyin Hikmet imzasıyla yayınlanmış herhangi bir yazıya rastlanmamıştır. *Menteşe* gazetesini bizzat kendi yayımlamış olmasa da, gazete ve bölgedeki Kuva-yı Milliye çalışmalarında yer aldığı, üstelik radikal bir gençlik grubunun içinde bulunduğu anlaşılmaktadır: "Elaltından İtalyanları çağıran Mutasarrıfa karşı gizli gençlik teşkilatı ve hücumlar. Muğla ansızın İtalyan işgalinde. Yunan'a karşıymış: 'Gâvur değil mi'.".

Muğla'nın İtalyanlar tarafından işgalinden kısa bir süre sonra, genç Kuva-yı miliyeci ayağında çizmeler ve başında kalpağı ile İstanbul'a gider. Eğitimini Vefa Sultanisi'nde tamamlayarak[15] katıldığı Tıbbiye-i Şahane imtihanını kazanır.

Tıp fakültesi'ne başladığı 1920 yılında İslâmdan ayrı düşünülemeyecek olan millilyetçiliği ve bazı öğrenci eylemlerinde önlerde yer alması[16] onu dikkat çeken öğrencilerden biri haline getirmiş olmalı. Otobiyografisinde işgal İstanbul'undaki genç tıp öğrencisini şöyle tanımlayacaktır: "Tıbbiye camiinde askeri imamın arkasında tek sadık cemaat: Hikmet Hüseyin Efendi!...". Ancak, kısa süre içinde bu milliyetçi ve İslâmcı düşüncelere yeni bir düşünce daha eklenecektir. Okul kütüphanesinde okuduğu *L'Humanite* gazetesi, elden ele dolaşan "dünyayı sarsan broşürler", okul camiinde "yorgunluktan uyuya kalana kadar" kılınan namazlar arasında, "Kûl yâ eyyühel kâfirûne" suresinden materyalizme geçiverecektir[17].

Aynı dönemde Tıp Fakültesi'nde öğrenci olan ve otuzlu yılların ortalarına kadar yakın arkadaşı olarak kalan Hasan Ali (Ediz) ile Hasan

Ali'nin yakın akrabası olan ve sonradan Alman casusu olmak iddiasıyla Sovyetler Birliği'nde idam edilen, T.K.P. yöneticilerinden Baytar Cevdet'in Hüseyin Hikmet'in sol düşüncelerle ilişkisinin gelişmesinde etkili oldukları düşünülebilir. Her ne kadar, George S. Harris Hüseyin Hikmet'in sol eğitimindeki en önemli kişinin Burhan Asaf (Belge) olduğunu söylüyorsa da[18], ilerki yıllarda uzun süre Dr. Şefik Hüsnü (Değmer) grubuna bağlılığı da gözönüne alındığında, bu eğitim sürecinde Burhan Asaf'ın tek isim olmadığı sonucu çıkarılabilir.

Yine Harris Hüseyin Hikmet'in 1922 yılından itibaren işçiler arasında çalıştığını söylemektedir[19]. Kendisi de otobiyografisinde Cumhuriyetin ilanı ile birlikte *Vazife* gazetesi" ve *Orak-Çekiç* dergisinden sözetmektedir. Bilindiği gibi *Orak-Çekiç* Aydınlık Grubu'nun işçi ve köylülere yönelik bir yayınıdır ve *Vazife* ise eylül 1923'deki Mürettipler Grevi'nde Mürettibîn Cemiyeti'nin yayın organı olan *Haber* gazetesinin, grevden sonra isim değiştirmiş halidir[20].

Hüseyin Hikmet 1922 yılı içinde komünist hareketlerle örgütsel ilişkiler kurmuş olsa bile Türkiye Komünist Gençler Birliği (T.K.G.B.)'nin sade bir üyesi olmaktan öte görev almadığı söylenebilir. Sözkonusu örgütün 1923 yılındaki yöneticilerinin isimlerini aktaran Tevetoğlu'da Hüseyin Hikmet'in adına rastlamıyoruz[21].

Hüseyin Hikmet'in adı 1921-1925 yılları arasında düzensiz olarak yayınlanan *Aydınlık* dergisi ile ilşkili olarak da değişik kaynaklarda zikredilmektedir. Ancak bu konuda araştırmacılar arasında bir uyum yoktur. Harris, toplam sekiz tane yayınlanan "Fevkalâde Amele Nüshaları"nda yazdığını söylemekte[22], Rasih Nuri İleri ise bu dergilerde hiç bir yazısının yayınlanmadığını öne sürmektedir[23]. *Aydınlık* dergisinin Şubat 1925'de otuz birinci ve son sayısı olarak yayımlanan "Fevkalâde Gençlik Nüshası"nın Hüseyin Hikmet tarafından hazırlandığı'na ilişkin genel bir kabul olmakla birlikte, derginin bu sayısında da imzasına rastlanmaz[24]. Mayıs 1925'deki tutuklamaya kadar yasal koşullarda çalışmadığı ve askerî öğrenci olduğu düşünülürse, kendi imzasıyla yazı yayınlamasının olanaksızlığı ortadadır.

1925 yılının ilk günü Dr. Şefik Hüsnü'nün evinde toplanan bir kongreyle Türkiye'de faaliyet gösteren bütün komünist gruplar biraraya gelmiş ve yeniden bir partı kurulmuştur[25]. Hüseyin Hikmet bu kongreye *Aydınlık* ya da gençlik delegesi olarak katılmış ve Merkez Komitesi'nde gençlik sorumlusu olarak yer almıştır[26].

Bu yıl içinde Hüseyin Hikmet adı giderek daha fazla duyulmaya başlamıştır. Mart ayında bir doktor ve sekiz tıp fakültesi öğrencisi ile birlikte, muhtemelen T.K.G.B.'nin Tıp Fakültesi'ndeki gizli çalışmaları ile ilgili bir soruşturma kapsamında tutuklanmış, soruşturma Dr. Mümtaz Bey ve Hüseyin Hikmet hakkında "komünist örgüt oluşturmak" iddiasıyla sürdürülmüş ancak Nisan sonunda serbest bırakılmışlardır[27].

T.B.M.M.'nin 4 Mart 1925'de kabul ettiği Takrir-i Sükûn Kanunu'yla başlayan baskı politikaları dahilinde kapatılan *Aydınlık*, *Orak-Çekiç* ve *Yoldaş* gazeteleri çevresindeki faaliyetlere ilişkin, 1 Mayıs'da dağıtılan bir bildiri dolayısıyla dava açılmış, mahkeme sonunda Hüseyin Hikmet on yıl kürek cezasına çarptırılarak ordudan tard edilmiştir[28]. Daha sonraki yıllarda mahkemeler ve soruşturmalarda gösterdiği tavırlarla sol çevreler arasında ünlenecek olan Hüseyin Hikmet, bu mahkemedeki uzlaşmaz tutumuyla dayanılmaktadır[29].

Cumhuriyet'in üçüncü yıldönümü dolayısıyla ilan edilen afla serbest bırakılan Hüseyin Hikmet İstanbul'a dönmüş ve sivil bir öğrenci olarak tıp öğrenimini tamamlamıştır. Diplomasını ancak 1928 yılında alabilen Hüseyin Hikmet, aynı yıl Haydarpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği'nde asistanlığa başlamış, fakat kısa süren bu görevi 1929 yılında fiilen sona ermiştir.

Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin hemen ardından T.K.P. yönetimi Viyana'da düzenlenen bir konferansla yeniden belirlenmiş ve Hüseyin Hikmet yine T.K.G.B.'nin yöneticisi olmuştur. Ancak bu konferans T.K.P. içindeki hiziplerin mücadelesinin sona ermesini sağlayamamış ve bu mücadele 1927'deki yeni ve geniş bir tutuklamayla sonuçlanmıştır. Dr. Şefik Hüsnü grubu ile Vedat Nedim (Tör) grubu arasındaki bu mücadele sırasında Hüseyin Hikmet T.K.G.B.'nin başkanı olarak merkezden bağımsız davranmak suçlamalarıyla karşılaşdıysa da[30], yine de Dr. Şefik Hüsnü grubu yanında tavır göstermiştir[31].

Vedat Nedim grubu tasfiye edildiyse de T.K.P. hemen dikensiz bir gül bahçesi haline gelmemiştir; 1927 tutuklamasından önce Hüseyin Hikmet'in yürüttüğü önemli çalışmalardan biri *Alev* adlı yasadışı yayının hazırlanması[32] ve muhtemelen baskı ve dağıtımının yönetilmesi olan Hüseyin Hikmet, 1928 yılının başlarında serbest bırakıldıktan sonra, Dr. Şefik Hüsnü grubuna karşı 1950'lere kadar son muhalefet hareketi olan Lâz İsmail (Bilen)-Hüsamettin (Özdoğu) önderliğindeki "işçi muhalefeti"ne karşı, yönetici hizbin Türkiye'deki temsilcisi olmuştur[33]. İsmail Bilen dışında, muhalefetin önde gelen isimleri 1930 yılında Parti'den atılmışlardır[34].

Hüseyin Hikmet 1928 yılında, tek sayı olarak yayımlanan *Kıvılcım* degisini hazırlamış ve muhtemelen bu dergiyle 21 Eylül 1928 tarihinde Dr. Şefik Hüsnü'yü hapishanede ziyareti

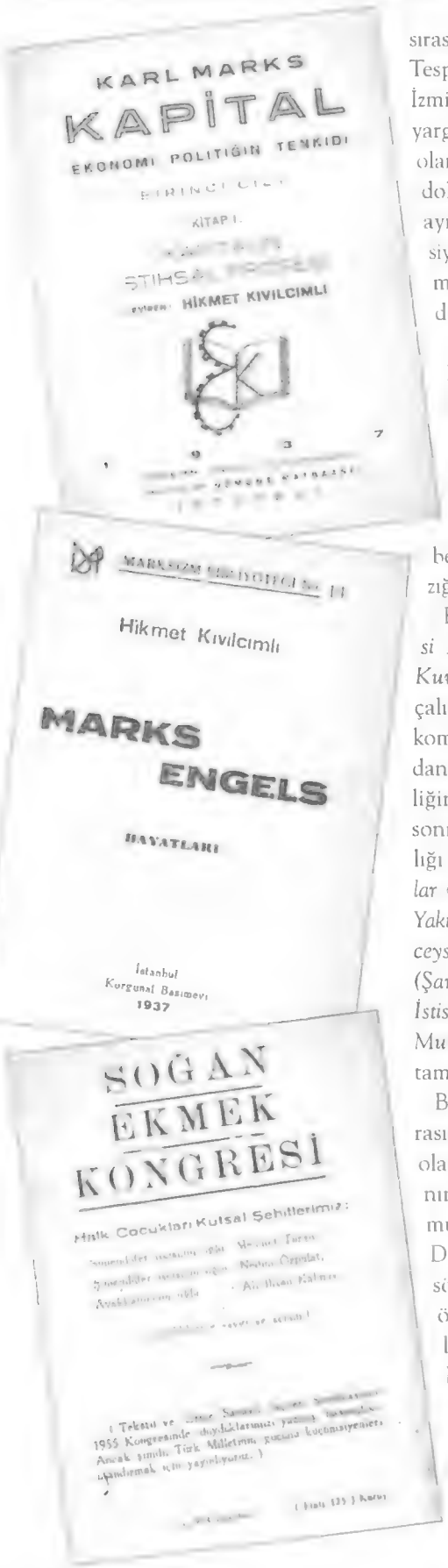

sırasında yakalanarak tutuklanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1929 İzmir Ağır Ceza Mahkemesi'ndeki yargılamalara kadar cezaevinde olan[35] Huseyin Hikmet'in bu dava dolayısıyla aldığı ve kendisinin de aynı uslûpla cevapladığı eleştiriler, siyasal olmaktan çok kişisel husumetlerden kaynaklanan eleştirilerdir.

İzmir Ağır Ceza Mahkemesi'nin 16 Temmuz 1929 tarihli kararına göre, diğer sanıklara verilen cezalarla birlikte Hüseyin Hikmet en ağır cezalardan birine çarptırılmış ve "taklib-i hükümet" idiasıyla verilen dört yıl altı ay on beş gün cezasını çekmek üzere Elazığ Cezaevi'ne gönderilmiştir.

Elazığ Cezaevi'nde *Cemiyet, Siyasi İktisadiyat, Marksizm* ve *İstihsal Kuvvetleri* gibi hiç yayımlanmamış çalışmaların yanısıra, Türkiye'deki komünist hareketlerin tarihi açısından oldukça önemli bir kaynak niteliğinde olan ve ancak ölümünden sonra yayımlanabilen, *Yol* genel başlığı altında topladığı *Fırkada Konaklar ve Konuklar, Fırka ve Fraksiyon, Yakın Tarihten Birkaç Madde, Sevkülceys Planı, İhtiyat Kuvvet : Milliyet (Şark), Tabya Ana Halkası : Legaliteyi İstismar", "Düşman : Burjuvazi* ve *Muttefik : Köylü* başlıklı çalışmaları tamamlamıştır[36].

Bu dönem, hemen öncesi ve sonrasıyla T.K.P. içindeki önemli ve tam olarak açıklanamamış bir tartışmanın yaşandığı bir dönemdir; "işçi muhalefeti"nin asıl mücadelesinin Dr. Şefik Hüsnü'ye karşı olduğu söylense de[37] görünürdeki en önemli hedef Hikmet Kıvılcımlı'dır. Bir siyasal mücadeleden çok husumete benzeyen mücadelede, Hikmet Kıvılcımlı'nın ölümünden sonra da devam eden ve kendilerince de küfür olarak değerlendirilen argümanlar kullanılmıştır[38].

Bu sefer Cumhuriyet'in onuncu yılı dolayısıyla ilan edilen afla, muhtemelen Kasım ayında serbest kalan Hikmet Kıvılcımlı, İstanbul'a dönerek tekrar parti faaliyetlerine başlamıştır. T.K.P. tarafından illegal olarak yayımlanan *Kızıl İstanbul* adlı dergide bazı yazılarının çıkmış olması muhtemeldir; gerçekten de 1934'de polis tarafından bu dergideki yazılar nedeniyle sorguya çekilen[39] Hikmet Kıvılcımlı, 18 Nisan 1934'de bir grup komünistle birlikte bu gazete ve *1 Mayıs* gazetesinin dağıtılması nedeniyle tutuklanmış ve yapılan gizli duruşmalar sonunda Aralık ayında serbest bırakılmıştır[40].

Bu arada parti içi tartışmalar nedeniyle "yukarı"ya[41] çağırılan Hikmet Kıvılcımlı, bu çağrıya icabet etmemiştir. Bu çağrılma ve gitmeme nedeniyle bir sorun ortaya çıkmış olması gerekir ancak böyle bir duruma ilişkin bilgi olmadığı gibi, tersine, Hikmet Kıvılcımlı yeniden parti yönetimindedir[42].

1935-1936 yıllarında "Marksizm Bibliyoteği" serisinde yayınladığı, telif ve çeviri on dört kitapla legal yayıncılık yürütür.

Marksizm Bibliyoteği serisinden bu yıl içinde sekiz kitap yayımlanmıştır. Biri Fatma Nudiye Yalçı imzasını taşıyan bu kitaplar şunlardır:

No.I: K.Marks, *Gündelikçi iş ile Sermaye*, Çeviren: Hikmet Kıvılcım, İstanbul, 1935.

No.II: Hikmet Kıvılcım, *Edebiya-tı Cedide'nin Otopsisi veya No.1: Tarihi Materyalizmce Bir Çağ Psikolojisinin Sentetik Karakteristiği*, İstanbul, 1935.

No.III: V.İ.U. Lenin, *K. Marks'ın Hayatı, Felsefesi, Sosyolojisi*, Çeviren: Hikmet Kıvılcım, İstanbul, 1935.

No.IV: V.İ.U. Lenin, *K. Marks'ın Ekonomi-Politiği, Sosyalizmi, Taktiği*. Çeviren: Hikmet Kıvılcım, İstanbul, 1935.

No.V: Hikmet Kıvılcım, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı* (Birinci Kı-

tap) Sayı, Topoğrafya, Kadın ve Çocuk, İstanbul, 1935.

No.VI: Fatma Yalçı, *Sosyete ve Teknik I-Tarih Öncesi, Din, Devlet*, İstanbul, 1935.

No.VII: Hikmet Kıvılcım, *Emperyalizm. Geberen Kapitalizm*, İstanbul, 1935.

No.VIII: Hikmet Kıvılcım, *İnkılâpçı Münevver Nedir? Henri Barbüs*, İstanbul, 1935[43]

Bu kitaplardan *Emperyalizm, Geberen Kapitalizm* Lenin'den bir uyarlama ve *İnkılâpçı Münevver Nedir? Henri Barbüs* ise bir derlemedir[44]. Bunun dışında, Fatma Yalçı imzasıyla yayımlanan *Sosyete ve Teknik I-Tarih Öncesi, Din Devlet* Engels'ten bir uyarlamadır ve Hikmet Kıvılcımlı'ya ait olduğu da iddia edilmektedir[45].

Marksizm Bibliyoteği serisi yayınına 1936 yılında da devam etmiş ve bu yıl içinde altı kitap daha yayımlanmıştır.

No.IX: Hikmet Kıvılcım, *Marksizmin Kalpazanları Kimlerdir? Tip No.1: Kerim Sadi*, İstanbul 1936.

No.X: Hasan Âli, *Sovyetlerde Stahanof Hareketi*, İstanbul, 1936.

No.XI: Hasan Âli, *Stalin Diyor ki*, İstanbul, 1936.

No.XII: F.Engels, *Ludvig Föyerbah*, Çeviren: Dr. Fuat Sabit, İstanbul, 1936.

No.XIII: Hasan Âli, *İspanya'da Neler oluyor*, İstanbul, 1936.

No.XIV: Hikmet Kıvılcımlı, *Marks-Engels Hayatları*, İstanbul, 1936[46].

Bu kitaplar arasında, serinin dokuzuncu kitabı olarak yayımlanan *Marksizmin Kalpazanları Kimlerdir? Tip No.1: Kerim Sadi*, bir önceki yıl Kerim Sadi'nin Hikmet Kıvılcımlı'nın K. Marks ve Lenin Çevirilerine yönelttiği eleştirilerle başlayan polemik içinde yayımlanmıştır. Bunun üzerine Kerim Sadi, "Marks-Engels-Lenin Enstitüsü'ne açık Mektup"u yayımlayarak, Hikmet Kıvılcımlı'yı bu Enstitü'ye şikayet etmiştir[47].

20 Aralık 1935'de, ikinci döneminin ilk sayısı yayımlanan illegal *Orak-Çekiç* dergisinin bu sayısında, sözü edilen polemiğe ilişkin T.K.P.'nin bir yorumu yayınlanmıştır. "Marksizm 'Müdafii' Kerim Sadi" başlıklı, B.R. imzalı bu yazıda Kerim Sadi şiddetle eleştirilmekte ve Hikmet Kıvılcımlı savunulmaktadır[48]. T.K.P. adına illegal yayımlanan bir dergide Hikmet Kıvılcımlı'nın bu kadar açık savunulabilmesi ilginçtir. R.Nuri İleri'nin, Hikmet Kıvılcımlı'nın bu dönemde partide çalışmadığına dair yorumu akla yakın gelmektedir[49].

1935'de yayımlanan *Emperyalizm. Geberen Kapitalizm* toplatılmış ve dava konusu olmuştur. Yargılama sonunda beraat kararı alınmadan önce, söylendiğine göre kiyabın bir nüshasını Lütfi Erişçi'ye veren Kıvılcımlı yine gözaltına alınmış ve bütün yaşamının en sert sorgulamasını geçirmiştir. Kıvılcımlı'nın bu sorgulamanın ardından bir süre tedavi gördüğü de söylenmektedir[50].

1936'da Komintern T.K.P. için şok yaratan bir karar alır: Likidasyon, yani partinin dağıtılması[51]. M. Tunçay'ın da belirttiği gibi, bu karar tebliğ edilene kadar, T.K.P., 1936 yılı içinde, çizgisini oldukça sertleştirmişti. Ancak, bu kararla birlikte T.K.P. legal koşullarda ve yumuşak bir çizgide çalışmaya zorlanıyordu.

T.K.P. içinde özellikle Şefik Hüsnü Değmer grubuna karşı bir muhalefet yürüten ve 1932 yılında Troçkizm suçlamasıyla partiden atılan Nazım Hikmet, Komintern'in likidasyon kararından kısa bir süre sonra Hikmet Kıvılcımlı ile birlikte komünistliğe tahrik amacına yönelik gizli cemiyet kurdukları iddiasıyla mahkeme karşısına çıkarılırlar[52].

Dava, 1936 yılının sonunda, aralarında Emin Sekûn, Dimitriyef, Fatma Nudiye Yalçı, Hikmet Kıvılcımlı ve Nazım Hikmet'in de bulunduğu yirmi kişinin, Aralık ayında, aynı yıl içinde İstanbul'da kurulan "Endüstri Dokumacılar Cemiyeti" ne yönelik bir soruşturma kapsamında tutuklanmasıyla başlamıştır[53].

21 Haziran 1937 gününe kadar süren yargılamalar sonunda sanıklar beraat etmişlerdir ancak, savcılığın itirazı üzerine Yargıtay'a başvurulmuştur. Yargıtay'ın kararı hakkında bir bilgi mevcut olmasa da, mahkemenin beraat kararının onaylandığı anlaşılmaktadır.

Hikmet Kıvılcımlı, 1936'da yayımladığı Kerim Sadi eleştirisinde Nazım Hikmet'e yönelik bazı eleştirilere de , kendi ifadesiyle, Hasan Ali Ediz ve Vasıf Onat'ın ısrarlarıyla ve T.K.P.'nin kararıyla yer vermiş ve bu olaydan sonra bazı yakınlaşmalarla birlikte sert tartışmalar da yaşanmış olmasına rağmen Nazım Hikmet'le yeniden bir ilişki içine girmiştir[54].

1938 yılında birlikte yargılanıp mahkûm oldukları davadan sonra, uzun yıllar süren cezaevi yaşamlarının başlarında da bu ilişki devam etmişse de, Nazım Hikmet'in çabasına rağmen sonradan kesilmiştir[55].

Öyle anlaşılıyor ki, Komintern'in 1936'da T.K.P. için aldığı likidasyon kararından sonra, Hikmet Kıvılcımlı'nın da parti ile bir ilişkisi kalmamıştır. Bu siyasal gelişmelerin yanısıra Hikmet Kıvılcımlı 1936 yılında Marksizm Bibliyoteği serisinden ayrı olarak, Fatma Nudiye Yalçı ile birlikte Emekçi Kütüphanesi serisini de başlatmıştır. 1936 ve 1937 yıllarında, bu seriden, ikincisinin ne olduğu bilinmeyen, toplam beş kitap yayımlanmıştır:

No.1: F. Engels, *Marksizmin Prensipleri*, Çeviren: Fatma Yalçı, İstanbul,1936.

No.3: F. Engels, *Maymunun İnsanlaşması Prosesinde Emeğin Rolü*, Çeviren: C.M., İstanbul, 1936.

No.4: K.Marks, *Enternasyonal İşçiler Cemiyeti Açış Hitabesi*, Çeviren: Fatma Yalçı, İstanbul, 1937.

No.5: K.Marks, *Kapital*. Birinci Cilt. Kitap I: Kapitalin İstihsal Prosesi, Almanca Aslından Çeviren: Hikmet Kıvılcımlı, İstanbul, 1937[56].

Bu yıl içinde, *Yeni Adam* dergisinde, Kerim Sadi ve Dr. Fuat Sabit'le bir polemik yazısı olan "O Kadar Zaruri Saymadığım İki Cevapçık" başlıklı makalesini de yayınlamıştır[57].

Bir yıl sonra, 1937'de, Hikmet Kıvılcımlı bu kez de, ikincisini on altı yıl sonra yayımlayabileceği, iki kitaplık Günün Meseleleri serisini başlatmıştır. Bu serinin ilk kitabı, *Demokrasi: Türkiye Ekonomi ve Politikası Hakkında*'dır ve Komintern'in 1935'deki VII. Kongresinde aldığı "Faşizme Karşı Halk Cepheleri" kararının ve 1936'daki T.K.P.'nin likidasyonu kararının hemen ardından yayımlanması ilginçtir.

1937 yılında yayımlanan *Demokrasi: Türkiye Ekonomi Politikası*, Bayar hükümetinin İsmet İnönü'nün adına bile sansür uyguladığı bir dönemde İnönü'nün politikalarını destekleyen bir denemedir ve Nazım Hikmet'in kitabı bastırmaması için kendisini uyardığını söylemektedir. Kitabın yayımlanması için önce İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya başvurur ama isteği kabul edilmez. Hikmet Kıvılcımlı, bir yıl sonra mahkûm olacakları davada, Bayar Hükümetinin bu kitaba karşı tepkisinin rol oynadığı düşüncesindedir[58].

Hikmet Kıvılcımlı, "Legal Yayınlar Dönemi" olarak adlandırılan bu dönemde, örgütsel çalışmaların uzağında ve daha çok yayıncılık faaliyeti içinde görünmektedir. Donanma Davası olarak da bilinen olayda, 1938 Nisan sonunda tutuklanana kadar da bu faaliyetlerini sürdürecektir.

İstanbul'da 30 Nisan 1938 günü başlatılan bir soruşturmanın genişletilmesiyle, sonradan Vatan Partisi Davası'nda birlikte yargılanacak olan Hikmet Kıvılcımlı, Fatma Nudiye Yalçı ve Abdülkerim Korcan'ın tutuklanmasıyla, aralarında Nazım Hikmet ve Kemal Tahir'in de bulunduğu ve çoğunluğunu Donanma'da görevli er, erbaş ve astsubayların oluşturduğu yirmialtı kişi hakkında "askeri isyana tahrik" iddiasıyla Donanma Komutanlığı Askerî Mahkemesi tarafından bir yargılama başlatılmıştır. Tutuklama tarihinden itibaren Yavuz ve Erkin zırhlılarında bulunan sanıklardan sivil olanları Mahkemenin 29 Ağustos 1938 günü verdiği karardan sonra, 1 Eylül 1938'de İstanbul Cezaevi'ne gönderilmiştir. Yargılama araştırmacılarca farklı değerlendirilmektedir. Bazı araştırmacılarca Hikmet Kıvılcımlı'nın davaya konu olan gizli örgütlenmede lider durumunda olduğu da söylenmektedir. Ancak, Nazım Hikmet çevresine daha yakın olan isimlerin daha yüksek cezalar aldığı davada Hikmet Kıvılcımlı'ya 15 yıl hapis cezası verilmiştir[59].

1 Eylül 1938'de İstanbul Cezaevi'ne gönderilen sivil mahkûmlardan üçü, Hikmet Kıvılcımlı, Nazım Hikmet Ran ve Kemal Tahir'in, 1938 Mart sonlarında, adlî tıp raporuyla infazları bir süre ertelenmiştir. Bu arada, polis idaresinin bir kontrolünden sonra Hikmet Kıvılcımlı'nın Nazım Hikmet'e kaçmasını önerdiği ancak Reşat Fuat Baraner'in T.K.P. adına bu teklifi reddettiği söylenmektedir. Ancak, muhtemelen tek başına karar vererek Suriye'ye geçen Hikmet Kıvılcımlı'ya Suriye Komünist Partisi tarafından yardım edilmediği gibi, Şefik Hüsnü Değmer'le ilişki kurma çabası da sonuçsuz kalmıştır[60].

Hatay'ın Türkiye'ye katıldığı günlerde, muhtemelen Temmuz ayı sonlarında Suriye'den dönerken sınırda yakalanan Hikmet Kıvılcımlı İstanbul'a gönderilir. Bu arada Nazım Hikmet ve Kemal Tahir de 1939 Temmuz başlarında tekrar cezaevine girmişlerdir.

Kısa bir süre önce, Nazım Hikmet ve Kemal Tahir ile birlikte Çankırı Cezaevi'ne gönderilen Hikmet Kıvılcımlı, bir süre sonra Amasya Cezaevine nakledilir. Kısa bir süre sonra da Amasya Cezaevi'nden Kırşehir Cezaevi'ne gönderilir. Amasya Cezaevi'nde bazı disiplin sorunları olduğu ve Kırşehir'e biraz da sürgün olarak gittiği anlaşılmaktadır[61]. Çankırı ve Amasya Cezaevi'nde kaldığı sürede neler yaptığı hakkında fazla bilgimiz yok. Ancak, felsefe, tarih, sosyoloji, ekonomi, tıp vb. konularda binlerce sayfayı bulan ve halen USTE arşivlerinde bulunan notlarının bir bölümü muhakkak bu döneme ait olmalıdır. Ayrıca "Baba" başlıklı roman da bu dönem ürünlerindendir[62].

Ancak, uzun Kırşehir Cezaevi döneminin oldukça verimli geçirildiği kesindir. Bu verimlilik sadece entellektüel faaliyetlerle sınırlı olmayıp, çeşitli sanat, zanaat ve meslekî faaliyetleri de içerir. Cezaevi'nde kaldığı sürede Kırşehirlilere doktorluk hizmeti de vermiştir[63].

Hapishane yaşamının genel zorlukları bir yana bırakılırsa, Kırşehir Cezaevi'ndeki yıllarında Hikmet Kıvılcımlı, rahat bir dönem geçirdiğini söylemektedir[64].

Bu döneme ilişkin tesbit edebildiğimiz çalışmalar, aşağıdaki gibidir:

Metafizik Sosyolojiler, Diyalektik Sosyoloji,Diyalektik Nedir?, Diyalektik, Kent, Memleket Davalarından İşsizlik Nedir?, Şeytana Kandil, Kördöğüşü, Topal, Ketim, Kopil, 20. Yıl Marşı[65].

Kırşehir Cezaevi'ndeki odasıyla bahçesinde geçen on yıla yakın sürede Hikmet Kıvılcımlı Elazığ Cezaevi'nin sert uslûbundan da giderek uzaklaşmıştır. Cezaevi'nden çıktıktan dört yıl kadar sonra kuracağı Vatan Partisi, *Yol*'da neredeyse küfür denebilecek sözcüklerle eleştirdiği Kemalizme oldukça yakın bir nokta-

da durmaktadır.

Sultanahmet, Çankırı, Amasya ve Kırşehir Cezaevlerinde geçen uzun ve yalnız yıllardan sonra Hikmet Kıvılcımlı T.K.P.'den iyice uzaklaşmıştır. Serbest kaldıktan bir süre sonra Şefik Hüsnü Değmer ile bir görüşme yapmışsa da, T.K.P.'nin Demokrat Parti iktidarıyla birlikte başlayan yeniden örgütlenme çalışmalarında yer aldığına dair bir bilgi mevcut değildir. 1951'de, Cumhuriyet tarihinin o güne kadarki en geniş komünist tevkifatından hemen önceki Merkez Komitesi toplantısına Zileli Halil tarafından davet edilen ve bir grup partili tarafından Şefik Hüsnü Değmer'in yerine parti Genel Sekreterliği'ne aday gösterileceği söylenen Hikmet Kıvılcımlı, bu toplantıya katılmamıştır[66].

Bu arada Hikmet Kıvılcımlı, ilkini on altı yıl önce çıkardığı "Günün Meseleleri" dizisinin ikinci kitabı *Fetih ve Medeniyet : Bir Tarih Tezinin Işığında İstanbul'un Fethi*'ni fethin beş yüzüncü yıldönümünde yayımlamıştır[67].

Ölümüne kadar birlikte yaşayacağı Emine Hanım'la 2 Ağustos 1954'de evlenen Hikmet Kıvılcımlı[68],yukarıda sözü edilen tutuklamadan sonraki mahkemelerde mahkum olan T.K.P.'nin önemli kadroları hala cezaevinde iken, 29 Ekim 1954'de, Vatan Partisi'ni kurmuştur. T.K.P.'nin, özellikle, tütün işçisi, çingene militanlarının katılımıyla desteklediği parti, Hikmet Kıvılcımlı'nın kişisel kararıyla İstanbul ile İzmir'de 1957 seçimlerine katılmış ve bu iki şehirde kullanılan toplam 979391 oyun 461'ini almıştır[69].

Hikmet Kıvılcımlı'nın gizli T.K.P. ile bu yarı resmi ilişkisi, kendisinin 15 Ekim 1957'de Eyüp Meydanı'nda yaptığı seçim konuşmasında "dini siyasete alet ettiği ve komünizm propagandası yaptığı" iddiasıyla, 5 Kasım 1957 tarihinde tutuklanmasının ardından[70], 30 Aralık 1957 tarihinde Vatan Partisi'nin faaliyetlerinin durdurulması[71] ve önde gelen üyelerinin tutuklanmasına kadar devam eder.

Siyasal amaçlı olduğu seyrinden açıkça anlaşılan Vatan Partisi Davası, Aralık 1959 sonuna kadar, sanıkların değişik tarihlerde tahliyelerinin ardından, 2 Şubat 1961 tarihinde beraatle sonuçlanmıştır[72].

Vatan Partisi'nin kuruluşundan itibaren, özellikle komünist üyelerin de bazı alanlarda faaliyet göstermesinin yanısıra, bu parti başından sonuna kadar Hikmet Kıvılcımlı'nın partisi olarak kalmıştır. Hikmet Kıvılcımlı, Parti'nin yayın organı olan *Vatandaş* gazetesini tek başına hazırlamış, bütün seçim konuşmalarını kendi yazmış ve partinin tüzük ve programını kaleme almıştır.

Vatan Partisi'nin sayıları 200 ile 376 arasında verilen üyelerinden, 1960'dan sonra sadece Suat Şükrü Kundakçı ile Fatma Yalçı'nın Hikmet Kıvılcımlı ile olan yakın ilişkileri sürmüş, diğer üyelerin komünist olanları bile, kendisiyle siyasal bir ilişki sürdürmemiştir.

Hikmet Kıvılcımlı, 1960'dan hemen sonra, Vatan Partisi adına son çıkışlarını yapmış ve bundan sonra herhangi bir faaliyette bulunmamışsa da, "Kuvayımiliyeciliğimiz" olarak adlandırdığı program gerekçesiyle, parti programını 1960'lı yılların sonu ile 1970'li yılların başında "en gelişkin sosyalist program" olarak savunmaya devam etmiştir[73].

1954 ile 1960 yılları arasında Hikmet Kıvılcımlı, Vatan Partisi Yayınları'ndan bir dizi kitap yayımlamıştır. Bu kitapların ilki, *Vatan Partisi*: Tüzüğü ve Programı'dır. Sonra, sırasıyla, *Siyasetimiz (Bütçe Dolayısıyla)*, *Kuvayımilliyeciliğimiz (Gerekçe)*, *Soğan Ekmek Kongresi* ve Anayasa (Teklifi)'dir.

Hikmet Kıvılcımlı, 2 Aralık 1959 tarihinde Vatan Partisi Davası'nda tahliye edilip cezaevinden çıktıktan sonra, çevresinde kalan çok az kişiyle birlikte siyasal çalışmalarını sürdürmeye devam etmiitir. Hikmet Kıvılcımlı'nın ilgisi, sadece yakın çevresiyle sürdürdüğü siyasal çalışmalarla sınırlı değildir; 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi öncesinde, özellikle öğrenciler arasında yaygınlaşan eylemlere de ilgi göstermektedir. 28 Nisan 1960 tarihinde Bayezid Meydanı'ndaki gösterilere katıldığı da söylenmektedir[74].

Silahlı Kuvvetler'in 27 Mayıs 1960 gecesi D.P. iktidarına karşı bir darbe yapıp yönetime el koymasından sonra, en erken siyasal tepkilerden biri Hikmet Kıvılcımlı'dan gelir. Hikmet Kıvılcımlı'nın 28 Mayıs 1960 günü Cemal Gürsel'e çektiği kutlama telgrafı, 12 Mart 1971 müdahalesine verdiği tepkinin yanında sol çevreler içinde hemen hiç tartışılmamıştır:

"...

Tarihimizde daima kuvvetle çarpan kalbimizin; yiğit Ordumuzun kötülüğe başeğdirişini başeğdirişini huşûla selâmlarım.

İkinci Kuvayi Milliye gaz,nız kutlu olsun.

Gerçek Demokraside Allah yanıltmasın.

Vatan Partisi Genel Baıkanı

Dr. Hikmet Kıvılcımlı"[75].

Haziran başında Cemal Gürsel ile görüşmeye çalışan ancak başaramayan Kıvılcımlı aynı hafta içinde, darbeci Albay Talât Aydemir ve çevresiyle görüşmek üzere, Talât Aydemir'in akrabası Alâaddin Hakgüden ile birlikte bir Ankara seyahati daha yapar ancak bu görüşmenin gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir[76]. Gerçekleşmeyen görüşmede Cemal Gürsel'e sunulması planlan *M.B.K.'ne Açık Mektup*'tan sonra 24 Ağustos 1960'da *İkinci Açık Mektup* M.B.K.'ne sunulur[77].

M.B.K.'nin, yaptığı "Devrim"e

İkinci Cumhuriyet adını verdiğini söyleyen Hikmet Kıvılcımlı, Birinci Cumhuriyet'i kuranın Kuva-yı Milliye seferberliği olduğunu ve İkinci Cumhuriyet'in kurucularının da, kendiliğinden "İkinci Kuva-yı Milliye" savaşında olduklarını söyleyerek, bunun "gerçek halkçılık programını" kitaptan hayata geçireceğini ileri süren Vatan Partisi'nin program ve faaliyetlerini M.B.K.'ne programatik bir hedef olarak öneren Kıvılcımlı'nın mektubu 38 M.B.K. üyesine, dinsel motiflerle süslü övgülerle sona ermektedir:

"Eskiden 'Millet Vekili' adını alan sözde seçilmişler, hem kimseyi dinlemiye tenezzül etmeyecek kadar derebeyi idiler, hem bile bile lâdes oynıyan keyif sahibi kumarbazlardı. Ne onların millete, ne milletin onlara bir diyeceği kalmamış idi... Siz onlardan değilsiniz. Siz millet hayatının yüzlerce yılında bir görünen güçlü Hakemsiniz. Teker kişi olarak - Arabın 'Halitatülhat,ven-nisyan.' (yanlışlıklar ve unutkanlıklar katışığı) dediği birer insan olabilirsiniz. Ama KOMİTE olarak - Halkdilindeki kutlu 'ÜÇLER ', 'YEDİLER', 'KIRKLAR' gibi- 'OTUZSEKİZLER' adı ile tarihe gececek işler yapmıya çağrılı evliyalarsınız"[78].

Hikmet Kıvılcımlı'nın 27 Mayıs 1960 Darbesine karşı bu acele tutumu, beraberinde bir çok tutarsızlığı da getirmiştir. 27 Mayıs 1960'da yukarıda özetlenen övücü tutumu gösteren Hikmet Kıvılcımlı, yedi yıl sonra yayınladığı bir yazı dizisinde M.B.K.'nin artık öldüğünü, aralarında başından beri birlik ve siyasi hedef olmadığını söyler ve hareketin önemli liderlerinden Cemal Madanoğlu'nu finans-kapital adına hareket etmek ve işin başında 4-5 kişinin bulunduğu bir saray ihtilâli plânlamakla suçlarken, aynı Cemal Madanoğlu'nu 1969 sonunda düzenlenen Halkçılık Kurultayında "En Büyük Atatürkçü" olarak ilan etmekten çekinmemiştir[79].

Hikmet Kıvılcımlı, darbeci subaylarla umduğu bir ilişkiyi bu dönemde kuramamışsa da, özellikle 1961 Anayasası'nın sağladığı görece demokratik bir ortamda çalışma şansını da bulmuştur. Bu görece demokratik ortamın da etkisiyle sol hareketler, hiç bir zaman toplumun siyasal tercihlerinde üst sıraları alamamışlarsa da, 1960'lı yılların özellikle ikinci yarısında, tarihinde görülmemiş ve sonraki yıllarda da görülmeyecek bir yükseliş yaşamışlardır.

Bu arada, Afrika ve Asya'daki sömürge ülkelerin birbiri ardından bağımsızlıklarına kavuımaları ve bağımsızlık ya da bağımsızlık sonrasında bu ülkelerde "Sosyalist" olarak adlandırılan rejimlerin ortaya çıkması, Vietnam ve Küba deneylerinin anti-emperyalist söylemleri, bütün dünyada milliyetçilik ve sosyalizmin neredeyse birlikte telâffuz edilmesine yol açmıştır[80].

Türkiye'de de, yukarıda söylendiği gibi, özellikle 1961 Anayasası'nın getirdiği görece demokratik ortam, sol siyasal hareketlerin legal faaliyet göstermelerine imkan yaratmıştır. Ancak, 27 Mayıs Darbesi'nin hemen ardından başlayan siyasallaşma sürecinin başlarında, eski T.K.P. kadrolarının hemen hiçbir katkısı olmamıştır. Bu kadrolar, belki de, 1946-1960 dönemindeki "demokratikleşme" nin kendileri açısından yarattığı sonuçların da etkisiyle, temkinli davranmak durumundaydılar.

Hikmet Kıvılcımlı da tıpkı bu kadrolar gibi, Vatan Partisi'nin devamı gibi görülen çıkışları bir tarafa bırakılırsa, uzun süre sessiz kalmıştır. Bu sezsizliğe bir istisna olarak, 20 Aralık 1961 tarihinde yayınlanan "Yön Bildirisi"ne karşı kaleme alınan ve Şefik Öke'nin başında bulunduğu "İdeal Mensucat İşçileri Sendikası" tarafından teksir olarak çoğaltılan "Sosyalizm ve Devletciliğimiz" başlıklı metinden söz edilebilir.

Türkiye'de, toplumları ileriye taşıyacağını düşündüğü sınıf mücadelelerinin ve sosyalizmin önünde devletçiliği en büyük engel olarak gören Hikmet Kıvılcımlı, bu metinde *Yön* dergisi çerçevesindeki devletçi sosyalistleri "kapıkulları"olarak tanımlamaktadır[81].

1960'dan hemen sonraki çalışmalarıyla, küçük sendika çevrelerinde *Yön* dergisi çevresiyle tartışma yolları arayan ve tecrit olmuş bir eski komünist olarak da tanımlanan[82] Hikmet Kıvılcımlı, bu dönemde, yine "İdeal Mensucat İşçileri Sendikası" tarafından teksirle çoğaltılan kısa bir makale daha yayımlar: "Yurt Gerçekleri Karşısında Türk Sendikalizmi (Türk-İş Yöneticilerinin Tuttukları Yol ve Cevaplarımız)"[83].

Hikmet Kıvılcımlı'nın, 1965'den itibaren başlattığı tartışmalar ve müdahaleler, sol harekete Türkçü çevrelerden gelen ve bir İslâm sosyalisti olan Sadık Göksu'nun aracılığı ile başlar. T.İ.P.'nin örgütlenme çalışmalarında da yer almak üzere 1965 yılının Nisan ayında Samsun'a giden Sadık Göksu, burada yayımlanan ve T.İ.P.'ne yakın olan *Çaltı* adlı yerel derginin sorumlu müdürlüğüne getirilir. Bu arada dergi 31 Mayıs 1965 tarihli 111'inci sayısını yayımlamaktadır. 3 Ekim 1965 tarihli 29'uncu sayıda Hikmet Kıvılcımlı'nın "Neden Böylesine Coşarlar?" başlıklı bir yazısı yayınlanır. Dergi'nin Hikmet Kıvılcımlı'nın bir yazısını yayınlamasının sol çevrelerde bazı tepkilere neden olduğu belirtilmektedir[84].

Daha sonra dergi, Hikmet Kıvılcımlı'nın, sonradan *Uyarmak için Uyanmalı, Uyanmak için Uyarmalı* adıyla kitap olarak yayımlanacak olan, T.İ.P. yönetimine karşı eleştirilerini, "İşçi Partisi Nedir? Ne Olmalıdır?" başlığıyla, bir seri yazı olarak yayınlamaya başlar. 31 Ocak 1966

tarihli 146'ıncı sayıdan,18 Nisan 1966 tarihli 157'inci sayıya kadar yayınlanan dizi, bu tarihte T.İ.P. yönetiminin baskıları nedeniyle derginin kapanmasıyla[85] yarım kalır.

Bu arada, Hikmet Kıvılcımlı, 1965 yılında yeniden yayıncılık faaliyetine başlar ve Tarihsel Maddecilik Yayınlarını kurar. Bu yayınevinin finansmanında, Alâaddin Hakgüden, Suat Şükrü Kundakçı ve Nizamettin Üstündağ'ın katkılarda bulundukları ve ayrıca Yapı-İş Sendikasının bazı grevlerden elde ettiği gelirlerden de kaynak aktarıldığı söylenmektedir[86].

Tarihsel Maddecilik Yayınları içinde 1965 ve 1966 yıllarında, sadece Hikmet Kıvılcımlı'nın çalışmaları yayımlanmıştır ve bu eserler şunlardır:

- *Tarih- Devrim- Sosyalizm*, İstanbul, 1965.
- *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi Cilt: I*, İstanbul,1965.
- *İkinci Kuvayımilliyeciliğimiz (M.B.K.'ne İki Açık Mektup)*, İstanbul, Tarihsiz (1965)
- *Tarih- Devrim- Sosyalizm Işığında: İlkel Sosyalizm'den Kapitalizme İlk Geçiş: İngiltere*, İstanbul, 1965.
- *Kuvayımilliyeciliğimiz ve İkinci Kuvayımilliyeciliğimiz*, İstanbul, Tarihsiz (1965)
- *Karl Marks'ın Özel Dünyası*, İstanbul, 1966.
- *Uyarmak için Uyanmalı, Uyanmak için Uyarmalı: İşçi Partisi'ne Tekli*, İstanbul, 1966.
- *Türkçe'nin Üreme Yolları ve 'Dil Devrimciliğimiz*, İstanbul, 1966.

Hikmet Kıvılcımlı'nın yayımladığı T.İ.P. eleştirilerinin ardından, sol çevrelerde "strateji tartışmaları" denilen ve T.İ.P.'nin çeşitli açılardan eleştirildiği bir tartışma dönemi başlar. Bu eleştiriler, eski komünistlerin, kendilerinden bağımsız olarak gelişen bir sürece, 12 Mart dönemindeki trajik sona kadar devam eden müdahalelerinin de başlangıcını oluşturur.

Hikmet Kıvılcımlı, daha geniş okuyucu kitleleriyle iletişim kurabilmek için, önüne çıkan her fırsatı değerlendirmeye çalışmaktadır. Sadece Türkiye'deki fırsatları değil, yurtdışındakileri de değerlendirmeye çalışır; 1966 yılında, Almanya'nın Stuttgart şehrinde küçük bir Türk çevresi tarafından yayımlanan *Yaprak* dergisi ile yazışır ve bir dizi öneride bulunur. Ancak bu çabalar, istediği ilgi düzeyini oluşturmakta yetersiz kalır[87].

Bu yıllarda, Türkiye'de yükselmeye başlayan gençlik hareketleri, bazı eski komünistlerin yanısıra Hikmet Kıvılcımlı'ya da ilgi göstermeye başlamıştır. Ancak bu ilgi, eksantrik bir isme gösterilen ilgiden öteye gitmeyecektir. Daha sonraki yıllarda Hikmet Kıvılcımlı ile en azından düşünsel anlamda yakın ilişkileri olan, o dönemin bazı temsilcilerinin Hikmet Kıvılcımlı'nın kim olduğunu bile bilmedikleri anlaşılmaktadır[88].

Sol hareketler içinde, kişiliği ve geçmişiyle oldukça saygın bir yere sahip olmasına rağmen Hikmet Kıvılcımlı, düşünceleri ve yazılarıyla ilginç bir sosyalist olarak algılanıyor ve oldukça da tepki topluyordu. Yapmaya çalıştığı tartışmalar ya çok dar bir çevrenin içinde kalıyor ya da sessizlikle geçiştiriliyordu. Hikmet Kıvılcımlı için 1967 yılı, 27 Mayıs 1960 sonrası ortamda bir türlü açmayı başaramadığı "iletişim kanalları" için bir başlangıcı oluşturur.

Ancak bu başlangıç, kısa sürede sekteye uğrar ve toplam yedi sayı olarak yayımlanan gazete, 1967 Temmuz'un da kapanır.

Hikmet Kıvılcımlı'nın, gazete aracılığıyla biraz daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşabilen yazıları, aynı zamanda uslûbu nedeniyle de garip karşılanmaktadır[89]. Gazetede yayınlanan ilginç bir yazı da, müslüman cemaatlerin önde gelen isimlerinden Nurettin Topçu'nun "Gerçek Mukaddesatçılar Emperyalizme Karşı" olarak başlıklandırılan bir konuşma metnidir[90].

1955 yılında, Vatan Partisi'nin yayın organı olarak yayımlanan *Vatandaş* gazetesinde olduğu gibi, 7 sayılık *Sosyalist* gazetesi'ni de neredeyse tek başına hazırlayan Hikmet Kıvılcımlı, Türkiye ve Dünya'daki bütün gelişmeler hakkında yazılar yayınlamaktadır. Ancak bu durum, siyasal değerlendirme ve tavır alışlarında tutarsızlık olarak da değerlendirilen sonuçlara yol açmaktadır. 1970'li yıllarda Çin-Sovyetler çatışması hakkında ihtiyatlı bir dil kullanıp, daha çok Türkiye gerçeklerinin düşünülmesi gerektiğini söylerken[91], 1967'de *Sosyalist* gazetesinde Sovyetler'e karşı açıkça Çin 'i savunmaktadır[92].

Hikmet Kıvılcımlı, 1967 yılı içinde, M.D.D. görüşünü savunan ve sevki Akıit'in yönetiminde yayımlanmaya başlanan *Türk Solu* dergisinde de yazılarını yayınladığı gibi daha sonra radikal gençlik gruplarınca yayınlanan *Aydınlık Sosyalist Dergi* ve *Proleter Devrimci Aydınlık*'da yazar.

Bu yıllar, Türkiye'de, özellikle üniversitelerde, gençlik hareketlerinin yaygınlaştığı ve giderek siyasallaştığı yıllardır; Hikmet Kıvılcımlı da, diğer eski komünistler gibi, gençlik hareketlerine ilgi göstermekte, bir yandan düzenlenen çeşitli konferanslar ve seminerlerin en önemli konuşmacılarından biri olarak görünürken[93] diğer yandan toplantı ve gösterilere de katılmaktadır. Bunların kiminde sadece bir izleyici olarak bulunan Hikmet Kıvılcımlı kiminde de oldukça militan tavırlar sergilemektedir[94]. Bu arada, konuşma ve yazılardan dolayı, sık sık, komünizm propagandası yaptığı suçlamasıyla yargılanmaktadır.

Hikmet Kıvılcımlı'nın siyasal yapısının bir ilginç özelliği de simgelere yüklediği anlamdır. Vatan Partisi'ni, Cumhuriyet'in yıldönümünde kuran Hikmet Kıvılcımlı, kurucuları ara-

sında, Orhan Müstecaplı, Suat Şükrü Kundakçı, Sıtkı Ulay, Orhan Arsal, Kadri Kaplan, Nejat Tözge, İsmet Sungurbey gibi isimler bulunan ve kompozisyonuyla bir "İkinci Kuvayımilliye Partisi" deneyi görünümündeki İşsizlik ve Pahalılıkla Savaş Derneği'ni de, 19 Mayıs 1968'de kurar.

Derneğin, çeşitli çalışmalarında kullandığı sloganlarda bile, Hikmet Kıvılcımlı'nın, sol çevreler içindeki kendine has ve dinsel motifli uslûbu göze çarpmaktadır. Dernek tarafından, 30 Kasım 1968'de gerçekleıtirilen "ya İş ya Ekmek" yürüyüşünde kullanılan pankartlardan birinde ve miting bildirisinde yeralan "İşsizlik; Ümmül habistir. Hz. Muhammed" yazısı dikkat çekicidir[95].

Hikmet Kıvılcımlı'nın, bu dönemde, yine eski bir T.K.P.'li olan Mihri Belli önderliğindeki Milli Demokratik Devrim teorisini savunan grupla, yakın ilişkiler içinde olduğu anlaşılmaktadır. Devrimciler Güçbirliği plâtformunu oluşturan Demokratik Devrim Derneği, bu grubun ağırlıklı olduğu bir dernektir ve daha sonra idam edilecek olan öğrenci liderlerinden Deniz Gezmiş'in başkanlığını yaptığı Devrimci Öğrenciler Birliği de bu akımdan etkilenen öğrencilerin kurduğu bir dernektir.

İ.P.S.D.'nin faaliyetleri arasında, en önemlilerinden biri de, 1969 sonunda, İstanbul Türkiye Öğretmenler Sendikası Salonunda düzenlenen Halkçılık Kurultayı'dır[96].

Halkçılık Kurultayı, Kemalizmin ideolojik belirleyiciliğinin ortaya çıktığı örneklerden biridir; daha sonra sıkça tartışılacak olan "cuntacılık" konusuyla da ilişkilendirilen bu kurultay, 12 Mart 1971 müdahalesinin ardından İstanbul 1 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'nde açılan Cunta Davası'nın iddianamesinde de yeralacaktır.

Ülkedeki siyasal ortam hızla radikalleşirken, Hikmet Kıvılcımlı, "Türkiye'de devrimin orijinalliği" olarak gördüğü gençlik ve ordu içinde de bazı ilişkiler geliştirmeye başlamıştır. Radikal öğrenci gruplarını içinde toplayan Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu'ndan bazı öğrencilerin çalışmaya başladığı, yarıefsanevi işçi lideri İsmet Demir yönetimindeki Yapı İşçileri Sendikası bu ilişkilerin önemli bir aracı olarak ortaya çıkmaktadır.

Y.İ.S., Yapı-İş Sendikası'nda ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklar üzerine, bu sendikadan ayrılan Suat Şükrü Kundakçı ve İsmet Demir tarafından 10 Ağustos 1965'de kurulmuştur[97]. Sonradan tekrar Yapı-İş'e geçen Suat Şükrü Kundakçı ile İsmet Demir arasında bazı anlaşmazlıklar varsa da, bu her iki sendikacının gayr-i resmi yöneticisi Hikmet Kıvılcımlı'dır[98].

Y.İ.S. 1967 yılının sonlarında, İstanbul'daki binasının bir bölümünü *Türk Solu* dergisine, bir bölümünü de, D.Ö.B.'ne vermişti. D.Ö.B. içindeki bir grup öğrenci, bu ilişkiyle birlikte Y.İ.S. içinde çalışmaya başlayacaktır. Bu arada, Suat Şükrü Kundakçı tarafından, Yapı-İş'ten, sonradan T.H.K.P.-C adıyla silahlı şiddet eylemlerine girişecek olan Mahir Çayan grubuna parasal kaynak aktarıldığı da söylenmektedir. Gerek İsmet Demir gerekse Suat Şükrü Kundakçı ile ilgili tartışmalarda hakemliğine başvurulan, sendika hesapları hakkında raporlar verilen Hikmet Kıvılcımlı'nın bu ilişkilerden haberdar olduğu söylenebilir. Ayrıca, Mahir Çayan grubuna bağlı bir çok eylemci Y.İ.S.'nin temsilci kartıyla bölgesel çalışmalar yapmakta oldukları gibi, yine bu grubun bazı önde gelen üyeleri sendika yönetiminde yer almaktaydılar. Bu gruptan olan ve Alibağa Grevinin başladığı 22 Ağustos 1970'de öldürülen Necmettin Giritlioğlu, grevden hemen önce sendika başkanlığına getirilmişti[99].

Hikmet Kıvılcımlı'nın, böyle dolaylı bir şekilde ilişki içinde olduğu diğer bir grup olan deniz subayları ve Deniz Harp Okulu öğrencilerinin de, bu eylemci gruplarla bazı ilişkileri sözkonusudur. Bu grup aracılığıyla, eylemci gençlerle, bir cuntaya yardımcı olmak gerektiği konusunda bazı görüşmeler yapıldığı da söylenmektedir[100].

Bu yoğun çalışma dönemi, 1970 yılı sonunda, Sosyalist'in yeniden yayımlanmaya başlanması ve Tarihsel Maddecilik yayınları tarafından yayımlanan bir dizi kitap ve broşürle devam eder. Bu dönemde yayımlanan kitapları şunlardır:

- *Bilimsel Sosyalizmin Doğuşu (Marks-Engels Çağı)*, İstanbul, 1970,
- *Oportunizm Nedir?*, İstanbul, 1970.
- *Anarşi yok! Büyük Derleniş!*, İstanbul, Tarihsiz (1970).
- *Halk Savaşının Plânları*, İstanbul, 1970.
- *Devrim Zorlaması-Demokratik Zort-lama*, İstanbul, 1970.
- *Marks-Engels: Hayatları*, İstanbul,1970.
- *İşçi Sınıfı Partisi Nedir? Vatan Partisi Tüzüğü ve Programı*, Ankara, 1971[101].

Yıl sonunda, 8 Aralık 1970 tarihinde, *Sosyalist* gazetesini yeniden yayımlamaya başlar. Gazete 8 Aralık 1970 ile 27 Nisan 1971 tarihleri arasında toplam 19 sayı olarak yayımlanmıştır.

Ergun Aydınoğlu, Hikmet Kıvılcımlı'nın, T.K.P. geleneğinden gelen solculardan farklı olarak, sekter bir tutum göstermediğini ancak 1971'de bu tutuma adapte olduğunu söyler ve örnek olarak da *Sosyalist* gazetesinin 19 ve 20. sayılarında yayınlanan "C.I.A, Sosyalizmi Nasıl Yapılır?" ve "C.I.A. Sosyalizminin Tarih Kalpazanları" başlıklı yazıları gösterir[102]. Hikmet Kıvılcımlı'nın, bu dönemdeki tutumlarına sekter demek müm-

Kıvılcımlı sayısız duruşmalarından birinde

künse, bu muhtemelen, giderek bir "grup" önderi konumuna gelmesindendir. Lipovsky, 12 Mart 1971 öncesinde, M.D.D. çizgisine yakın aşırı sol ve terörist gruplardan biri olarak Hikmet Kıvılcımlı grubunu da zikretmektedir[103].

Aslında, gençlik hareketi, üzerinde yoğun bir etki yaratan M.D.D. teorisinin versiyonları arasında gidip gelmekte ve eski T.K.P.'li önderler de ilgilerini bu hareket üzerinde yoğunlaştırmaktadırlar. Ancak, gençlik hareketi içindeki bazı grupların silahlı eylemlere başlaması üzerine Hikmet Kıvılcımlı'nın yayınladığı "Yeter Be!" başlıklı yazı, bu radikal grupların tepkisini çeker ve Hikmet Kıvılcımlı'dan uzaklaşmaya başlarlar. Oysa Hikmet Kıvılcımlı, tepki toplayan bu yazısıyla, M.D.D. teorisi içinde yeralan üç grubun liderini, kendini, Mihri Belli ve Mahir Çayan'ı Sosyalist gazetesinin Ankara bürosunda düzenlenecek bir tartışmaya davet etmektedir. Ancak bu tartışma toplantısı önerisi, diğer davetliler tarafından ciddiye alınmamıştır[104].

Hikmet Kıvılcımlı, İ.P.S.D. Kongresine katılmak ve Ege Üniversitesi'nde bir konferans vermek üzere İzmir'de bulunduğu sırada, Silahlı Kuvvetler, 12 Mart 1971'de bir muhtıra vererek Süleyman Demirel Başbakanlığındaki A.P. hükümetini istifaya zorlar. Muhtıradan 4 gün sonra, 16 Mart 1971'de, Hikmet Kıvılcımlı, *Sosyalist* gazetesi'nde, "Ordu Kılıçını Attı" başlığıyla, sol çevrelerde çok tartışılan bir değerlendirme yayınlar.

Bu arada, başlatılan bir soruşturma kapsamında 12 Nisan 1971'de, Hikmet Kıvılcımlı, polis tarafından evinden aranır ve durumdan haberdar olduktan sonra da saklanır. Gizlenmeye başladığı güne kadar, bir yıldır ağır bir şekilde devam eden hastalığı nedeniyle 13 defa tıbbi müdahale geçirmiştir ve durumu giderek ağırlaşmaktadır[105].

Önceleri Cemal Madanoğlu'ndan gelen yurtdışına çıkması önerisini şiddetle reddetmesine rağmen[106], bir aydan fazla süren bir gizlenme döneminin ardından, Orhan Aksungur ve kardeşi Remzi Aksungur'la birlikte Antalya, Alanya'dan satın aldıkları 7,35 x 1,95 metre boyutlarındaki[107] bir balıkçı teknesiyle 24 Mayıs 1971'de Akdeniz'e açılırlar.

İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından aranmaya başlanan Hikmet Kıvılcımlı, Orhan ve Remzi Aksungur'la birlikte Türkiye'den ayrıldıktan sonra, önce Kıbrıs'a ardından Lübnan üzerinden Suriye'ye geçerler. Bu arada Türk Hükümeti, kaçakların ardından bir dizi girişim başlatır ve Suriye ile Lübnan'dan, üç kişinin iadesi resmen istenir. Güney sahillerinde, gezi içinde olsa denize açılmak yasaklanır. Basın, kaçaklardan "anarşistler" olarak sözetmektedir. İdari makamlar, Kıbrıs yetkililerine kendisini Dr. Halit Aksungur olarak tanıtan kişinin Hikmet Kıvılcımlı olduğunu tespit etmişlerdir[108].

Hikmet Kıvılcımlı, her ne kadar Dr. Halit Aksungur adını kullansa da, Haziran başında Suriye makamlarına, kendi adıyla, kısa bir otobiyografisini de içeren 6 sayfalık bir bildiri sunmuştur[109]. Bu bildiri, muhtemelen bir iltica talebi ile ilgili olarak sunulmuş olsa gerektir; varsa da kabul edilmeyen bu talebin ardından Haziran'ın 20 sinden sonra, üç kaçak Sofya'ya geçmişlerdir.

Hikmet Kıvılcımlı, Kıbrıs- Lübnan ve Suriye arasında, ağır hasta olarak yaptığı bir aylık yolculuktan[110] ötürü oldukça yorgun ve fakat umutlu olarak geldiği Sofya'da büyük bir hayal kırıklığı yaşar. Sofya'ya geldikten birkaç gün sonra T.K.P. içindeki eski çatışmalar yeniden gündeme gelir ve İsmail Bilen yönetimindeki T.K.P. Bulgar makamlarına Hikmet Kıvılcımlı'nın T.K.P.'nden atıldığını bildirir. Bulgaristan, hastalığına rağmen Hikmet Kıvılcımlı'yı kabul etmez, ancak, muhtemelen hastalığı nedeniyle kısa bir süre kalmasına izin verilir ve refakatçileri ile birlikte 12 Temmuz 1971 günü Sofya'dan ayrılarak Berlin'e geçer. Berlin'den de, İsmail Bilen yönetimindeki T.K.P.'nin kararıyla çıkarılan grup, buradan Paris'e gider. Paris'te kısa bir süre kalan

grup, 25 Temmuz 1971 günü çok kısıtlı bir parayla Belgrad'a gelir.

Hikmet Kıvılcımlı, ağır hastalık koşullarında kendisine kalacak bir yer aramaktadır ve son olarak düşündüğü ülkede Arnavutluk'tur. Ancak fazla umutlu olduğu da söylenemez. Bu dönemde yazdığı günlüğün hemen her sayfası umutsuzca kaleme alınmıştır: "Haydi bakalım Enver Hoca 'Sürtük Yahudiler' (kendimizi Juilf Errant'a benzetiyorum) geliyorlar. Bakalım sen ne göstereceksin?". Ancak Arnavutluk sınırından da geri çevrilirler ve Hikmet Kıvılcımlı bir daha çıkmamak üzere Yogoslavya'da kalır.

Aslında toplam 107 kişinin sanık olarak yeraldığı ve "Cunta Davası" olarak da bilinen davada, Hikmet Kıvılcımlı'nın eşi Emine Kıvılcımlı ile birlikte 1 eski Milli Birlik Komitesi üyesi (İrfan Solmazer), 2 emniyet müdürü, 1 albay, 50 deniz teğmeni ve 19 harp okulu öğrencisi bulunmaktadır. Sanıkların yargıç önüne çıktığı 11 Ağustos 1971'de Hikmet Kıvılcımlı Belgrad'da ve ağır hasta ve hayal kırıklığı içindedir; ülkesinden kaçmak zorunda kalmış, umut bağladığı "Sosyalist" ülkeler tarafından reddedilmiştir. Neredeyse herkese düşman bir psikoloji içindedir. Kendisini, dünya sosyalist hareketinin önemli liderlerinden biri olarak görmekte, aklındaki herşeyi yanındakilerine yazdırmakta ve kendini geleceğe bırakmak istemektedir[111].

Hikmet Kıvılcımlı, bu psikoloji altında, Ağustos sonu ve Eylül sonunda, Brejnev'e ve İstanbul Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi'ne adalet isteyen mektuplar mektuplar yazar[112]. Mektuplardan sonra 15 gün kadar daha yaşayan Hikmet Kıvılcımlı, 11 Ekim 1971' de Belgrad'da ölmüştür.

Cenazesi, Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla, Kapıkule sınır kapısından Türkiye'ye getirilmiş ve 23 Ekim 1971 günü Bayezidağa mescidinde kılınan cenaze namazını müteakip İstanbul Topkapı Mezarlığında toprağa verilmiştir. Mezarı, İstanbul'un Türkler tarafından fethinde, Ulubatlı Hasan'ın bayrak diktiği rivayet edilen burcun tam karşısındadır ve bu yerin, ölümünden on yıl kadar önce, Hikmet Kıvılcımlı tarafından şahsen belirlenerek satın alındığı söylenmektedir[113].

Mezar taşında, Marx'ın da çok sevdiği söylenen Latin düşünürü Terentius'un bir sözü yazılıdır: "İnsanım, insana ait hiçbir şey benim yabancım değildir"[114].

KAYNAKÇA

Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü, Dr. Hikmet Kıvılcımlı Arşivi.

Anayasa Mahkemesi Arşivi.

Turan İçli Özel Arşivi.

Atilla Akar, **Eski Tüfek Sosyalistler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Ş.Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.

Ergun Aydınoğlu, **Türk Solu: Eleştirel Bir Tarih Denemesi 1960-1971**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

E. Aydınoğlu, **Söylenmese de Olurdu**, Belge Yayınları, İstanbul, 1996.

Atılla Coşkun, **Nazım'ın Siyasal Yaşamı ve Davaları**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

Ismet Demir, **Grev ve Direnişler Uzerine Anılar Deneyler**, Diyalektik Yayınevi, İstanbul, 1980.

Fuat Fegan, **Dr. Hikmet Kıvılcımlı Bibliyografyası**, Murat Matbaacılık, İstanbul, 1977.

George S. **Harris, Origins of Turkish Communism**, Hoover Institution Publication, Stanford, 1967.

Nazım **Hikmet, Kemal Tahir'e Hapishaneden Mektuplar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

Rasih Nuri İleri, **Türkiye Komünist Partisi Gerçeği ve Bilimsellik**, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976.

Hikmet Kıvılcımlı, **Günlük Anılar**, Diyalektik Yayınları, İstanbul, 1994.

Hikmet Kıvılcımlı, **İkinci Kuvayımilliyeciliğimiz**, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul, 1965.

Hikmet Kıvılcımlı . **Kim Suçlamış? Brejneve Mektup**, Yol Yayınları, İstanbul, 1979.

Hikmet Kıvılcımlı, **Marksizmin Kalpazanları Kimlerdir ?** Tip No.1: Kerım Sadı, Marksızm Bibliyoteği, İstanbul,1936.

Igor Lipovsky, **The Socialist Movement in Turkey 1960-1980**, E.J.Brill, Leiden-New York-Köln, 1992.

Sırrı Öztürk, **12 Marttan İnsan Portleri, Sorun Yayınları**, İstanbul, 1994.

Kerim Sadi, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Aclan Sayılgan, **Solun 94 Yılı**, Mars Matbaası, Ankara, 1968.

Aclan Sayılgan , **Türkiye'de Sol Hareketler**, Hareket Yayınları, İstanbul, 1972.

Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, Ankara, 1967.

İbrahim Topçuoğlu, **Neden 2 Sosyalist Parti?**, Eser Matbaası, İstanbul, 1976.

Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar I** (1908 1925), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.

Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar II**, (1925-1936), BDS Yayınları, İstanbul, 1992.

Çetin Yetkin, **Türkiye'de Soldaki Bölünmeler**, Toplum Yayınevi, Ankara, 1970.

Mehmet Yılmazer, **Dr. Hikmet Kıvılcımlı ve Devrimci Hareketin Genel Otokritiği**, Alaz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

NOTLAR

1 Nufus Huviyet Cüzdanı, Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü, Dr. Hikmet Kıvılcımlı Arsivi (USTE Dr.HKA) , Dosya No. 31.

2 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, "Kendi Kaleminden Hayatı", **Sosyalist**, 18 Ekim 1977, Sayı: 45.

3 Nüfus Hüviyet Cüzdanı. **a.g.y.**

Hikmet Kıvılcımlı, 1929 yılında, İzmir Ağır Ceza Mahkemesi'nda yargılanırken, "doğum yeri" sorusuna karşılık bilmediğini, nüfus teskeresinde İştıp yazdığı cevabını vermektedir.Kerim Sadi, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, 712.

4 Hikmet Kıvılcımlı'nın Suriye Makamları'na Sunduğu Bildiri. USTE Dr. HKA, Dosya No: 37.

5 Orhan Aksungur'un Not Defteri, USTE Dr. H-KA. Dosya No: 375.

6 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, Kendi Kaleminden Hayatı, **Sosyalist**, 18 Ekim 1977, Sayı: 45.

7 Orhan Aksungur'un Not Defteri. USTE Dr. H-KA, Dosya No: 375 : Latife Fegan'ın Not Defteri, USTE Dr. HKA. Dosya No: 353.

8 L. Fegan, **a.g.y.**; H. Kıvılcımlı, **a.g.y.**

9 H. Kıvılcımlı. **a.g.y.**

10 H. Kıvılcımlı. **a.g.y.**

11 **a.g.y.**

12 H. Kıvılcımlı, Hikmet Kıvılcımlı'nın Suriye Makamları'na Sunduğu Bildiri, **a.g.y.**

13 Meydan Larousse, "Hikmet Kıvılcımlı Maddesi", Cilt VII, 271.

14 **Menteşe**, Sayı:1, 30 Haziran 1335.

15 Vefa Sultanisi Diploması Örneği, USTE Dr. HKA, Dosya No: 176.

16 L.Fegan, a.g.y.

17 H. Kıvılcımlı, "Kendi Kaleminden Hayatı" . **a.g.y.**; L.Fegan, **a.g.y.**

18 George S. Harris, **Origins of Turkish Communism**, 136.

19 **a.g.y.**

20 M. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar I** (1908-1925), 339 : G.S. Harris, **a.g.y.**, 125-126.

21 Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**. 285. Turhan İçli, Hikmet Kıvılcımlı hakkında oldukça yanlı görüşlerle kaleme alınmış olan yazısında T.K.G.B.'nin 1922 yılında kurulduğunu ve Başkanlığına Hikmet Kıvılcımlı'nın getirildiğini, herhangi bir kaynak göstermeden öne sürmektedir. T. İçli, "Türkiye'de Sosyalizmin Tarihi I", **Teori**, Eylul 1993, Sayı : 45, 13.

22 G.S.Harris, **a.g.y.**, 136

23 R.N.İleri, **T.K.P. Gerçeği ve Bilimsellik**, 48.

24 Dergide Ahmet Tevfik imzasıyla yayınlanan "Türkiye'de Gençliğin Sınıf-ı Mevkii" başlıklı yazının Hikmet Kıvılcımlı'ya ait olabileceği söylenmektedir. Fuat Fegan, **Dr. Hikmet Kıvılcımlı Bibliyografyası**, 76.

25 Sol tarih yazımı tarafından çok farklı değerlendirmelere tâbi tutulan bu kongre için bk. M.Tunçay, **a.g.y.**; R.N.İleri, **a.g.y.** : F. Tevetoğlu, **a.g.y.**; Aclan Sayılgan, **Solun 94 Yılı**: İbrahim Topçuoğlu, **Neden 2 Sosyalist Parti?**.

26 M. Tunçay, **a.g.y.**, 362-363.

27 Kerim Sadi, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, 692-698.

28 A. Sayılgan, **a.g.y.**; **H.Kıvılcımlı, Günlük Anılar**. 185.

29 Ş. Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, 383.

30 F. Tevetoğlu. **a.g.y.**, 403.

31 1927 tevkifatı ve tasfiyesiyle ilgili olarak bk. Jülide Ergüder, **1927 Komünist Tevkifatı**

32 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar II**, 43.

33 Vasıf Onat ile röportaj, USTE.

34 M. Tunçay, **a.g.y.** 83; A. Sayılgan, **a.g.y.**, 198 ; İ. Topçuoğlu, **a.g.y.**, 134-135.

35 K. Sadi, **a.g.y.**, 762.

36 H. Kıvılcımlı, El Yazması Çalışmalar, USTE Dr. HKA, Dosya No: 51. 52, 53, 54, 47. 48, 49, 50, 56, 57, 58, 62.; Yol I-II.

37 Vasıf Onat ile röportaj, USTE.

38 Bk: A. Sayılgan, Türkiye'de Sol Hareketler, 158 ; H. Kıvılcımlı, "İt Ürüyor: Demek Kervan Yürüyor", Sosyalist, 16 Mart 1971 ; H. Kıvılcımlı, Günlük Anılar, 79 ; İ. Topçuoğlu, a.g.y. , 132.

39 H. Kıvılcımlı, **Kim Suçlamış?**, 111-112.

40 M. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar II**, 108.

41 T.K.P. içinde Sovyetler Birliği "yukarı" olarak anılmaktadır.

42 H. Kıvılcımlı, **a.g.y.**, 50.

43 M. Tunçay, **a.g.y.**, 117 ; F.Fegan, **a.g.y.**, 61.

44 M.Tunçay, **a.g.y.**

45 F.Fegan, **a.g.y.**

Hikmet Kıvılcımlı üzerine oldukça ayrıntılı bu bibliyografyayı hazırlayan F. Fegan, Hikmet Kıvılcımlı'nın yirmi altı değişik takma isim kullandığını öne sürmekte ve başka isimlerle yayınlanmış bir çok makale ve kitabın da Hikmet Kıvılcımlı'ya ait olduğunu söylemektedir. A.g.y., 69.

46 Serinin on dördüncü kitabı "Marks-Engels Hayatları"nın yayım tarihi olarak M.Tunçay 1936, F.Fegan 1937'yi vermektedirler. M. Tunçay, **a.g.y.**, 123 ; F.Fegan, **a.g.y.**, 61.

47 M. Tunçay, **a.g.y.**

48 Orak-Çekiç, 20.12.1935, Sayı 1(9). Bk: M. Tunçay, a.g.y. 373-374.

49 Rasih Nuri İleri ile Konuşma bk: Dr. Hikmet Kıvılcımlı ve Devrimci Hareketin Genel Otokritiği, 187.

50 F. Fegan'ın Notu, USTE Dr.HKA, Dosya No: 59.

51 M. Tunçay, a.g.y., 126 ve "TKP gözüyle CHP (1936)", **Tarih ve Toplum**, Mart 1993 Sayı: 111, 9-10.

52 Atilla Coşkun, **Nazım'ın Siyasal Yaşamı ve Davaları**. 133 v.d.

53 **Cumhuriyet**, 30 Aralık 1936, 1 Ocak 1937; A. Coşkun, **a.g.y.**, 133-134.

54 H. Kıvılcımlı, Marksizmin Kalpazanları Kimlerdir? Tıp No: 1 Kerim Sadi, 3: H. Kıvılcımlı, Kim Suçlamış?, 71-72, 85-86, 90 v.d.

55 Nazım Hikmet, **Kemal Tahir'e Hapishane'den Mektuplar**, passim.

56 F. Fegan, bu serideki tüm kitapların H. Kıvılcımlı'ya ait olduğunu söylemektedir. F. Fegan, **a.g.y.**

57 H. Kıvılcımlı, " O Kadar Zaruri Saymadığım İki Cevapçık", **Yeni Adam**, 9.4.1936.

Yine bu yıl içinde kaleme aldığı, ancak yayınlanmayan bir başka çalışması da **Bergsonizm: göçen Sermaya Dervişliği** başlıklı kitabıdır. H. Kıvılcımlı, **Bergsonizm: Göçen Sermaye Dervişliği** (yayınlanmamış, el yazısı metin), USTE Dr.HKA. Dosya No: 61.

58 H. Kıvılcımlı, **Kim suçlamış?**. 90-91.

59 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. A. Coşkun, **a.g.y.**; E. Karaca, "Sintine'nin Dibinde (1938 Donanma Davası)". **Cumhuriyet**, Eylül 1993.: A. Sayılgan, **Solun 94 Yılı**: F. Tevetoğlu, **a.g.y.**

60 H. Kıvılcımlı, **a.g.y.**

61 L. Fegan, **a.g.y.**

62 H. Kıvılcımlı, Baba (yayınlanmamış roman), USTE Dr. HKA, Dosya No: 114.

63 L. Fegan, **a.g.y.** Bu bilgi, 1940'lı yıllarda Kırşehir'de muayene ve tedavi ettiği sn. Zekiye Atagören tarafından da doğrulanmıştır.

64 Siyasal tarih yazımındaki tehlikelere örnek teşkil etmesi açısından şu iki anlatının karşılaştırılmasında yarar vardır:
"...Öte yandan Kırşehir'de hapishane yöneticilerinin onu diğer mahkûmlardan tecrit etmek maksadıyla hapishanenin arka bahçesine açılan bir odaya tek başına yerleştirdiklerini gözönüne getirelim." T.İçli, Dr.Hikmet Kıvılcımlı'nın Yaşamı, Mucadelesi ve Yapıtları. **Teori**, Ekim 1992, Sayı: 34.
"Buradaki mahkümiyet yıllarını iyi anıyor. 'Mahkümiyet değil, adeta bir çiftlik hayatı yaşadım.' diyor. İyi bir odası ve kendine tahsis edilmiş bir bahçesi varmış. Burada tavuk, kuzu besler, kestane kabağı yetiştirirmiş (kabak tatlısını çok sever.) Hatta Kırşehirliler kestane kabağını ondan öğrenmişler." L. Fegan, **a.g.y.**

65 USTE Dr.HKA, Dosya No: 65, 66, 67, 68, 69, 70, 115, 116, 117, 118, 119, 128. Bunlardan, **Şeytana Kandil, Kördoğüşü, Topal, Ketim** ve **Kopil** roman ve **20. Yıl Marşı** Cumhuriyet'in yirminci yılı nedeniyle yazılmış bir marştır.

Ayrıca kesin tarihleri belli olmayan **Kızkardeşim de Olmayıversin**, USTE Dr. HKA, Dosya No: 122; "Ayıp", USTE Dr.HKA, Dosya No: 123; **Evceğiz**, USTE Dr.HKA, Dosya No: 124; "İt", USTE Dr.HKA, Dosya No: 125. **Kurşunlu Cami Mahallesi**, USTE Dr.HKA, Dosya No: 126; **Nisan**, USTE Dr.HKA, Dosya No: 127 gibi romanlar ve "Suç var! Orak-Çekiç" USTE Dr.HKA, Dosya No: 130; "Bülbülden", USTE Dr.HKA, Dosya No: 131; "1 Mayıs", USTE Dr.HKA, Dosya No: 132 gibi şiirlerin de bu döneme ait olması muhtemeldir.
Bunlar dışında bu döneme ait çeşitli edebı notları vardır. USTE Dr.HKA, Dosya No: 134.
"Kıvılcım Dergisi"nın ikinci sayısında, Kırşehir Cezaevi dönemine ilişkin zikredilen çalışmalardan bazıları bu döneme ait değildir. Bunlardan, **Metafizik Felsefeler** 1938'-de. **Bergsonizm** 1936'da, **Diyalektik Nasıl Kullanılır?** ve **Diyalektik Ne Değildir?** 1953'te, **Hegel Felsefesi**1960'tan sonra yazılmıştır.

66 H. Kıvılcımlı, **Kim Suçlamış?**, 26 v.d.; Vedat Türkali ile Röportaj. USTE; Mehmet Bozışık ile Röportaj. USTE.

67 Diğer sol gruplar tarafından her zaman mesafeli durulan "Tez"in eleştirilerine bir örnek olarak bk. Murat Belge, Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi Üzerine, **Birikim**, Haziran 1975, Sayı:4.

68 Hikmet Kıvılcımlı'nın ilk büyük aşkı, Fatma Nudiye Yalçı'dır, 1995 yılı sonunda kendisiyle görüştüğümüz, 1920 ve 30'lu yıllardaki yakın arkadaşı Vasıf Onat, bu iki sevgilinin evlenmediklerini öğrendiğinde şaşkınlığını gizlememiştir.
Hikmet Kıvılcımlı'nın, geride kalan çalışmalarının arasında bazı aşk şiirleri de vardır. Kim için yazıldığı belli olmayan, ancak 1938'deki Donanma Davası sırasında tutulmuş notların arasında bulunan, daktilo edilmiş bir şiirini, bir edebiyat örneği olarak değilse de, siyasal tarihte pek sözü edilmeyen "aşk"ın bir örneği olarak, buraya alıyoruz.
" BAKIYORSUN
Kara kalemle çizilmişce .. ince ölçülü
Sünbül yüzlü, erguvan saçlı yayla gülü,
'Fıdan' kız
Küçücük Hanım:
Niçin susuyorsun?
Azıcık konuş, canım...
Hayır !
Sen,
Yalnız..
- Eğer 'Bakmak' bu ise,-
Duru,
Solgun
Geceler içinden
Üzerime doğmuş
Bir çift siyah ay gibi...
Bakıyorsun.

Ne çok özlüyorum seni, bilsen ne çok:
Divane Divan şairine döndüm:
Kaşların 'Yay' gibi ...
Kirpiklerin 'Ok' !
Dudakların ; kımıldayan 'Mercan' .
Ayağını sakınarak basma sultanım.
Gönüller açan
Derin,
Uslu gülümseyişin :
Bir damla 'Yakut' !
- Eğer 'Yakmak' bu ise,-
İnsanı ne güzel .. yakıyorsun?."

69 **Vatan**, 30 Ekim 1957 ; **Cumhuriyet**, 28 Ekim 1957.

70 Eyüp Cumhuriyet Savcılığı'nın 5.11.1957 tarihli tevkıf müzekkeresi, USTE Dr. HKA, Dosya No: 183.

71 Anayasa Mahkemesi Raportörü Fuat Azgur'un Raporu, Anayasa Mahkemesi Arşivi, Vatan Partisi Dosyası.

72 Vatan Partisi Davası Karar Metni, Turan İçli Özel Arşivi.

73 Bk. H. Kıvılcımlı, **Dev-Genç Seminerleri; Halk Savaşının Planları ; Devrim Zorlaması Demoktarik Zortlama.**

74 S. Şükrü Kundakçı ile röportaj, USTE.

75 H. Kıvılcımlı, **İkinci Kuvayımilliyeciliğimiz**

76 S. Şükrü Kundakçı ile röportaj, USTE.

77 H.Kıvılcımlı, **a.g.y.**

78 H.Kıvılcımlı, **a.g.y.** 64.

79 A.Akar, **Eski Tüfek Sosyalistler,** 83 ; F.Fegan'ın Notu, USTE Dr. HKA, Dosya No: 280.

80 E. Hobsbawm, **The Age of Extremes**, 78.

81 H.Kıvılcımlı, 27 Mayıs Yön'ün Yönü Devletçiliğimiz içinde aynı başlığı taşıyan bir bölüm yayınlanmıştır. Ancak bu metnin aynı metin olup olmadığı konusunda şüphetiyiz çünkü ömrünün en az on beş yılını Hikmet Kıvılcımlı ile ilgili belgeleri toplamaya ve tasnif etmeye adayan Fuat Fegan bu metni görmediğini söylüyor. F. Fegan'ın 15. 2.1977 tarihli notu, USTE Dr. HKA, Dosya No: 296.

82 E. Aydınoğlu, **Türk Solu** 1960-1971, 160.

83 F.Fegan, **Dr. Hikmet Kıvılcımlı Bibliyografyası**, 59

84 Sadık Göksu'nun 16.10.1995 tarihli mektubu, USTE.
Hikmet Kıvılcımlı'nın 1965-1971 arasında değişik gazete ve dergilerde yayınladığı yazı ve makalelerinin sayısı bu yazı içinde tek tek zikredilemeyecek kadar çoktur. Bunlarla ilgili olarak Fuat Fegan'ın anılan çalışmasına bakılabilir. Ancak bu çalışmada, özellikle **Sosyalist** gazetelerinde yayınlanan imzasız yazıların tamamı Hikmet Kıvılcımlı'ya atfedilmiştir. Hikmet Kıvılcımlı'nın yaşamının son yıllarında kendisine en yakın isimlerden biri olan Fuat Fegan'ın bunların doğruluğuna ilişkin özel bir bilgisi olabilir.

85 Sadık Göksu'nun mektubu, **a.g.y.**; **Çaltı**, 18 Nisan 1966 Sayı: 157.

86 N. Üstündağ ve S. Şükrü Kundakçı ile röportajlar, **a.g.y.**

87 **Cumhuriyet** gazetesinin açtığı bir yarışma için kaleme alındığı söylenen bu çalışma, o dönemdeki bilemediğimiz "Pratik" nedenlerle Sadık Göksu adıyla yayımlanmıştır. S.Göksu, Huz'ma Safa, Da'ma Keder, **Tarih ve Toplum**, Haziran 1994, Sayı: 126;

Bu çalışma, sonradan Hikmet Kıvılcımlı adıyla yeniden yayımlanmıştır. H.Kıvılcımlı, **Türkçenin Üreme Yolları ve "Dil Devrimciliğimiz"**, Derlenış Yayınları, Konya, 1979.

88 **Yaprak** dergisiyle Yazışmalar, USTE Dr. HKA, Dosya No: 30.

89 D. Küçükaydın ile röportaj, USTE: E. Aydınoğlu, "Hikmet Kıvılcımlı'nın Ölümünün 21. yıldönümünü: Baudelaire'nın Albatros'u", bk. E. Aydınoğlu, Söylenmese de Olurdu, 60-70.

90 E. Aydınoğlu, Türk Solu, 160.

91 Kıvılcımlı'nın Nurettin Topçu ile bu ilginç ilişkisi için bk. Sadık Göksu, "Topçu ve Kıvılcımlı Tarihsel Buluşması", **Tarih ve Toplum**, Temmuz 1996, Sayı:151.

92 Ç. Yetkin, **Türkiye'de Soldaki Bolünmeler**, 52.

93 H. Kıvılcımlı, "Kızıl Bekçiler ve Sovyetler", **Sosyalist**, 20 Ocak 1967, Sayı:1 ; "Çin Halk Cumhuriyeti, Kızıl Bekçiler", **Sosyalist**, 7 Şubat 1967, Sayı : 2.

94 Konferans ve Seminer Notları, USTE Dr. HKA, Dosya No: 235-237, 240, 249, 251-253, 256, 258, 277.

95 A. Akar, **a.g.y.**, 83 ; S. Öztürk, **12 Marttan İnsan Portreleri**, 39.

96 Miting Bildirisi, USTE Dr. HKA, Dosya No. 286.

Aynı slogan vatan Partisi Programında da bulunmaktadır, Vatan Partisi Tüzüğü ve Programı, 41.

97 Bk. Sadık Göksu, "Huzma Safa, Da'ma Keder", **Tarih ve Toplum**, Haziran 1994, Sayı: 126.

98 İ. Demir, **Grev ve Direnişler Üzerine Anılar Deneyler**, 29-30.

99 Y.İ.S. Belgeleri, USTE Dr. HKA, Dosya No: 184,291.

100 İ. Demir, **a.g.y.**, 76 ; D. Küçükaydın ve M.R. Aktolga ile röportajlar, USTE.

101 M.R.Aktolga, **a.g.y.**

102 Hikmet Kıvılcımlı'nın eserleri burada zikredilenlerden çok daha fazladır. Bunlardan bir kısmı ölümünden sonra yayımlanmış ve hala yayımlanmaktadır. Kaybolan ve bilinmeyen çalışmaları dışında kalanlar için bk. F. Fegan, **Dr. Hikmet Kıvılcımlı Bibliyografyası** ve M. Bilgen, **Inventory of the Papers of Dr. Hikmet Kıvılcımlı.**

103 E. Aydınoğlu, **a.g.y.**, 163.

104 I. Lipovsky, The Socialist Movements in Turkey, 119-120.

105 E. Aydınoğlu, Söylenmese de Olurdu, 65 ; D. Küçükaydın ile röportaj, a.g.y.

106 Bk. H. Kıvılcımlı, Günlük Anılar.

107 M. Kaynak'ın 25 Kasım 1995 tarihli mektubu, USTE.

108 Tekne Satış Senedi, USTE Dr. HKA, Dosya No: 36.

109 **Hürriyet**, 4 Temmuz 1971: **Milliyet**, 31 Mayıs 1971: **Cumhuriyet**, 1 Haziran 1971, 7 Haziran 1971; **Adalet**, 1 Hazıran 1971 : **Cumhuriyet**, 2 Hazıran 1971.

110 Bildiri Metni, USTE Dr. HKA. Dosya No: 37.

111 Ayrıntılar için bk. H. Kıvılcımlı, **Günlük Anılar**.

112 Ölmeden önce, yüzünün alçıdan kalıbının alınmasını istemişse de, bu istek Yugoslav yetkilileri tarafından yerine getirilmemiştir. F.Fegan'ın 18 Ağustos 1971 tarihli notu, USTE Dr.HKA, Dosya No:31

113 Brejnev'e yazılan mektup için bk. H. Kıvılcımlı, **Kim Suçlamış?** ; İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesine yazılan mektuplar için bk. **Kıvılcım**, Kasım 1978-Şubat 1979, Sayı · 2-3, 76 v.d.

114 S.Ş.Kundakçı ile röportaj, USTE.

115 A.g.y.

Macarların Türkçe Öğrendiği Kitaplar

CEMİL OZTÜRK

"Türkologlar ülkesi" Macaristan'da, Türkçe öğrenmek isteyenlerin yararlanacağı kitaplar, ara sıra yayınlanmakla birlikte, gerektiğinde bulunamamaktadır. Kimi bilginler bu türden kitapları "bilimsel ve ciddi bir iş" saymazken, yazanlar da geçmişte siyasal; ama çoğu kez maddi nedenlerle yayınlayamamışlardır.

Herhangi bir nedenle Türkçe öğrenmeye yönelen Macar için, seçeneklerin ilki İngiliz, Alman, Fransız vb. dillerden birini biliyorsa bunlardaki Türkçe öğrenim gereçlerinden yararlanmak; diğeri de eski kitapların tıpkıbasımını elde etmektir. Türk dilini öğrenirken malzeme bulamamanın güçlüğünü yaşayan Macarlar arasında –en azından kendi kullanımı için– elyazması sözlük ve dilbilgisi oluşturanlar az değildir. Örneğin ünlü devlet adamı Kossuth Lajos'un (1802-1894), Avusturyalılara karşı yürüttüğü bağımsızlık savaşını yitirip de Türkiye'ye sığındıktan sonra –1849/51 arası– düzenlediği küçük bir Türk dilbilgisi günümüze ulaşmış ve yayınlanmıştır.[1]

Macarlar'ın Türkçe öğrenmesi için ilk kitabı, kimin yazıp yayınladığı yerinde araştırılamadı; ancak bu türün 1870 yıllarından sonra arttığı gözleniyor. Eldeki en eski örnekten başlayarak bunlardan birkaçını tanımak ilginç olacaktır.

• Török Nyelvtän / Türk Dilbilgisi

Yaklaşık yüz yirmi yıl önce, iki ayda tükenip yeniden basılan kitap, Macarlar'daki Türkçe öğrenme tutkusunun tarihe malolmuş belgesi niteliğindedir. Erödi'nin bizimle ilgili bir çalışması da 1877'de, Şeyh Süleyman başkanlığında Macaristan'a gönderilen Türk heyetine kılavuzluk ettiği sıradaki anılarını, konukların resimlerinin de bulunduğu bir kitapta toplayıp yayınlamasıdır.[2]

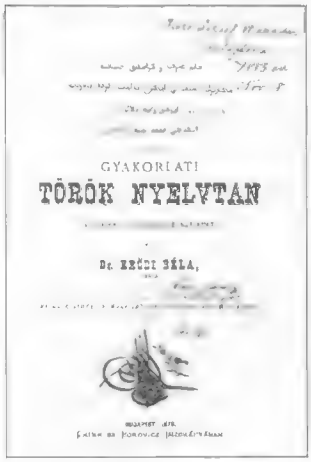

Dr. Erödi Béla

Török Nyelvtan
(Türk Dilbilgisi)

Budapeşte, 1878, Düzeltilip genişletilmiş 2. bas. 155 s.

Erödi yapıtının önsözünde, "Arap abecesinin ürkütücülüğüyle" o zamanki Türk yazın dilinin –Osmanlıca– ağırlığı benzeri konular nedeniyle Türkçe öğrenmeyi, "Güç bir uğraş" olarak değerlendirir. "Türkçeye salt sağlayacağı maddi kazanç için başlanılmaması gerektiğini" özellikle vurgular.

"Türk tarihinin ucu bucağı yoktur. Yazını ise son derece zengindir. Macar gençleri dili öğrenir, bunlardan yararlanabilirlerse hazinelerden daha değerli kazançlara erişirler. Bu işin kısa yolu, Rumeli ve İstanbul'da konuşulan canlı dili kavramaktan geçer. Bu doğal Türkçe elde edildikten sonra, ilerde Arap yazısı ve Osmanlıca'ya da sıra gelir."

1 Kakuk Zauzsa, **Kossuth Kéziratai a Torok Nyelvről** / Kossuth'un Türk Diline Değğin Elyazmaları / Akadémiai Kıado, Budapeşte, 1967, 136 s.

2 Erödi Béla, **A Török Küldottség Látogatásának Emlék Könyve** / Türk Heyeti Ziyaretinin Anı Kitabı / Budapeşte, 1877. 72 s.
Bu kitaba konu olan geziden, Tarih ve Toplum'un Kasım 1990'daki 83. sayısında "113 Yıl Önceki Bir Türk Heyetinin Macaristan Ziyareti" adıyla soz ettik.

"Kitabın ilk baskısının hemen tükenmesi, kardeş Türkler'in diline Macar halkının ilgisini gösterir. Yalnız bu başlayış saman alevi gibi sönmemeli, ortak çıkarlar doğrultusunda girişilecek işbirliğinin yolunu açmalıdır. Macarlarla Türkler'in yüreklerindeki sevgiyi birbirlerine aktararak karşılıklı dayanışıp yardımlaşmaları dil aracılığıyla gerçekleşecektir. Kitabım kulakta tatlı tatlı çınlayan Türkçe'nin öğrenilmesini sağlayacağı için çok mutluyum."

Türkçe metinlerin Latin yazısıyla yazıldığı, otuz altı derse bölünmüş kitabın yalnız kapağı ve bunun altındaki yaprakta, Arap abecesiyle, "İlm-i sarf ve kavaid-i Osmaniyye, Erödizade Bilal, İkinci defa tab olundu. Osmanlı ve Macar milleti meyanında vuku bulan ittifak ve ittihat günlerinin mukaddes yadigarına takdim oluna" sözleri yazılıdır. Yalnız son beş sayfa, Türkler'in kullandığı Arap yazısının tanıtılmasına ayrılmıştır. Baki'den bir gazel, birkaç atasözü hem Arap, hem Latin abeceleriyle yazılıp Macarca çevirileri de eklenerek, Osmanlıca'ya girişin ilk adımı atılmaktadır. Erödi, alıntı yaptığı ya da derlediği Türkçe metinlerin transkripsiyonunu Macar abecesiyle c (dzs), ç (cs), j (zs), ş (s), y (j) gibi yaparken anadilinde bulunmayan "ğ, sağır n, ı" seslerini de g, ñ, ï" ile göstermiştir:

"Ödüncs, güle güle gider; aglaya aglaya gelir. İnszaf din jarïszïdïr. Alscak jerde depedsik/tepecik/kendiszin dag szanur. Usak ile jola gitme, arabaszï kïrïlïrsza aglar, araban kïrïlïrsza güler. İl/el/içün aglajan gözsziz kalır..." Benzeri yetmiş üç atasözü, N. Kemal'le Ebuzziya Tevfik'ten düzyazılar, Şakir Ağa, Dede ve Rıza Efendi'lerden şarkı sözleri vb. ile yazar, dil öğrenmenin salt sözcük ezberlemek olmadığını, onun yazınının da bulunduğunu anlatmak ister gibidir Yine Erödi, Türk dilinde ilerlemek isteyen okurlarına, yurttaşı Szentkatolnai Bálint Gábor'un Osmanlıca ağırlıklı olduğunu sandığımız yapıtını önerirken, kendisinin de Türkçe metinlerle bir okuma kitabı oluşturduğunu bildirir.

• Oszmán-Török Nyelvkönyv/ Osmanlı-Türk Dilbilgisi

Macarca önsözünde, "Osmanlı-Türk dilinin derinlemesine öğrenilmesine hizmet etmek istedim" vurgulamasıyla yola çıkan bilginin yapıtı, bugünün değer ölçüleriyle dahi önemli bir çalışmadır. Yazar, Macar resmi makamlarının buyruktularıyla "Doğu Ticaret Akademisi" öğrencilerinin Türkçe'yi kolay öğrenme, yararlarını göz önünde tutarken, bilimselliğe de bağlı kalmıştır. Yapıtın bir bölümü İstanbul'da, bir bölümü de Hollanda'daki bir kuruluştan sağlanan –değişik türdeki Arap abecesiyle– Budapeşte'de basılmıştır.

"Türkçe - kaba lisan" başlığı konulup Arap abecesiyle dizilen Türk halk edebiyatı metinleri derlemesine böyle bir adın verilmesi düşündürücüdür: 120 atasözü, 55 bilmece, 40 kocakarı lakırdısı, 34 mani, 8 türkü, 34 letaîf, bir Karagöz-Hacivat oyunuyla bir de öykünün günümüze ulaşması bu kitapla olmuştur.

Dr. Kúnos Ignácz

Oszmán-Török Nyelvkönyv
(Osmanlı-Türk Dilbilgisi)

Budapeşte, 1905, Metinler, Dilbilgisi, Sözlük, 524 s.

Metin derlemesinin Latin abecesiyle yazılan ikinci bölümü, Kanuni'nin bir gazeli dışında, N. Kemal'den Mehmet Emin'e değin Batı etkisindeki Türk şiirinin on ozanının on beş yapıtını içermektedir. Türkçe öğrenen Macar okurlar Cezmi, Makber, Zemzeme, Ateş-pare yazarlarının söylediklerinden çok daha değişik olan, "Ben bir Türk'üm dinim cinsim uludur" seslenişini de okurlar. Bu kitaptan önce de Macaristan'da Türk dili ve edebiyatıyla ilgili makaleler yazıp metin derlemeleri yayınlamış olan Kúnos'un uyandırdığı ilgi sonucu; Mészáros Gyula 1910 yılında Vámbéry'nin önsözü, kendisinin elli altı sayfalık "Türk Şiiri" incelemesinin ardından Divan, Tanzimat, M. Naci, M. Celal gibi "Eskinin savunucuları", Edebiyat-ı Cedide, M. Emin, İmzasız halk ozanlarının yüzü aşkın yapıtını Macarcaya çevirerek Török Költök / Türk Ozanları / adıyla yayınlamıştır.

Kúnos yapıtına aldığı metinlerde geçen Türkçe sözcüklerin Macarca karşılıklarını verdikten sonra, "Türk Dili" başlıklı kısa ve özlü incelemede Türkçe'nin tarih boyu geçirdiği aşamaları ele alır: "Sibirya Türkleri (Yakut, Altay Tatarları vb.); İç-Asya Türkleri (Kırgız, Özbek, Türkmen vb.); Volga Boyu Türkleri (Çuvaş, Başkır, Volga ve Kırım Tatarları); Batı Türkleri (Azeri ve Osmanlı) gibi." Bunların yalnız belli başlıları anımsatılıp dillerine geçiliyor: "Çuvaş ve Yakutlarla Uygurlarınki diğerlerinden önemli sapmalar gösterirse de, geri kalanların Türkçeleri birbirlerine daha yakındır. Aralarında, altı yüz yıl önceki Selçuklu Türkçesinden kaynaklanan Osmanlı ya da Batı Türkçesinin Avrupa kolu önemlidir. Avrupa'nın doğrudan komşusu Osmanlılar oraya salt kültür, siyaset, ticaret vb. bakımından bağlı değildir. Özellikle Rumeli ve İstanbul'da yaşayanlara çok sayıda Türkleşmiş Hıristiyan Avrupalı karışmıştır."

"Osmanlıların geniş Asya ve Avrupa topraklarında Türk dillerinin en Batı kolu bilinir ve konuşulur. Rume-

li ve Anadolu'dan başka Suriye, Filistin, Hidiv ülkesinin (Mısır) elit kesimiyle resmi çevrelerinde kullanıldığı gibi Bulgaristan ile Bosna-Hersek'te de Türkçe'ye yabancılık çekilmez. Adakale halkının dili ise katıksız Türkçe'dir."

"Balkan ve Tuna boyu ülkeleri dillerinde, üç yüz yıldan daha uzun, başeğme sürecinden kalma Türkçe sözcükler bugün de az değildir. Romen ve Güney Slav dillerinden başka Macarcada da çok sayıda Türkçe sözcük vardır. Türk yönetiminin anıları yer ve yerleşim adlarında da durmaktadır. Osmanlılar zamanında geçen sözcüklerin ötesinde, Macarların "Yurt kurma" dönemi öncesinde diğer Türk dillerinden alınma sözcüklerin sayısı da yüksektir. Bunların birazı Volga Bulgarları Türkçesinin kalıntısı olup ses özellikleri bugünkü Çuvaş dilinde görülmektedir. Macar ve Türk dillerinin tabanıyla iç yapısında gözlenen bu en eski akrabalık, Ural-Altay dillerinin ortak ses ve biçim özelliklerinden kaynaklandığı için, Macarların Türkçe öğrenmesini kolaylaştırmaktadır."

Türkçe'nin diğer dilleri olumlu etkilemesine karşın başlangıçta siyasal, sonradan dinsel amaçla alınan Arapça ve Farsça unsurlar, önemli sayıda Türkçe sözcüğün kullanılmaması sonucunu doğurmuştur. Bu, Türk-Arap biraz da Fars unsurları karıştırılmış yapay dilin yazını, yazı bilmeyen bir Türk için tümüyle yabancıdır.

... "1870'li yıllarda başlayan "uğurlu" ulusal eylemle dil devrimi gerçekleşeceğe benziyor. Türkçe'ye yerleşememiş gereksiz Arapça ve Farsça sözcüklerin bir bölüğü atılırken, kimileri de Türkçe'leriyle yer değiştiriyor. Dayanak olarak halkın konuştuğu canlı dil ve İstanbul ağzından yararlanılıyor. Böylece yazı ve konuşma dilleri arasındaki uzaklık az da olsa giderilmekle birlikte, Türkçe'nin yabancı öğelerden tümüyle arındırılması için çok zaman gerekmektedir. Destansı güzel şiir dili ulusallaşmış ya da Türkçe'leşmiştir; ama yine de dilin bütününde iyi bir ayıklama çalışması yapılması gerekmektedir..."

"Genç Kalemler" eyleminden yedi yıl önce Kunos'un bu yazdıkları, TDK çalışmalarının olumlu sonuçlarının alınması için geçen süre de göz önünde bulundurulunca daha da ilginçleşmektedir. İlerde yapılacak abece değişikliği için de, "Sami dillerinin özelliklerine uygun Arap yazısı, bu dillerle en küçük bir ilintisi bulunmayan Türkçe'nin iç yapısına ve ses dizgesine aykırıdır. Kullanılması dilin öğrenilmesini güçleştiriyor..." değerlendirmesi, Arap yazısını "ürkütücü" bulan Erödi Béla'nın görüşünü doğrular niteliktedir. Kitabın üçüncü bölümünü Türk dilbilgisi oluşturmaktadır. Sesbilim, biçimbilim, sözcükbilim konuları başarılı bir tarzda ele alınırken, verilen örnekler dışında, tümce yapısı ayrıca incelenmemiştir. Değinilen konuların tanımlama ve açıklamaları Macarca yapılmış, Latin yazısıyla yazılan Türkçe örneklerde gerekli görüldükçe Arap yazısı da kullanılmıştır.

"Ekler I" başlığından sonra, Türkler'in sıkça yazdığı rikaa, nesih, talik, sülüs, divani, deli divani, küfi yazıları metinlerle bağlantılı olarak gösterilip cetvelleri düzenlenmiştir. Bunların yanlarında transkripsiyonları da verildiğinden öğrenilmeleri daha da kolaylaşmaktadır. Ayrıca kitap öncelikle Macar Ticaret Akademisi öğrencilerine yönelik olduğundan o zamanki Türk okullarının ders programları, yürürlükteki Türk paraları, resmi ve ticari yazışma örnekleri –elyazması metnin yanında transkripsiyonuyla– sıralandığı için, yapıtın bu bölümü yine bir tarih belgesi niteliğindedir. Siyakat yazısıyla ilgili ayrı bir bilgilendirmenin ardından, "Türk edebi dilinin temel özellikleri" başlığı altında da dile doldurulmuş Arap ve Farsça öğeler, kapsamlı bir biçimde inceleniyor. Elli altı sayfa tutan ikinci bir sözlük de daha çok yabancı sözcüklere –Arapça, Farsça–Macarca karşılıkları içermektedir. Her bakımdan büyük bir eser olan Kúnos'un yapıtı, pek az ekleme ve çıkarmalarla bugün de Macarlar'ın Türkçe öğrenebileceği niteliktedir. Bundan başka yazarın Türk diliyle ilgili kitapları varsa da elde edip inceleyemedik.[3]

Pastinzky János

Magyar-Török Szótár
(Macarca-Türkçe Sözlük)

Pilismarót, 1922, 1377s.

• Magyar-Török Szótár/ Macarca-Türkçe Sözlük

Macarlar'ın Türkçe öğrenmek için yazdığı Kúnos'unki gibi kitaplar, belli sayıda Türkçe sözcüğe Macarca karşılık içermişse de sözlüğe duyulan gereksinimi karşılamaktan uzak kalmıştır. Bu alandaki boşluğu doldurmak için ilk adımı atan Pastinszky János / Paştinski Yanoş / önsözünde şunları yazar: "Macar yazınında fonetik tabanlı olarak düzenlenmiş bu ilk sözlük, alanında duyulan eksikliği belli ölçüde giderecek, daha iyisini de gelecek kuşaklar yapacaktır. Bununla kardeş Türklerle bağlarımızın salt duygusal değil, dil akrabalığına da dayalı olduğu görülecektir.

3 Kúnos'un "Janua Linguae Ottomanicae" diye de bilinen yukardaki kitabından başka, **Türk Dili I.**, 1916, 168 s.; **Türk Dili II.**, Budapeşte, 1917. 186 s. gibi kitapları da Türkçe öğretmeye yöneliktir.

Kitapta duruma göre, Türkçe sözcüklerin yanında, Arapça ve Farsça karşılıklara da yer verildi. Çünkü ortak dinin etkisiyle bu dillerden Türkçe'ye çok alıntı yapılmıştır. Kültürlü kesimden pek çok Türk bu iki dili bildiği için, yazın diline de aktarımlar yapılarak günümüze değin karma bir anlatım yolu benimsenmiştir. Şu anda Türkiye'de sürdürülmekte olan dil yenilenmesi bir zaman sorunudur. Mütevazi anlayışım doğrultusunda sözlüğüm bilimsel öğeleri kapsamayacaktır. Bunlar çok büyük ve eksiksiz bir sözlükle karşılanabilir.

Onca Türkçe sözcük arasında, bir bölüğünün kökünün Arapça mı, Farsça mı olduğunun belirtilmesi gereksiz görüldü. Sözlük metni içine serpiştirilmiş uygulama örneği tümceler, yaşamdaki kullanımları göz önünde bulundurularak seçilmiştir. Sözlüğün basımı için bir yerden destek görmedim. Olanaklarımı zorlayıp gücümü aşan bir harcamayla yayınlanmasını gerçekleştirdim. Bunun Türkçe-Macarca bölümü de bitmiş durumda. Türkçe metnin basımı için gerekli gereçler yurdumuzda bulunamayabilir. Şimdilik yalnız bu cilt ortalıkta dolaşacaktır; ama bununla dahi haksız olarak parçalanmış bin yıllık ülkemize soylu duygular besleyen, yüce geçmişli kardeş ulusla, toplumsal ve iktisat ilişkileri kurmaya katkıda bulunacağım için, amacıma erişmiş sayılırım.

Sözlüğün başındaki kısa dilbilgisi özetiyle bir bakıma kullanım kolaylığı sağlanmak amaçlanmıştır. Koşulların güçlüğüne karşın sonuçlandırmayı başardığım mütevazi çalışmamın eleştirilmesini yüreklice bekliyorum." Pastinszky'nin sağlığında olumsuz eleştiri alıp almadığı bilinmiyor. Yalnız kendisinin de vurguladığı gibi, Türk dilindeki ayıklama çabuklaşınca sözlük kısa sürede eskimiştir. Buna karşın daha yenisi ve iyisi yapılmadığı için, eski kitapçılarda aranmış, bulunamadıkça da ödünç alınarak tıpkıbasımla çoğaltılarak günümüze değin kullanılmıştır.

• Török Nyeltvan/Türk Dilbilgisi

Budapeşte ve Szeged Üniversitelerinde Türkçe'yle ilgilenenlerin tıpkıbasımla çoğaltarak birbirlerine verdikleri en yeni kitaplardan biridir. Küçük ekleme ve düzeltmelerle basılabilecekken nedense bu yapılmamış, elyazması olarak kalmıştır.

Kitabım başındaki bilgilendirici yazıda, ünlü Türkoloğun uzmanlık alanına giren dünya ve Türkiye Türkleriyle dillerine kuş uçuşu bir göz atılır. Orada, "... Macarlar için, Türk dili önemlidir; çünkü Macar ulusu ve dilinin oluşumunun pek çok karanlık noktası, ancak Türk dili ve tarihi bilinirse aydınlatılabilir. Türkçe yazılmış XV-XVII. yüzyı kaynakları, salt Macar araştırıcıları için değil, başka pek çok yabancı ülke tarihçisinin de yararlanmadan edemeyeceği denli önemlidir. Çünkü Sultanların egemenlikleri yer yer

Rásonyi László

Török Nyeltvan

Budapeşte, 1960, 170 s.

Nil'in doğduğu taşradan Don ırmağına, Tlemsen (Cezayir) çölünden İran körfezi ve Macaristan'a erişirken, gemileri de İzlanda'dan Sumatra'ya değin denizlerde dolaşmaktaydı.

Macarca'yla Türkçe'nin akrabalığı, Fince'yle Macarca arasında saptanıldığı ölçüde açık seçik gösterilemez. Ancak üçü de Ural-Altay dil ailesinde yer alır. Fince'yle Macarca Ural, Türkçe ise Altay kolu kapsamında bulunur. Bitişken (eklemeli) bu dillerin, bükümlü nitelikteki İndogerman (Hint-Avrupa) Romen, German, Slav, İran, Hint vb. dillerden ayrımı; bükümlülerde anlam ve tümce içi ilişkileri, sözcüğün kök ünlüsünün değişip kökle kaynaşmasıyla sonuçlanırken benzer işlemler bitişken ciltlerde sözcüğe bitişmiş; ama kökten açık seçik ayrılabilen ek, takı ve imlerle yerine getirilir. Örnek:

bükümlü	: İngilizce	tooth	çokluğu :	teeth
bitişken	: Macarca	fog	çokluğu :	fog-ak
bitişken	: Türkçe	diş	çokluğu :	diş-ler
bükümlü	: Almanca	sprechen-sprach-sprich		
bitişken	: Macarca	beszél-ni, beszél-t, beszél-j		
bitişken	: Türkçe	konuş-mak, konuş-tu, konuş		

Macarca, lát-hata-tlan-ok-töl/kök - 2 ek - 1 im - 1 takı/ya da Türkçe'de buna benzer, gör-ün-mez-ler-den Hint-Avrupa dillerinden çok uzaktır.

Türkçe'yle Macarca'nın diğer dillerden ayrı, birbirlerine yakın olduğunun göstergesi başka özellikleri de vardır. Yapıları, düşünüş tarzları konusundaki en eski nitelikler, bir kökten gelme sözcüklerdeki ses çeşitliliğinin tutarlılığında açığa çıkarken, bu akrabalık pek çok katta olabildiği göze çarpan alıntı sözcüklerin uygunluğuyla gerçekleşmediği halde, bunlar da birbiriyle çakışır: árpa (arpa), kalauz (kılavuz), bicsak (bıçak-çakı), findzsa (fincan) gibi. En eski sözcük uygunluklarını, ancak ses olayları konusunda uzmanlaşmış dilci belirleyebilir."

1935-1941, 1963-1968 yıllarında Ankara DTCF'de konuk profesör olarak çalışan Rasonyi, Türkiye'de abece değişikliğinin sonuçlarını en iyi gözleyen yabancılardan biridir. Bu konuda, yirmi beş derse böldüğü kitabının bı-

rinci dersinde, "Arap yazısı dekoratifti, sanatlı kullanımı Kiril ve Latin yazılarından üstündü; ama Türkçe'nin ses düzenine yabancı bir engelleyiciydi. Bir tek (b) yazımını –gel, kel, kül, gül, kil, küll– gibi altı türlü okumak olasıydı. Basımcının tezgahında 612 harf ve im bulunmasına karşın, büyük-küçük harf ayrımı yapılamıyordu. Bundan kaynaklanan okuyup yazamaz oranı çok yüksekti. Atatürk'ün büyük reformlarından biri de bu abece değişikliğidir. 1928'den beri, basım için gerekli harf ve im sayısı yetmişe inmiştir. Okuyup yazamaz oranında gözlenen azalma, bunun güzel bir sonucudur." Açıkça söylemese de Erödi, Kúnos, Pastinszky gibi Rásony de Türkçe öğretirken, bir dili bilmenin yalnız onun sözcüklerini ezberlemek demek olmadığını; bunun gerisindeki kültürün de kavranılması gerektiğini sezdiren bir kitap yazmıştır.

• Török Nyelvgyakorlatok/ Türk Dili Araştırmaları I

Son on yıllarda, Macaristan Üniversitelerinin Türkçe'yle ilgili bölüm ya da kürsüsü bulunanların da, öğrencilerin yararlanmaları öncelikli olsa da halktan gelen istekleri karşılamak için de kitaplar yazılıyor. Szeged József Attila Üniversitesi öğretim görevlisiyken, bir süre Macaristan'ın İstanbul başkonsolosu da olan T. József'in daha çok konuşulan Türkçe'yi öğretmeye yönelik tıpkıbasım çalışması da bunlardan biridir. Yalnız birinci cildini gördüğümüz bu altı derse ayrılmış kitap, ekfiilin çekimlerinin ağırlıklı olduğu tümceler, zamir ve sıfatların kullanımını içermektedir.

• Török Társalgás/ Türkçe Konuşma Kitabı

1980 yıllarında, Türkiye'ye yolculuk yapmak isteyen Macar turist sayısı durmadan artıyor, geleceklerin çoğu da elinde bir konuşma kitabı bulunsun istiyordu. büyükelçiliğimizin eşiğini aşındıranlar, orada okutman olarak çalıştığımız için, bize gönderildikçe, bunlara bildikleri Batı dillerinden biriyle yazılmış Türkiye broşürü eki niteliğinde, daktiloyla yazıp verdiğimiz Macarca bilgiler sonradan yukardaki kitaba dönüştü. Yine o zamanki Budapeşte büyükelçimizin övülesi ilgisiyle, Kültür ve Turizm Bakanlığımız Viyana'da Törökország/Türkiye/adlı Macarca kitapçığı bastırdı.[4]

Macarca'dan bellibaşlı tüm dillere örnekleri bulunan konuşma kitaplarının yalnız Türkçesi yoktu. Dolayısıyla biz de "bilimsel ve ciddi bir iş" olarak görmediğimiz Türkçe konuşma kitabını, arayanların zoruyla yaptık. Dokuz ana, yüzden çok ara başlıkla ele alınan konular seçilirken Türkiye'ye gelen Macarların gereksinmeleri göz önüne alındı. Genel konuşma deyimlerinden, soru ve yanıtlarına, sanat dallarıyla spor kollarına değin, kapsamlı söz ve konuşmala-

Kenessey Mária-Cemil Öztürk

Török Társalgás
(Türkçe Konuşma Kitabı)

Tankönyvkiadó, Budapeşte, 1985, 241 s.

ra yer verildi. Türkler'in de edinip Macarlar'la anlaşmaya çalıştığı bu iddiasız kitap, yine alanındaki ilk örnektir.[5]

• Útiszótár/ Turistik Sözlük/ Macarca-Türkçe, Türkçe-Macarca

Dávid Géza, Terra, Budapeşte, 1987, (311+264) s.

Türkçe Konuşma kitabı gibi, ortaya çıkmasına katkıda bulunduğumuz bu sözlük de Türkiye yolcusu Macarlar'ın yoğun arayışının bir sonucudur. Sözdağarcığı tabanını, Macarca-Fransızca gibi benzerleri oluştursa da hazırlanırken Türkler'in gereksinimleri de gözetilmiştir.

Iki dilden, karşılıklı onar bin dolayında sözcüğün bulunduğu kitapta, gerektikçe söylemişler de gösterilmiştir. En gerekli sözcük ve deyimleri kapsaması, cepte ya da avuç içinde taşınabilmesi, bu sözlüğün Türkiye'de de çok aranmasına yol açmış, sonuçta İstanbul'da bir kitabevi yazarın adını dahi çıkararak –nedense bizimki duruyor– izinsiz basmıştır (!)

• Török Magyar Szótár/ Türkçe-Macarca Sözlük

Günümüze değin Türkçe öğrenen Macarlarla Macarca öğrenen Türkler, iki dilin birinden diğerine, yeter sayıda sözcük içeren sözlüklerini bulamamaktan yakınmışlardır. Buna yukardaki sözlüğün hazırlayıcısı Csáki Éva da değiniyor. "Bu sözlüğün yayınlanmasının amacı, Türk ve Macar dillerinin öğrenilmesiyle en yeni yazınlarının okunmasına yardımcı olmaktır. Ankara Üniversitesi Hungaroloji bölümünde, öğrencilerimizle böyle bir sözlük bulamamanın acısını çektik."

"Türk Macar ilişkilerinin yenilenip canlanması, çok daha büyük bir sözlüğün ortaya konulmasını kaçınılmaz

4 Hem Konuşma Kitabı, hem de Macarca Türkiye broşürü o sırada Budapeşte büyükelçimiz olan sayın Osman Başman'ın ilgi ve yardımlarıyla gerçekleşmiştir.

5 Kitabın Macarca bölümünü daktilo edip küçük dilbilgisine katkıda bulunan K. Maria şirretlikle ortağımız oldu, şimdi de kitabı kendi adına bastırıyor. "Tek kitap yayınlansın" diye katlandıklarımıza öğrencilerimiz ve öteki Macar meslektaşlar tanıktır.

kıldı. Turist topluluklarından başka, tüccarlar, bilim adamları, burslu öğrenciler Macaristan'a gittiği gibi, oradan da buraya benzer amaçlı gelişler olmakta. Balkanlardaki durum nedeniyle transit geçişler de arttı." Kısa önsözünü, Türkçe'nin bugünkü durumunu kendince değerlendirerek bitiren yazar, "Sözdağarcığı" başlıklı açıklamasında, kitabı büyük ölçüde Ankara'da okutmanken derlediği malzemeyle oluşturduğunu söylüyor. Bunların arasına, 1970'li yıllarda başlanılıp da bitirilmemiş bir sözlüğün A harfi fişleriyle Türkçe Sözlükten seçtiklerini de katarak "yaklaşık otuz bin" Türkçe sözcüğe Macarca karşılık verdiğini yazıyor. Belirttiği bu sınırlama, sözlüğü sevinçle karşılayanların heveslerini kursaklarında bırakırken, sayfalar döndürüldükçe görülen olumsuzluklarla tam bir düş kırıklığı yaşanıyor. Teşekküründen anlaşıldığına göre yazar, bir kuruluştan para desteği görmüştür. Buna karşın belirlediği sayıyı niçin aşmak istemediğine değinmiyor. Dolayısıyla da pek çok sözcük dışarda kalıyor. Üstüne üstlük çevresinde onca uzman varken kimseye danışmadan çalıştığı anlaşılan Csäki'nin, iki dilde sözlük hazırlama konusunda bilgi edindiği de söylenemez. Artık basılıp dağıtılmış bir kitabın olumsuzluklarını göstermek yararlı bulunmasa da da "İlerde yeniden basılırsa düzeltilir" anlayışıyla kimi eksikliklerine kısaca değiniyoruz.

Anadili Türkçe olmayan yazar, sözcüklerin konuşma ve yazındaki önceliklerini iyi saptayamamıştır. "abat, abıru, apsent, cife, düğü, flavta, menüel, nazir, paraçol, rakun, siroko, şaz, varyos, zeker" gibi az karşılaşılabilecek yüzlercesini almış; "alyuvar, devriye, esame, fiske, gocuk, gocun-, göçük, imbat, karayel, mamur, mızrap, müsrif, sarp, şuur, uçuk, yonga, zaaf..." benzeri bir yığın sözcüğe de hiç yer vermemiştir. Sanki bilinçliymişcesine "akyuvar-alyuvar, yara-pansuman, mide-kursak, talaş-yonga, çukurtümsek, kaşıntı-uyuz, hastalık-nekahat, tomruk-kereste, pestil-hoşaf..." örneği birinin diğerini çağrıştırması, Türkçesi bilinmiyorsa Macarcasından anımsanması gereken sözcüklerden ikinciler kitapta bulunamıyor. Çelişkilerden biri de; "edebiyat, yazın, şair, ozan, tenkit, eleştiri..." vb. sözcükler eski yeni ayrımı yapılmaksızın; "dize, eser, ilham," gelişigüzel alınmış; "mısra, esin, yapıt..." gibi sözcükler kapsam dışı bırakılmıştır.

Aynı kökten türeme Arapça'dan alıntı sözcüklerin seçiminin de iyi yapıldığı söylenemez: "eşkıya, gayri, iflas, sabit, takviye, tekellüf" vb. sözlükte bulunabilirken "şaki, ağyar, müflis, sebat, kavi, mukavva, külfet" benzerleri de yoktur. Özenli bir inceleme yapmaksızın görülebilen bu olumsuzluklara, pek çok önemli deyimin bulunamaması yanında, yazım tutarsızlıkları vb. de eklenebilir. Dolayısıyla bu sözlük ne eski, ne de yeni yazını okumakta kullanılamaz. Bu yüzden daha önce yapıldığı gibi Türkçe'den Batı dillerine, onlardan da Macarca'ya kocaman sözcüklerin kucaklanılması sürecektir. Sözlüğün Macarca-Türkçe cildine çalıştığını bildiğimiz yazarın –en azından onu– ülkesinde yerleşmiş kurala uyarak bir uzmana –lektör– denetletmeden basıma vermemesini tavsiye ederiz. Yukarda ele alınan yazarlar ve yapıtlarına bakılıp "Şu kişi ya da kitabından da söz edilmeliydi" denilebilir. Ancak maddi koşullar bir yana, zaman bakımından da Macaristan'da araştırma yapma olanağı bulunamadığı için, yalnız kütüphanemizdeki kitaplar üzerinde duruldu. Bunlardan ilk dördünün yazarı artık yaşamıyor, Türk dil ve tarih kültürüne yaptıkları mütevazi katkının anımsanması nedeniyle bu yola gidildi.

Csáki Eva

Török Magyar Szótar

Balassi Kiadó. Budapeşte. 1995, 340 s.

Yeryüzündeki yabancı uluslar arasında, Türk diliyle tarihini araştırmaya en tutarlı gerekçesi bulunanlar Macarlar'dır. Dilimizi zararımıza çalışmak ya da "hasımca" amaçlar için değil, bizim olanda kendilerini bulma umuduyla "hısımca" beklentilerle öğreniyorlar. Yine doğal olarak Türk egemenliğinde yaşadıkları yüz elli yıl, Türkiye'ye sığınan ulusal kahramanlarının buradaki yaşamları. Atatürk yönetimi sırasında yararlanılan Macar uzmanların çalışmaları da onları ilgilendiriyor. Ancak, Türk tarihinin bilinen başlangıcından beri, Çin sınırından bugünkü Macaristan'a at koşturan Türk uluslarının yanında, arasında, karşısında bulunan Macarlar'ın dil yakınlığını, yaşam içiçeliğini kısaca kültür ortaklığını arayıp bulmak için de Türkçe öğreniyorlar.

Macarlar'la Türkler arasında kanıtlanamasa da seziler bir kardeşlik duygusundan söz edilebilir. Bu yüzden Macaristan'ın eski fatihi Kanuni'nin Zigetvar'a hem de altı metrelik bir heykelinin dikilmesine izin verilmiştir. Benzer hoşgörüyü Belgrad ve Bağdat'a da birer Kanuni heykeli dikmek istesek, oralardakilerden de görür müyüz?

Bunlar gibi, Macar Pastinszky'nin sözlük yapmasıyl Rus Jirinovski'nin Türkçe bilmesi ya da Kıbrıs'ın Rum kesiminde Türkoloji çalışmaları yaptırılması çok avı amaçlara yöneliktir. Dolayısıyla yukardaki kitaplar ve yazarları üzerinde durulması, çoğunun bilimsellikten öte "dostluk, kardeşlik, akrabalık" benzeri duygular da taşımış olmaları nedeniyledir.

KİTABİYAT

Küçük Kaynarca'dan Lozan'a

ZEKİ ARIKAN

Çağdaşlaşma tarihimizin ABD'de önde gelen araştırıcılarından biri olan Roderic H. Davison, ülkemizde önce *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*[1] başlıklı kapsamlı ve mükemmel çalışmasıyla tanındı. Bu kitabın yayınlanmasından bir yıl sonra sayın profesörün, Tanzimat'ın 125. yıldönümü dolayısıyla 3 Kasım 1964 tarihinde İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'nde düzenlenen bir seminere "Tanzimat Döneminde Temsili Hükümet Kavramı" başlıklı bir bildiriyle katıldığını belirtmek gerekir.[2] Davison'ın çalışmaları, bu büyük eserinin yayınlanmasından sonra daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikası, Türk diplomasi tarihi ve özellikle Türkiye'nin çağdaşlaşması gibi konular üzerinde yoğunlaştı. Bu incelemeleri geniş ölçüde Avrupa[3] ve Türkiye arşivlerinden derlediği malzemeye dayanmaktadır. Davison'ın ilgi alanının giderek Çağdaş Türkiye'nin kuruluşunu ve temel sorunlarını kapsayacak biçimde genişlediğini belirtmek gerekir.[4] Davison'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyete dayalı bir anayasa düşüncesinin en büyük savunucularından biri olan Midhat Paşa üzerinde oldukça ayrıntılı araştırmalara da imza attığını biliyoruz.[5]

Elimizdeki kitap, Davison'ın daha önce çeşitli yerlerde yayınlanmış çalışmalarının bir bölümünü kapsamaktadır. Ancak Davison, her makalenin sonuna konuyla ilgili olarak sonradan yapılan araştırmaları da eklemiştir. Doğrudan doğruya bu kitap için yazılan girişte ise özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Çağdaşlaşma (Batılılaşma) sorunsalı üzerinde durulmakta ve yöntemle ilgili bilgiler verilmektedir. İlk makale "Tarihte Türkler"le ilgilidir ve en eski dönemlerden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar uzanan süreçte Türkler'in tarihi "değişme ve süreklilik" bağlamında özetlenmiş bulunmaktadır (1-28). Küçük Kaynarca Antlaşması'nı (1774) yeni bir eleştiri süzgecinden geçiren ve bu antlaşmayı yeni bir yaklaşımla ele alan araştırma (s. 29-50), Osmanlı antlaşma metinlerinin nasıl bir yöntemle incelenmesi gerektiği sorusuna dikkate değer bir açıklık getirmektedir.[6] Acaba Küçük Kaynarca Antlaşması, görüşmeler sırasında kestiren ve kestirdiğini belli etmemek için "Ey Moskoflu, gelelim sizin şu tazminat meselesine!" diyen Osmanlı diplomatının "beceriksizliği" ve bundan çabucak yararlanan Rus temsilcisinin "hüneri" midir? Belki her iki tarafın da beceriksizlikleri ve hünerleri vardı. Ancak, bugün en bilimsel araştırmalardan okul kitaplarına kadar birçok yerde ka-

1 **Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876,** Princeton Üniversity Press, 1963.

2 Bildirinin İngilizce başlığı "The Principle of Representative Government in the Tanzimat Period" idi. Ancak Davison, bildirisini Türkçe sunmuştur. Bu bildirinin metni burada tanıtılan kitapta (96-111) yer almaktadır.

3 Roderic H. Davison, "Yakınçağ Osmanlı Tarihinin Kaynağı Olarak Avrupa Arşivleri" (Çev. M. Eren - Osman Ersoy), **Belleten,** 110 (1964), 311-326.

4 Bu konuda kendisiyle yapılan bir söyleşi için bk. Bilge Criss, "Prof. Dr. Roderic H. Davison'la Söyleşi", **Tarih ve Toplum,** 109 (1993), 31-33. Derginin bu söyleşiyi izleyen sayfalarında (35-38) Prof. Davison'ın "Türkiye'nin Batıdaki Tarihsel İmajı" konusunda ilgi çekici bir yazısı da yer almaktadır.

5 Roderic H. Davison, "Midhat Paşa and Ottoman Foreign Relations" **Osmanlı Araştırmaları,** V (1986), 161-173, aynı yazar, "The Begining of Published Biographies of Ottoman Statesmen: Teh Case of Midhat Pasha", **Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte von 1071-1920 Akten des iV. Internationalen Kongresses, Wiesbaden,** 1995, 59-79.

6 Türkçe çevirisi "Küçuk Kaynarca Antlaşmasının Yenıden Tenkidı" (Çev. Erol Aköğretmen), **Tarih Enstitüsü Dergisi,** 10-11 (1979-80/81), 343-368.

bul edildiğinin tersine antlaşma, Ruslara Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodokslar ü-zerinde kesin bir "himaye" hakkı vermiyordu ve Galata'da kurulması kabul edilen Ortodoks kilisesi de yalnızca Osmanlı ülkesine gelen Rus uyruklarına hizmet içindi.

Aynı antlaşma çerçevesinde Galata'da açılması öngörülen kilisenin *Dosografa Kinisası* olarak geçmesi ve bunun belli başlı kaynaklarda (*Cevdet Paşa, Muahedat Mecmuası)* yer alması bir başka gariplik örneğidir.[7] Davison, ikiyüz yıldan beri süregelen bu yanlışlığı da düzeltme yoluna gitmiş ve bunun bir yazım yanlışlığından ileri geldiğini tespit etmiştir. Nitekim bunun doğrusu Ruso-Grek (=Russo-greque) kilisesidir (s. 51-59).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kaimenin çıkarılması (60-72), Türkiye'nin çağdaşlaşmasında yabancı (Batılı) kavram ve modellerin rolü (73-95), Osmanlı İmparatorluğu'nda temsili hükümet kavramı (96-111), XIX. yüzyılda Müslüman-Hıristiyan eşitliği karışsında Türk tutumu (112-132) kitapta yer alan diğer önemli araştırmalar olarak görülmektedir.

Müslim-gayrimüslim eşitliği üzerindeki incelemeye göre, gayrimüslimlerin *millet* olarak yarı özerk bir konumda bulunması imparatorluğun uyrukları arasında tam bir eşitliğin bulunduğu anlamına gelmemektedir. Tanzimat dönemi devlet adamları –Âli Paşa'dan Midhat Paşa'ya– ortak bir vatan kavramı içinde eşit bir toplum yaratmak suretiyle imparatorluğu kurtarmaya çalıştılar. Ancak bu da özellikle gayrimüslimler arasında birtakım tepkiler doğurmakta gecikmedi.

Prof. Davison, XIX. yüzyılda Batı teknolojisinin Osmanlı İmparatorluğu'na girmesi konusunda ilgi çekici bir örnek üzerinde durmaktadır. Bu elektrikli telgrafın alınmasıdır (s. 133-165). Bazı direnmelere karşın elektrikli telgraf, bütün imparatorlukta hızlı bir yayılma göstermiştir. 1863 tarihinde 6.490 kilometreyi bulan telgraf hatları, 1866'da 13.750 kilometreye ulaşıyordu. 1904 yılında ise telgraf hatlarının uzunluğu 36.640 kilometre idi. Telgrafın Türkiye'ye girişi, yeni bir bürokrasinin oluşumuna ortam hazırladı. Bu önemli buluşun alınması kültürel ve siyasal sonuçlar doğurmakta gecikmedi. Telgrafla birlikte *izolatör, pil, servis, kablo, makine*, vb. gibi terimler Türkçeye girdi.

II. Meşrutiyetin ilan edilip anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinde, başta Manastır olmak üzere Rumeli'nin çeşitli sancak ve kazalarından Yıldız'a çekilen telgrafların belirleyici bir rol oynadığı bilinmektedir. Aynı biçimde telgraf, ulusal kurtuluş savaşında sözün tam anlamıyla "hayati" bir işlevi yerine getirmiştir. Hareketin önderi Mustafa Kemal Paşa telgraf ve basın gibi o günlerin bu iki önemli iletişim aracını büyük bir başarıyla kullanmıştır.

Roderic H. Davison

Osmanlı ve Türk Tarihi Üzerine İncelemeler

1774-1923 Batının Etkisi

University of Texas Press, Saqi Books, 1990, XVI-II+279 s.

Türkiye'de eğitimin çağdaşlaşması konusunda II. Mahmut'tan başlamak üzere 1914 yılına kadar olan gelişmeleri genel çizgileriyle ele alan Prof. Davison (166-179), eğitim tarihimiz açısından kimi dikkate değer noktaları vurgulamaktadır. Bunlardan birincisi, modern eğitim kurumları yanında medreselerin de varlıklarını sürdürdükleri, böylece hukuk alanında olduğu gibi, eğitim alanında da bir ikiliğin devam ettiği gerçeğidir. İkinci bir nokta, İstanbul'da bulunan yabancı okullara devam eden Türkler'in sayısının son derece sınırlı olmasıdır. Robert Kolej ve Amerikan Kız Koleji gibi okullara devam edip mezun olan Türkler'in sayısı parmakla gösterilecek kadar azdır. Nitekim Prof. Davison bu bağlamda Hulûsi Hüseyin [Pektaş], saraya mensup Gülistan ve Halide Edıp'i saymaktadır. Üçüncü olarak vurgulanması gereken nokta, gösterilen bütün çabalara karşın eğitimin geniş halk kitlelerini kapsamaktan uzak kalmasıdır. Nitekim 1914 yılında geniş bir kitle okuma yazma bilmiyor ve çağdaş eğitim olanaklarından yararlanamıyordu.

1912-1914 tarihleri arasında Ermeni sorununun işlendiği bir araştırmayı (180-205), Mondros'tan Lozan'a uzanan Türk diplomasisi (206-242) ve Atatürk Reformları (243-264) izlemektedir.

Mondros'tan Lozan'a kadar olan gelişmeleri siyasal açıdan ele alan Prof. Davison'a göre, Lozan Antlaşmasının imzalanması, Ankara'daki ulusal harekete saygınlık ve süreklilik sağladı. Cumhuriyet ilan edildi ve Türkiye 1923 yılında tarihinin hiçbir döneminde görmediği bir barış sürecine giriyordu. Bu başarının elde edilmesi, ince ve tutarlı bir diplomasinin sonucuydu. Misak-ı Milli, sınırları belli bir vatan kavramını hedeflemişti. 1918'den sonra Müttefikler arasındaki anlaşmazlıklar sağlıklı bir biçimde değerlendirilmiş ve Rusya'da kurulan yeni rejim-

7 **Cevdet Tarihi,** İstanbul, 1309, I, 362. "*Işbu kinisa kinısa-yı avam olub* Dosografa kınısası tabırıyle tesmiye...".

le birlikte başlayan Doğu-Batı çelişkisinden de geniş ölçüde yararlanılmıştır. Lozan'daki Türk diplomasisi şüphesiz Osmanlı diplomasisi değildi ve oraya giden diplomatlar da Osmanlı diplomasisinin temsil ettiği zihniyetten farklı bir anlayışa sahipti.

Atatürk reformlarının köklerine inen Prof. Davison, yeni devletin imparatorluktan devraldığı insan, kültür, ekonomi kaynaklarının ne olduğunu sorgulamakta, aynı zamanda hükümet ve yönetim kurumlarıyla siyasal kavramların niteliğini tartışmaktadır. Tarihsel bir süreç içinde ele alınan siyasal içerikli kavramların (devlet, millet, vatan, eşitlik, hakimiyet, anayasa vb.) incelenmesi, yeni yönetimle eski rejim arasındaki farklılıkların da anlaşılmasına önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Prof. Davison'ın sözkonusu kitabında derlediği makalelerin bileşkesini, uzun bir tarihsel süreç içinde, Türkiye'nin Batılılaşma sorununun çözümlenmesi oluşturmaktadır. Prof. Davison, engin bir tarih kültürü, Doğu ve Batı kaynaklarına ve özellikle Osmanlı arşiv belgelerine vukufu, tutarlı yöntemiyle Türkiye'nin Batılılaşma çabalarının anlaşılmasına, kavranılmasına önemli bir açıklık getirmektedir.

Turgut Özakman

Dr. Rıza Nur Dosyası

Bilgi Yay., Ankara 1995, s. 164

Rıza Nur Nasıl Bir Kaynak?

ORHAN KOLOĞLU

Ünlü doktor anıları çıkmadan önce, politik çabaları hakkında biraz bilgisi olan ve Türk Tarihi üzerindeki eserinden haberi bulunan herkes için, dikkatle incelenmesi gereken bir düşünür sayılıyordu. Türkçülük akımının öncülerinden diye gösteriliyordu. *Hayat ve Hatıratım*'ın yayımından sonra Rıza Nur bir başka tür tartışmanın konusu oldu. Atatürk'ün tartışma ile değil yasa ile savunulmasının tercih edildiği bir dönemde, en uç suçlamaları içerdiği için özel bir ilgi ile karşılaşan kitap, yasaklanıp el altından satılmaya başlanınca da dikkatleri büsbütün yazarı üzerine topladı. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde politikada aktif bir rol oynamış bir kişinin yargıları ve ortaya koyacağı belgeler, kanıtlar şüphesiz ki büyük önem taşıyacaktı. Kendi iddialarına bakılırsa Rıza Nur tarihte şu konularda rol oynamıştır: Meşrutiyeti kurmak, Balkan Savaşı'nda orduya cephaneyi yetiştirmek, Osmanlı Meclisi'ni tatil ettirmek (1920'de), Milletvekillerinin Ankara'ya gitmesini önermek, padişahlığı kaldırmak, Türkiye'yi komünist olmaktan kurtarmak, kayıp 35 bin tüfeği bulup Sakarya Savaşı'nı kazandırmak, laikliği kurmak, Moskova Antlaşması'nı sağlamak, Lozan'ı gerçekleştirmek, Ankara'yı başkent yapmak, medeni kanuna öncülük etmek, tekke ve zaviyelerin kaldırılmasını ilham etmek, tevhidi tedrisatı önermek, şapka inkılâbını ilham etmek, M. Kemal'in yeni bir din ilan etmesini önlemek... Ve nihayet kendi deyimiyle: "Türkiye inkılâpları benim Türk Tarihi'nden öğrenerek yapmıştır. Bizim kitapta başka tavsiye yok. Yeniden de bir şey yazmadık. M. Kemal de artık inkılâp yapamamaktadır."

Doktor bahsettiği bütün bu olaylar sırasında vardır, ama İttihatçıların ve Atatürk'ün tek ilham kaynağı olduktan sonra neden onlarla bir türlü yıldızı bağdaşamamıştır?.. Kızgınlığını neden 'M. Kemal'in annesi fahişeydi' suçlamasına döndürmek ihtiyacını duymuştur?.. Anıları okuyanlar -önyargılılar dışında- dönemin birinci elden bir tanığını bulmak yerine kendi ruhsal yapısını olaylara yansıtan bir kişiyle karşılaşıyorlar. Sadece Atatürk değil, Fevzi Çakmak, Ali Fuat Cebesoy, İnönü, Karabekir, Refet Bele, velhasıl dönemin bütün önde gelenleri -M. Kemal-yanlısı ya da karşıtı olmalarına bakılmadan- bu anılarda 'iki yüzlü, cahil, egoist, edepsiz, hırsız, meczup, dalkavuk, dirayetsiz, vb...' sıfatlarla damgalanmışlardır.

Freud'a rastlasaydı psiko-analiz araştırmalarına yeni ufuklar kazandırabilecek bu zenginliği ileri sürdüğü belgeleri orijinalleriyle karşılaştırarak Turgut Özakman inceleyip değerlendirmiş. Sonuçta, örneğin anılarda 722 sayfa tutan Millî Mücadele dönemine ait sadece -önemi ikinci derecede- 11 belge bulunduğunu saptamış. Dolayısıyla, anıların yayımcısının da belirttiği gibi asıl önemi 'müşahadelerin' taşıdığından hareketle incelemesini o yöne yöneltmiş.

Gözlem ve yorum daha çok tarihçiye özgüdür. Tarihi yapan -ki Rıza Nur kendisini bu sınıfa dahil ediyor- ise belgeye ağırlık verir. Karabekir'in anıları, ya da Atatürk'ün *Nutuk*'u bunun belirgin örnekleridir. Anıların yüzde yüze yakın bir oranda 'müşahade'lere dayanması doktorun olayların içinde eylemciden çok gözlemci ola-

rak yaşadığını gösteriyor. Bunlar ne derece sağlıklı?.. Özakman anılan olayları gerçek belgelerle karşılaştırdıktan sonra beliren tablonun şaşırtıcılığı karşısında bir psikanaliste de danışmak gereğini duymuş. Rıza Nur'u kaynak olarak gösterenlerin de kendi sağlıkları açısından dikkate almaları gereken bir inceleme.

Ahilik Paneli Kitabı Üzerine

KADRİYE CEMAL

Ahilik Kültürü Haftası 1995 Yılı İstanbul Paneli kitabı, 1996 yılında, Istanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği tarafından yayınlandı. Büyük boy, 78 sayfa olan kitap, Birlik Başkanı Suat Yalkın'ın önsözü ile, Bildiriler, Tartışmalar ve Kapanış Konuşması ile Ekler olmak üzere üç bölümden oluşuyor.

Kitapta ilkin, 10 Ekim 1995 tarihinde Tarık Zafer Tunaya salonunda yapılan panelde sunulan üç bildiriyi okuyoruz. İlk bildiri, Ahilik konusu seçkin uzmanı Doç. Dr. Mikail Bayram'a ait. Konusu, "Anadolu Selçukluları Zamanında Bilimsel Zihniyet ve Bilimin İşe (Üretime) Dönüştürülmesi Anlayışı ve Uygulaması".

Prof. Dr. Hüsrev Hatemî'ye ait olan ikinci bildirinin konusu, "Ahilik ve Esnaf Örgütleri". Ahi Kültürünü Araştırma ve Eğitim Vakfı Başkanı Galip Demir tarafından verilen üçüncü bildirinin konusu ise, "Ahilik ve Tüketici Koruma İlişkileri".

Doç. M. Bayram, özellikle Selçuklu dönemine ait tartışmalı, alışılmış görüşlere aykırı önemli ve çok ilginç bilgileri, şimdiye kadar epey uğraşlara karşın ilmî bir şekilde reddedilemeyen ama, özellikle bazı çevrelerde büyük tedirginlik uyandıran bir şekilde ortaya koyması ile tanınıyor. Yine de buradaki bildirinin adı, ilk bakışta, tartışma ötesinde bir sunuş yapılacağı izlenimini veriyor. Oysa öyle olmadığını daha sonra görüyoruz. Bildiride, Selçuklu dönemi üzerine, yine çok ilginç bilgiler var.

Prof. Hüsrev Hatemî'nin şimdiye kadar Ahilik konusuna özellikle böyle bir bildiri ölçüsünde girdiği hatırlanmıyor. Oysa hâzık tabipliği yanında, genç kültür filozofumuz olan H. Hatemî'nin bildirisi, bu konularla uğraşanlara, gerek kendi tarihimiz, gerekse Avrupa tarihi bakımından çok değerli yeni bilgiler ile düşünürümüzün, Akdeniz bölgesinin ortak kültürü konusunda öteden beri savunduğu tez yönünde değişik, güçlü görüşler getiriyor.

Ahi Vakfı Başkanı Sayın Demir, tarihten çok, yakın zamanda çıkarılan ve yürürlüğe konan Tüketiciyi Koruma Kanunu ve uygulaması üzerinde duruyor.

Ahi Evren'in Öldürülmesi, Mevlâna, İslâm ve Felsefe Tartışmaları

Tartışmalar, kitapta herhalde en ilginç bölümü teşkil etmektedir. M. Bayram'ın bildirisinin sonundaki yorumu içinde çeşitli açıklamalarla birlikte, "Moğol iktidarı'nın himayesini kazanan Mevlâna Celâlü'd-Din-i Rumî ve etrafındakilerin Anadolu'da fikrî üstünlük kurmaları da aklî ilimlerin gerilemesine sebep teşkil etmiştir" şeklinde cümlelere yer vermesinin bu tartışmalara yolaçtığını söyleyebiliriz (s.21).

Bir soruyu cevaplarken Doç. Bayram, bu konudaki görüşlerine açıklık kazandırıyor. Bu açıklamada Mutezile'ye, İslâm Rasyonalizmi'ne, İmam Gazzali'nin tepkisine, tahafüt'lere yer veriyor (s.45). Mevlâna'nın, akılcı Fahru'd-Din-i Razî'yi, Sadru'd-Din Konevî'yi, Ahi Evren Şeyh Nasirü'd-Dın Mahmud el-Hoyi'yi hicvettiğini, *Fihi Mafih*'te Konevî'yi tahkir ve tekfir ettiğini, Mevlâna'nın oğlu Alâü'd-Din Çelebi'nin Ahi Evren'in yanında yeraldığını, Şems-i Tebrizî'ye suikast düzenlemede aktif rol oynadığını söylüyor. "Bu yüzden Mevlâna'nın müridi olan Emir Nuru'd-Din Caca (Moğol asıllı), Mevlâna'nın bilgisi dahilinde Kırşehir'de Ahi Evren ile birlikte Alâü'd-Din Çelebi'yi ve oradaki Âhileri kâmilen kılıçtan geçirdi" diyor.

Ahilik Kültürü Haftası
1995 İstanbul Paneli

Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği Yayınları, No: 3, İstanbul 1996

Mevlâna'nın, oğlu Alâü'd-Din Çelebi'nin cenaze namazını kılmadığını, Mevlâna ve yakınlarının eserlerinde Ahi Evren, Hacı Bektaş, Baba İlyas gibi Ahi ve Türkmen çevreler aleyhinde, Moğol iktidarı lehinde pek çok anekdotlar olduğunu, vs. söylüyor (s.46).

Prof. Hüsrev Hatemî, bu görüşlere karşı söz alıyor, Mevlâna zamanında günümüzdeki gibi bir "Pozitif bilim" kavramı bulunmadığını söylüyor, "Mevlâna için ancak, 'Akılcı felsefeye karşı imanı tercih etti' denebilir" diyor ve 13. asırda geçen bir anlaşmazlık olayını günümüze taşı-

manın ve Menderes-İnönü düşmanlığı gibi sürdürmenin yanlış olduğunu, Mevlâna'nın Ahi düşmanı olmadığını, Ahi Evren'in öldürülmesi ile Mevlâna'nın ilişkisi bulunmadığını savunuyor (s. 47-48).

Doç. Mikail Bayram tekrar söz alarak ilkin Mevlâna'ya saygısını belirtiyor, kendisinin tarihçi olduğunu, belgelere göre konuştuğunu, Ahi Evren'in ve meydana getirdiği fikir hareketinin karanlıkta ve Baba İlyasların da tekfir edilmiş olarak kalmasına taraftar olmadığını söylüyor (s.48-49).

Daha sonra T. Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu kurucu genel başkanı Abdullah Caner'in söz alarak, Doç. Bayram'ın ilmî çabasını belirttiğini, ortaya attığı iddialara ilim çevrelerinden bir cevap alıp almadığını sorduğunu okuyoruz. M. Bayram ise bu soruya, "Almadım" şeklinde cevap veriyor (s.49-51).

"İslâm dini felsefeye karşı mıdır?" şeklinde sorulan bir soruya ise, her iki ilim adamı da özetle, "Hayır, karşı değildir" şeklinde cevap veriyorlar (s.51-52).

Toplantı başkanı Em. T.C. Hazine Genel Müdürü, Yıldız Üniversitesi Öğretim Görevlisi Burhaneddin Ulutan'ın kapanış konuşması da ayrı bir ilmî bildiri niteliği taşıyor.

Ekler bölümünde de, İstanbul Esnaf Birliği'nin 1993 yılı Çalışma Programı'ndan "Ahilik Bürosu" yazısı, bir "Açış Konuşması" ile Birlik Ahilik Kültürü Danışmanının "Esnaf ve Sanatkâr Eğitiminin Tarihçesi Üzerine" konulu bir bildirisi yeralmaktadır.

A.S. Aslandaş - B. Bıçakçı

Popüler Siyasi Deyimler Sözlüğü

İletişim Yay., İstanbul 1995, s. 255

Yakın Tarihi Anlamak İçin

ORHAN KOLOĞLU

Fıkra niteliğinde, kolay okunur ama belgesellik özelliğini yitirmemiş bir kitap. Son elli yılın tartışma konularını anlamak isteyen, özellikle depolitize edilmiş 80 sonrası gençliği için çok yararlı bir çalışma. Bu arada benim gibi eskiyi yaşamış olanların da vazgeçemeyeceği bir kaynak. Örneğin Türkiye'nin 'Küçük bir Amerika' olacağı müjdesini Demokrat Parti'ye ve Adnan Menderes'e mal etmek gelenek olmuştur. Oysa sloganın yaratıcısı CHP'nin Şalcı ideologu Prof. Nihat Erim'dir. 1949 Ağustos'unun son günlerinde Başbakan Yardımcısı iken söylemiştir.

Sözlük'e güvenim bu saptama ile arttı. Profesöre Şalcı sıfatının verilmesine sebep olan yazısını da (Ulus, 30.5.1946) orada bulmak olası: "Sosyal bünyede derin rahatsızlıkların müşahede edildiğinde bunu gidermenin yolu, bir müddet için hürriyet ilahının üzerine bir şal örtmek ve yukardan aşağı bir otorite tesis eylemektir." Bunu okuduktan sonra çok partili düzene geçişimizin başlangıcındaki çarpıklık ve gerginliği anlamak kolaylaşıyor. "Özgürlüklerin kullanılmayabileceği bir Amerika olmak" üç askeri darbe ile bugünkü durumumuza ışık tutmuyor mu?.. CHP'nin evriminin özelliğini buna bakarak anlamak mümkün değil mi?

Yazarlar 'Cumhuriyet dönemi siyasi hayatımızın ürettiği kendine özgü bir dil'e sınırlı bir yaklaşma çabası' diye nitelemişler. Belki 'Çok partili dönem' diye kaydetselerdi daha doğru olurdu. Zira 320 maddenin yüzde doksandan fazlası son elli yıla ait. 1945 öncesine ait maddelerde eksikliği hemen hissedilenler çok fazla. Örneğin daha ilk sayfada 'A'dan Z'ye kadar her şey bozuk' sözü aklıma geldi. Refik Saydam'ın Başbakan olur olmaz sarfettiği ve sonraları çok tekrarlanan sözü. Ya da Refah Partisi ile koalisyon pazarlıklarının gündeme getirildiği şu sıralarda geçmişe bakılarak kullanılan 'Tarihi Yanılgı' deyiminin anımsattığı 'Tarihi Uzlaşma' formülünün eksikliğini hissettim. Bilindiği gibi 1973'te CHP-MSP koalisyonu bu yaklaşımla gerçekleştirilmişti.

Yine AP için çok önemli Güniz sokağın karşılığı olarak CHP'nin ünlü Göreme Sokağı'nı anımsamamak olası değil. Ecevit'in parti içi ayak oyunlarından arınmış bir araştırma merkezi kurma girişimi bu adresteydi ve çok şimşekleri çekmişti. Bunları sadece eleştiri yapmak için değil, çok başarılı bir çalışmanın gelecek baskılarında daha mükemmele ulaşması arzusunu dile getirmek amacıyla belirtiyorum. Bırakınız 1980 sonrasının yavaş yavaş yönetimi devralmaya başlayan kuşağını, 68'liyim diye övünenlerin çoğu da bu çok iyi bilinmesi gereken yakın geçmişimizin farkında değil. Ciddi eser okuma merakı da eksik. Bu tür hem ciddi, hem de anekdotik/ansiklopedik eserler onlara çok yararlı olabileceği gibi bizim gibilerin hata yapmalarını da önler.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN

ŞEYHÜLİSLAM MUSTAFA SABRİ EFENDİ'DEN RİF'AT EFENDİYE BİR KARTVİZİT

شیخ الاسلام
مصطفی صبری

Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi

Sadâret-i Uzma Müsteşarı Rif'at Beyefendi Hazretlerine

Efendim Hazretleri

Şehzade Abdürrahim Efendi hazretlerinin maiyyetinde Anadolu'ya i'zam eldilen heyet-i nâsiha a'zasından Ömer Fevzi ve Halil Fehmî efendilerin tahsisatına hey'et riyaseti tarafından gönderilen 30 Nisan ve 28 numerolu tahrirat mucibince erkân-ı sâire tahsisatı misillû Zimemiyat icrasıyla icab eden meblağın heyet-i nâsiha idare memuru nezdindeki mebâligden tesviyesi için idare memuru Süleyman Bey'e emr-i ita buyrulması mütemennadır efendim

21 Mayıs 1335 (1920)

FERDA ANAOĞUL KOLEKSİYONU